

Факультэт турызму і сэрвісу ўстановы адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы»
Дзяржаўная ўстанова адукацыі «Гімназія №1
імя акадэміка Я.Ф. Карскага г. Гродна»

Румлёўскія старонкі

Матэрыялы

III адкрытай рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі
па праблемах рэгіянальналістыкі і крэйзнаўству
Румлёўскія чытанні

19 лютага 2009 года

УДК 913(476.6):008(476.6)(063)

ББК 65.04

P86

Рэдакцыйная калегія:

Швед В.В., доктар гістарычных навук, прафесар;
Габрусевіч С.А., кандыдат філасофскіх навук, прафесар;
Марозава С.В., доктар гістарычных навук, прафесар;
Госцеў А.П., метадыст ліцэя №1 г. Гродна, краязнаўца;
Карнялюк В.Р., кандыдат гістарычных навук.

P86

Румлёўскія старонкі: Турыстычны патэнцыял нацыянальнай
культурна-гістарычнай спадчыны Панямоння : матэрыялы III адкрытай
рэгіян. навук.-практ. канф. па праблемах рэгіяналістыкі і краязнаўства
«Румлёўскія чытанні» (Гродна, 19 лютага 2009 г.) / ГрДУ імя Я. Купалы ;
редкал.: Швед В.В. [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 176 с.

ISBN 978-985-515-263-8

У зборнік «Румлёўскія старонкі» увайшлі даклады ўдзельнікаў III адкрытай рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі па праблемах рэгіяналістыкі і краязнаўства «Румлёўскія чытанні», якая адбылася 19 лютага 2009 г. у Гродзенскай гімназіі №1 імя акадэміка Я.Ф. Карскага. Адрасавана навукоўцам, настаўнікам, краязнаўцам, студэнтам.

УДК 913(476.6):008(476.6)(063)

ББК 65.04

ISBN 978-985-515-263-8

© Установа адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы», 2010

Уступнае слова: РУМЛЁЎСКІЯ ЧЫТАННІ – УНІВЕРСІТЭЦКАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ

Шаноўнае спадарства!

Вітаю вас на III адкрытай рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі па праблемах рэгіяналістыкі і краязнаўства «Румлёўскія чытанні». Тэма дадзеных чытанняў: «Турыстычны патэнцыял нацыянальнай культурна-гістарычнай спадчыны Паннямоння».

Гэта невяпадкова. З бягучага навучальнага года ў нашым універсітэце адкрыў свае дзверы новы факультэт – турызму і сэрвісу. Гэта чарговы крок у педагагічнай палітыцы універсітэта, накіраванай на аптымізацыю навучальнага працэсу, стварэнне магчымасці для моладзі набываць сучасныя, запатрабаваныя часам спецыяльнасці і спецыялізацыі.

Турызм – адна з галін сучаснай эканомікі, якія цяпер найбольш інтэнсіўна развіваюцца. Для нашай краіны развіццё турызму – адзін з накірункаў пазіцыяніравання сабе ў свеце, выдатны каталізатар для развіцця шэрагу частак нашай гаспадаркі, раскрыцця патэнцыялу ўсіх без выключэння раёнаў Беларусі.

Гродзеншчына і яе памежка з нашымі спрадвечнымі суседзямі – Польшчай, Літвой і Латвіяй – выдатны асяродак для турыстычнай практыкі. Таму ўвага дадзенай канферэнцыі, якую ладзіць факультэт турызму і сэрвісу ў супрацоўніцтве з старэйшай гімназіяй горада, – плённы крок у дэманстрацыі гэтага патэнцыялу краю, дэманстрацыя патэнцыялу факультэта і універсітэта ў цэлым.

Адначасова запланаваная ў праграме канферэнцыі ўвага да краязнаўства і рэгіяналістыкі сведчыць пра разуменне таго, што якасны ўзровень арганізацыі ўнутранага, узяўшага альбо «інкамінавага» турызму магчымы толькі пры дасканалым веданні спецыялістамі турызму, пастаўшчыкамі турыстычных паслуг і самімі турыстамі – спажывцамі турыстычных паслуг багатага патэнцыялу ўсіх куткоў нашай краіны. Развіццё краязнаўства ў ўсіх навучальных установах, мэтанакіраваная ўвага адукацыйных устаноў да ўласнай гісторыка-культурнай і прыроднай спадчыны – гэта канструктыўнае дзеянне ў гэтым накірунку. Гэтую ўвагу дэманструе тэматыка замоўленых для ўдзелу дакладаў, якая абяцае цікавую і плённую навуковую размову.

Прыгожы і ўтульны Румлёўскі парк у Гродне, помнік прыроды мясцовага значэння, даў назву дадзеным чытанням. Сучасны стан лесапарка патрабуе паскоранага добраўпарадкавання і далейшага належнага захоўвання. Канферэнцыя ў Румлёва будзе знакам ўвагі да гэтага кутка нашага старажытнага беларускага горада.

*Першы прарэктар ГрДУ імя Я. Куналы,
дацэнт Ян БУРЛЫКА*

МАЙСТАР-КЛАС

Анатоль БЕНЗЯРУК
Жабінка, Брэсцкая вобласць

12 КРОКАЎ ДА КРАЯЗНАЎСТВА: МЕТОДЫКА ДАЛУЧЭННЯ ШКОЛЬНІКАЎ ДА ГІСТАРЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ

Калі згадаць шырокую раку, нельга забыцца аб ручаях: яны стварылі раку. Для таго каб патрыятызм быў моцным, плотным, непахісным, патрэбна, каб ён паходзіў ад любові да сваёй маленькай радзімы, да роднага горада, вёскі, края.

Ілля Эрынбург.

Наш шлях да краязнаўства не з'яўляецца адзіным і тым больш адзіна правільным.

Разам з тым ён правяраны гадамі практыкі, а таму цалкам ці часткова можа быць скарыстаны і тымі, хто толькі пачынае сваю працоўную дзейнасць, і тымі, хто ўжо мае за плячамі немалы жыццёвы вопыт.

Магчыма, праглядзеўшы нашыя 12 крокаў, на іх падставе нехта прыдумае свой арыгінальны шлях у краязнаўства.

Мы паважаем вашу працу і падтрымліваем палёт вашай думкі.

Знойдуцца і тыя, хто вырашыць, што не мае патрэбы ў чужым вопыце, а таму пойдзе зусім іншай, арыгінальнай, дарогай.

Мы паважаем ваш выбар, нават калі яго не падзяляем. Як некалі геніяльна выказаўся сэр Уінстан Чэрчыль: «*Я ненавіджу ваш пункт погляду, але гатовы ахвяраваць жыццём, каб толькі вы мелі магчымасць яго выказваць*».

Зразумела, нашыя думкі, як усялякія думкі, не атручаныя знешнім уціскам, носяць суб'ектыўны характар. У любым выпадку гэты погляд нельга назваць прэсным і застойным. Прадукт дастаткова падрыхтаваны для ўжывання. І сёння, калі адведаеце яго, як у добрай гаспадыні ў вас можа ўзнікнуць жаданне папрасіць: «Запішыце, калі ласка, рэцэпт гэтага блюда».

Ітак, «інгрэдыенть»:

1. КРАСАМОЎСТВА
2. СЯМЕЙНАЯ СПАДЧЫНА

- 3.ІНСТРУМЕНТАРЫЙ
- 4.РЭЧНАСВАІММЕСЦЫ
- 5.ЛЕПШПАБАЧЫЦЬ, ЧЫМПАЧУЦЬ
- 6.ЯГОВЯЛКАСЦЬ, ДАКУМЕНТ
- 7.АЖЫВІЦЬ ЗНАЁМАЕСЛОВА
- 8.АЖЫВІЦЬ ЗНАЁМЫКРАЯВД
- 9.НЕВОЙСЯПАРАЎНАННЯЎ!
- 10.МІФЫДЛЯДЗЯЦЕЙДАРОСЛЫХ
- 11.ЖСКУРСЯЎМІНУЛАЕ
- 12.КНІГА

На жаль, краязнаўства ў школе яшчэ не заўсёды ўспрымаецца як дысцыпліна, неацэнная ў справе выхавання годнай асобы. Звычайна гэтаму дапаўняльнаму гістарычнаму прадмету пачынаюць вучыць больш-менш паслядоўна толькі ў сярэднім ці старэйшым школьным узросце, калі, на думку метадыстаў, дзіцё ўжо здольнае адэкватна ўсвядоміць і ўспрыняць вялікі груз ведаў. У пачатковых класах родны край вывучаецца фрагментарна, на некалькіх уроках, якія звычайна праводзяцца ў канцы навучальнага года. А між тым не толькі дарослыя вучні, але пачаткоўцы прагнуць ведаў, якія тычацца малой радзімы, і пры ўліку ўзроставых асаблівасцяў і правільных дзеянняў настаўніка здольныя рабіць першыя крокі ў якасці юных краязнаўцаў.

Сіла краязнаўства ў першую чаргу заключана ў яднанні набытых ведаў з жыццём, якія робяць навучэнца даследчыкам, што вывучае родны край не па падручніку, а ў працэсе назірання, у абставінах жыццёвых адносінаў. Малюнк, фотаздымкі, карты, кіна- і відэафільмы робяць больш канкрэтнымі ўяўленні вучняў аб рэчы, якая ставіцца ў цэнтр даследавання. Аднак ні адзін наглядны дапаможнік не ў стане замяніць жывое знаёмства з навакольнай рэчаіснасцю. Таму надзвычай важна спалучаць кніжнае навучанне з жыццём, маючы аtryманьня на ўроку веды назіраннямі і ўражаннямі, аtryманымі самімі вучнямі. Менавіта таму краязнаўчая работа будзецца на аснове самадзейнасці навучэнцаў. Юны краязнаўца не мае гатовага тэксту, які характарызуе гісторыю ягонай малой радзімы. Ён сам павінен прыняць удзел у складанні гэтага тэксту, дзеля чаго яму прыйдзецца папрацаваць. Гэтая самастойная работа, калі яна правільна скіраваная настаўнікам, мае вялізнае значэнне, паколькі выходзіць актыўнасць, умненне працаваць, дабівацца пастаўленых мэтай і павяжаць працу іншых.

Кожны настаўнік, які зацікаўлены ў пашырэнні кругагляду сваіх дзяцей, павінен выпрацаваць пэўныя правілы паводзінаў, патрэбныя для паспяховых дзеянняў на доследным шляху.

1. Красамоўства

Надзвычай важна, каб расказ педагога абапіраўся на бясспрэчнае веданне матэрыялу. Пытанні школьнікаў могуць быць самымі незвычайнымі, а трэба ж заўсёды быць гатовым да адказу. Асабліва патрэбна сачыць за культурай выкладання матэрыялу. Простая, жывая, эмацыянальная мова настаўніка, калі яна будзе даступнаю слухачам, абавязкова прынясе карысць.

Усялякая любоў акрыляе. Любоў да малой радзімы – таксама.

«Я жыў у маленькім горадзе, – калісьці гаварыў пра сваю малую радзіму Плутарх. – І ніколі не з'еду з яго, бо калі я кіну свой гарадок, ён стане яшчэ меншым».

Любоў да радзімы, як усялякая любоў, робіць нават коснаязыкага Дэмасфенам. У сваёй бібліятэцы я захоўваю экзэмпляр кнігі «Замкі Беларусі» з аўтографам: *«На шчыры і добры ўспамін. Анатолію Расціслававічу – студэнту і прадаўжальніку справы гістфакаўцаў у нашай навуцы – з найлепшымі пажаданнямі. Аўтар Міх. Ткачоў. 29.05.87. Гародня».* Ткачоў – асоба цалкам легендарная для Гродна – быў прыкладам сапраўднага Настаўніка, які становіўся надзвычай красамоўным, калі вёў расказ пра мінулае роднай Беларусі.

Як дабіцца гэтага? Выкладаючы матэрыял, неабходна пазбаўляцца перанасычанасці аповеду складанымі фразамі, а тэрміны тлумачыць словамі, ужо вядомымі вучню. Школьнікі павінны бачыць, што тэма, пра якую расказвае настаўнік, не чужая яму. Аўдыторыю трэба трымаць у сферы сваёй зацікаўленасці, а расказ абавязкова завяршаць высновамі. Не старайцеся першым абагуліць пачутае і пабачанае. Каб знайсці агульнае рашэнне, дазвольце спачатку выказацца дзецям. Гэта стане стымулам і надалей прыходзіць да высноў самастойна. Не спяшайцеся адхіляць самыя неверагодныя версіі. Хай вучні паспрабуюць самастойна паправіць свайго аднакласніка, калі ён у нечым памыляецца.

2. Сямейная справа

Падчас размовы настаўнік заўсёды павінен падкрэсліваць адзінства пакаленняў. Няхай навучэнец адчувае, што пра нешта недасказанае на ўроку ён можа даведацца ад бацькоў, бабулі ці дзядулі. Урок непрыкметна працягнецца ўвечары дома.

Напрыклад, пасля распovedу пра тое, як сто гадоў таму ладзілася ў вашай мясцовасці вяселле, карысна, каб дзіцё расказала пра гэта дарослым і высветліла ў іх адказ на пытанне: «Як сёння адбываюцца вяселлі ў нашай мясцовасці?» З параўнанняў можна пачаць новы занятак.

Генетычная памяць – найпершы сродак і найлепшая падстава для абуджэння жадання прылучыцца да краязнаўчых даследаванняў.

Стаўленне да памяці продкаў у нашым грамадстве ўсё яшчэ дзікунскае і незадавальняючае, горшае нават чым у народаў, што жылі тысячагоддзі таму. Успомнім, што рымляне рабілі свае скульптурныя партрэты ў атачэнні прашчураў. Цяпер продкі – у шафе, быццам у вязніцы. Беларусы падманваюць найперш самых сябе: маўляў, каб не пашкодзіць стары здымак. На самой справе – нам цяжка глядзець у вочы тым, хто быў перад намі. І гэта заканамерна: хоць яны і знікшыя, але ўсё ж родныя душы.

У нашых дзяцей ёсць шанц. І гэты шанц дае кразнаўства.

3. Інструментарый

Інструментарый кразнаўцы багаты і разнастайны. Настаўнік павінен узброіць ім сваіх навучэнцаў.

Сродкі простыя і кожнаму зразумелыя, бо

– кразнаўца – гэта зацяты мяняла і калекцыянер;

– кразнаўца – нястомны падарожнік;

– кразнаўца – дапытлівы даследчык.

Аднак і тут існуе сур'ёзная пагроза, паколькі звычайны партрэт кразнаўцы, у адрозненні ад прафесійнага гісторыка-навукоўцы – ён усёбедны. Кразнаўцу, як старызнцу, цікавіць кожны момант мінулага роднага краю. Ёсць, канешне, прыхільнасці, але ж кразнаўца не гурман. У такіх варунках патрэбна зразумець простую ісціну: веды невычэрпныя, а таму патрэбна, знайшоўшы сваю тэму, навуцць школьнікаў адсякаць «лішкі». Трэба вучыцца правільна будаваць сваю працу – у гэтым выратаванне ад пагрозы патануць у моры інфармацыі.

Пры гэтым нельга грэбаваць тымі вялізнымі тэхнічнымі магчымасцямі, што прынёс наш час. Сённяшні кразнаўца – асоба, найбольш «узброеная» для прывядзення даследаванняў.

4. Рэч на сваім месцы

Вынікам даследаванняў заўсёды становіцца стварэнне розных калекцый. Настаўніку абавязкова неабходна актывізаваць увагу маленькіх слухачоў рэчавымі матэрыяламі, у тым ліку фальклорнымі, археалагічнымі, нумізматычнымі.

Рэч – самая цікавая і займальная частка ўрока. З'яўленне кожнай рэчы павінна быць абстаўлена нейкай таямнічасцю, гульнёй, загадкай, а потым – сумесным даследаваннем. Як бачым, вынікам пачатковага даследавання, якое прывяло да з'яўлення рэчы, становіцца новае даследаванне!

Настаўнік, які стымулюе назіральнасць, спакваля выходзіць з сваіх навучэнцаў акуратнасць, закладваючы беражлівасць да старых рэчаў, якія ў вачах школьніка робяцца каштоўнымі і карыснымі. У педагога з'яўляецца цудоўная магчымасць *дазволіць* дакрануцца да мінулага. Здыміце шпільду: «Нельга чапаць рукамі!» Можна, больш нідзе і ніколі ў дзіцяці не будзе

магчымасці патрымаць у руках рэч, што прыйшла да нас праз стагоддзі, бо музейныя вітрыны дбайна сцерагуць ад такіх жаданняў і памкненняў.

5. Лепш пабачыць, чым пачуць

Агмень магі старых рэчаў, распалены рукой вопытнага настаўніка, павінна ўвесь час падтрымліваць. Вельмі карыснай для навучэнцаў стане сустрэча з народнымі умельцамі, які валодае нейкай, раней звычаёвай, а цяпер «экзатычнай» прафесіяй (напрыклад, бондара, каваля ці каруначніцы). Няхай пры сустрэчы майстры не толькі прадэманструюць вырабы, але і абавязкова нешта зробяць сваімі рукамі на вачах у вучняў. Працэс нараджэння мастацкага твора застаецца ў памяці, а элемент прысутнасці адыграе сваю станоўчую ролю.

Таксама моцна ўзрастае значэнне археалогіі — адной з самых практычных частак даследавання мінулага.

Археалогія — у нечым сакральнае дзейства, бо з яе дапамогаю чалавек са звычайнай плоскасці спускаецца ўніз. Гародня змешчана між двух сакральных месцаў: нізіны (гісторыя) і ўзвышша (геаграфія). Гэтак, як арганізм не можа бясконца доўга знаходзіцца не ў сваёй плоскасці, бо змены артэрыяльнага ціску крыві немінуха прывядуць да гібелі, так і асоба не можа заўсёды заставацца ў мінулым. Усе фантасты, што пісалі пра «машыну часу», вырашалі як галоўную — праблему вяртання, а потым адаптацыі свядомасці ў сваім часе. Гэта падобна на сіндром чалавека, які вяртаецца з вайны.

6. Яго вялікасць дакумент

Дзе гэта магчыма, трэба паказваць мінулае як сапраўднае, рэальнае, ажыўляючы яго. Педагог і яго навучэнцы абавязкова павінны папрацаваць са старымі, яшчэ чорна-белымі здымкамі. На фота ўсё важна: памер, колер, размяшчэнне асоб і прадметаў, надпісы. Папрасіце, каб дзеці прынеслі фотаздымкі з хаты. Карысна будзе параўнаць, запятацца, хто ці што размяшчана на фотакартцы. Адкрыцці абавязкова будуць! І ў першую чаргу — у саміх дзяцей.

Не менш неацэннымі з'яўляюцца дакументы, калі ў іх згадваюцца мясціны і людзі, вядомыя вучням. Хай падымуцца тыя, у каго нехта з родных загінуў у Вялікую Айчынную вайну. Мінула шмат часу, не бойцеся закрываць за жывое, абудзіць памяць. Гэта нават вельмі карысна, як і карыснымі будуць словы: «У мяне ёсць трохкутнік з фронту. Вось мой 30-гадовы дзед напісаў. ... Слухайце. ... У мяне ёсць пахавальная падзеда, а ў вашу сям'ю завітала бяда?».

Карты і кнігі маюць не толькі адметныя пахі, колеры вокладкі і старонак, але часам захоўваюць аўтографы. Гэтыя паметкі — своеасабныя пасланні ў часе. У кожнага прысутнага на ўроку стане правілам: рэч не можа быць «нямой». У яе ёсць свая гісторыя, сямейная легенда. Няхай пра гэта раскажуць вучні.

7. Ажывіць знаймае слова

Настаўнік у стане раскрыць этымалагічны сэнс імені і прозвішча сваіх навучэнцаў, але пры гэтым патрэбна дзейнічаць асцярожна, каб гэта не нарадзіла на свет прыкльы мянушкі, якімі любяць карыстацца дзеці, а пачутае ад настаўніка яны нярэдка ўспрымаюць вельмі прамалінейна. У класе будзе цікава таксама даведацца пра паходжанне назвы роднага паселішча.

Нельга грэбаваць дэталямі. Ручнік, абрус, сарочка, упрыгожаныя вышыўкай, павінны выклікаць не толькі замілаванасць, але й разуменне, што кожны штрышок на іх мае важны сэнс. Патрэбна, каб гэты «тэкст» (на сваім узроўні) вучні маглі «чытаць» і тлумачыць.

8. Ажывіць знаёмы краявід

Яшчэ заклік да настаўніка: паспрабуйце звычайнае зрабіць незвычайным. Напрыклад, калі ваша школа стаіць на пагорку, пасадзіце вучняў ля шырокага акна, адкуль аткрываецца далёкі від на наваколле. (Лепей гэта зрабіць у зімні дзень, калі зеляніна не закрывае агляд). Гэта будзе акно, раскрытае ў свет. Карыстаючыся вашым расказам, школьнікі змогуць па іншаму зірнуць на мінулае і сённяшні дзень знаёмых мясцін.

Краязнаўства, па-сутнасці, антыглабалізацыя, вылучэнне часцінкі адметнага свету, у рэшце рэшт, яно можа стаць адным са сродкаў выпратавання цэлых пакаленняў і народаў.

9. Не бойся параўнанняў!

Таму не трэба баяцца параўноўваць і супрацьпастаўляць.

Карыстаючыся малюнкамі, разгледзьце народныя строі беларусаў і суседніх краін. А потым дадайце здымкі адзення жыхароў, што жывуць за тысячы кіламетраў ад Беларусі. Галоўнай мэтай гэтага вернісажу павінна стаць усведамленне: мы маем сваё адметнае хараство, а таму нельга цурацца шматвяковых здабыткаў свайго народа. Чырвонаю ніткаю заўсёды павінна праходзіць думка: «Я і ўсё, што навокал мяне, — цудоўная часцінка Беларусі».

10. Міфы для дзяцей і дарослых

Пры гэтым ні на хвіліну нельга забываць пра ўзрост маленькіх даследчыкаў. Ім павінны дапамагаць казка, паданне, легенда.

Прыкладам, экскурсію па этнаграфічнай хаце можна «правесці» разам з Дамавіком. Пры гэтым заўважым, што пад абразы гэтай міфалагічнай істоты нас не павядзе, і абавязкова зазірнем у тое месца, дзе яна «жыве».

Яшчэ ёсць небяспека. У казачным свеце жывуць не толькі дзеці, але і дарослыя. Міфы беларусаў — багатая частка іх непаўторнай культуры. Зюзя, Лёля,

Ляля... Лесавік, Палявік, Дамавік... Жыцень, Багнік, Баннік... Усе гэтыя істоты дзесьці яшчэ прыхаваныя ў доўгай гістарычнай памяці.

Аднак сёння размова зусім не пра старажытныя міфы. Побач з імі ўжо даўно існуе і *новая* беларуская міфатворчасць, у асноўным прынесена ці завезеная. Беларусы ахвотна карыстаюцца чужымі прыдумкамі. Найпершыя з іх і самыя закаранелыя — гэта:

лапаць — сімвал «лапцюжнага» народа, здольнага стварыць толькі «лапцевую» дзяржаву;

бульба, якая ператварылася з простае ежы ў вызначэнне ды здзеклівае імя і таго народа, і тае дзяржавы;

заездзя карчма на еўрадарозе, праз якую ўжо колькі стагоддзяў гойсаюць з усходу на захад і ў адваротным кірунку блізкія ды далёкія суседзі. У той карчме звычайна падаюць знакамітыя *тры лыжскі заціркі* — вяршыню кулінарнага майстэрства продкаў;

заўсёды прыгнёт з боку тых гістарычных прыхадняў, што час ад часу наведваюць нашу «карчму пры дарозе». Як адну з галоўных прычын «лёгкага» падпарадкавання беларусаў звычайна называюць іх бязмежнае *міралюбства* і *талерантнасць* да ўсіх і ўся;

маленькая краіна. Большасць беларусаў, параўноўваючы сваю краіну з суседняй Расіяй, прыгнечаны дробнымі памерамі радзімы. Зразумела, што ў параўнанні з блакітным кітом і слон — малая істота;

вечная эміграцыя ды бясконцае жаданне вярнуцца. Аднак згадзімся: выпіхнуць беларуса з Еўропы ці «прыняць» яго ў Еўропу — аднолькава няўдзячная справа. Бо седзячы на ганку ўласнага жылля, беларус адначасова сядзіць у Еўропе, і калі выпягвае ногі, зноў жа, выпягвае іх уздоўж ці ўпоперак Еўропы. Час ад часу ён нават знаходзіць у сябе на падворку ўмоўны цэнтр кантынента, а тады пачынае сур'ёзна задумвацца пра ўласныя геапалітычныя інтарэсы;

людзі на балотце. Гэтыя самыя інтарэсы часам выклікаюць незадаволенасць у суседзяў, якія ведаюць пра беларусаў яшчэ меней, чым самыя беларусы пра сябе, а таму лічаць, што Беларусія (Білорусь, Бялорусь, Вайсрусланд) — гэта не краіна, а сучэльнае балота ў цэнтры Еўропы;

мужыцкая мова, на якой мала хто размаўляе, а таму лёгка блытаецца ў «плагах», «пльпах» ды «паітах», зробленых на хуцкую руку. Варыянтам мужыцкай стала *матчына мова*, на якой маці забыліся співаць калыханкі. Яшчэ часам — асабліва на вокладах школьных падручнікаў — мужыцкую матчыну мову завуць *роднай* ці нават *народнай*.

Гэтай моваю мы ахвотна карыстаемся, памятаючы словы чалавека, што па-сутнасці стварыў не адзін з сучасных міфаў беларусаў, бо цудоўна ведаў вялікую сілу слова: *«Не кідайце ж мовы беларускай, каб не ўмёрлі»*.

11. Экскурсія ў мінулае

Аднак, не заседжвайцеся ў класным пакоі. Кожная тэма павінна завяршацца гісторыка-краязнаўчай экскурсіяй. Распрацуйце свае маршруты. На шляху вашых вучняў павінны быць музеі, дамы народных рамёстваў, памятныя мясціны, прадпрыемствы і г.д. Пры гэтым не падарожнічайце спантанна. Вызначце сваю стрыжневую тэму, адметную ад іншых, знайдзіце тое, што яшчэ не рабіў ніхто да вас.

Маршруты «Пародным краі», «Жыву ў Беларусі і тым ганаруся»? Цудоўна, але гэта звычайна, так робяць многія. А калі вы жывеце ў вёсцы, што была спалена карнікамі ў вайну, ці не распрацаваць маршрут па «вогненным вёсках»? Калі маеце адметны народны строй, ці не цікава будзе даведацца пра іншыя строі? Калі ў горадзе цікавае прадпрыемства, ці не паехаць паглядзець, як працуюць падобныя вытворчасці ў іншых мясцовасцях? А можа, нават за мяжой? І не падарожнічайце бессэнсоўна. Распрацуйце маршрут сумесна з вучнямі, папярэдне падтрымайце іх цікавасць у адносінах да таго, што яны могуць пабачыць, дайце два заданні: адно агульнае і адно персанальнае. Пасля вяртання замацуйце іх назіранні.

Толькі бачыць і назіраць — дзецям мала, гэта толькі пачатак. Нават пачаткоўцаў, не гаворачы пра больш сталы ўзрост, патрэбна падводзіць да ўстанаўлення прычынных сувязяў тых з'яў, якія яны назіраюць.

Калі ў школе ёсць музей, аб'явіце конкурс на лепшага экскурсавода. Гэта адказнае заданне — важны жыццёвы экзамен, да якога прыйдзецца рыхтавацца і бацькам. Па гэтаму прынцыпу таксама ладзяцца гісторыка-краязнаўчыя вечарыны і святы, арганізуюцца конкурсы, віктарыны і спаборніцтвы.

Краязнаўства ўвогуле дае магчымасць прылучэння школьнікаў да актыўнага ўдзелу ў працы, карыснай грамадству, экалагічным руху. Такім чынам, узнікае дадатковы адукацыйна-выхаваўчы сродак для лепшага засваення асноў навук, усебаковага іх развіцця, выхавання патрыятызму, навывкаў грамадскіх паводзін і ўмення самастойна працаваць.

12. Кніга

Вопыт, набыты падчас заняткаў краязнаўствам, настаўніку будзе надзвычай карысна абагульніць, стварыўшы кнігу. Сапраўднымі сааўтарамі яе па праву стануць вучні.

СВЯТА ДЛЯ СЭРЦА (главы з кнігі)

*Мой дружа! Што такое любоў да радзімы?
Адкуль паходзіць гэтае моцнае жывое
прыцягненне да таго месца, дзе мы нарадзі-
ліся?..
Спатканне з радзімай — гэта свята для сэр-
ца.*

Падарожнік з XIX стагоддзя.

БЕРАСЦЕ – «ЗНОЙДЗЕНЫ» ГОРАД

Як горад апынуўся пад зямлёй?

Часам здараецца, што пад зямлёй знікаюць не толькі скарбы, але нават. . .
цэлыя гарады і вёскі!

Некалі быў у мяне невялічкі клас — дзяўчынка з касічкамі ды чатыры хлоп-
чыкі — чамучкі». Адночы напісаў я на дошцы тэму ўрока: «Як згубілі горад?».

Глядзяць вучні то на дошку, то на мяне, маўчаць. Раптам бачу — разгубле-
на цягнецца ў гару адна рука, за ёй другая...

— Як можна горад згубіць?

— Ён жа не цукерка, не ручка, не сцірка. Гэта ж цэлы горад!

Тут ужо ўвесь клас ажывіўся:

— Нельга горад згубіць!

А я не здаюся:

— А вось уявіце. Стаяў падножжа вулкана вялікі горад. Стагоддзямі маў-
чаў вулкан. Побач доўга і шчасліва жылі людзі. Нараджаліся, паміралі. Нета-
ропка кацілася кола жыцця. Пакаленні ішлі следам за пакаленнямі. І раптам
прачнуўся маўклівы вулкан, заклакатаў, выкінуў гарачую лаву, засыпаў попе-
лам прыгожы горад. Так бывае?

— Бывае! — ківаюць віхрыстыя галовы і два белыя банцікі.

— А другі горад квітнеў сярод пустыні. Шчасліва жылі людзі. Але насуну-
лася пустыня. І паглынула горад. Так бывае?

— І так бывае! — згаджаюцца дзеці.

— А трэці горад знаходзіўся на беразе мора. Адночы прыйшла вя-
лікая хваля-цунамі, шырока разліліся марскія воды і пахавалі горад на глыбокім
дне. І так бывае. А чаму ў нас такое не магло адбыцца?

— А ў нас пустыні няма!

— І вулканаў няма!

— І мора далёка!

А самы дапытлівы хлопчык сказаў аўтарыгэтна:
— Я ўжо ўсе гарады ведаю. Нікудыяны не знікалі. Нават большымі становяцца. У Мінску я быў, і ў Гродне быў, а ў Брэсце — нават сто разоў быў!
— А хочаш у сто першы раз пабываць у Берасці?
— Дзе?
— У Берасці. Гэта таксама Брэст, але вельмі-вельмі старажытны. Яму ўжо многа соцень гадоў. І менавіта ён некалі «згубіўся» — быў пахаваны пад глеем, пад зямлёю, на месцы, дзе сыходзіліся Мухавец з Бугам. Доўга было схавана Берасце. Аднак сорака гадоў назад прыйшлі сюды археолагі.

Даўняя АБЭВЭГЭДэйка

Вучоныя знайшлі шмат цікавых рэчаў. Вось металічныя крыжы, іконкі, залаты пярсцёнак, фігурка шахматнага караля. . .

Але самай цікавай знаходкай стаў. . . прасты грабеньчык. Так-так, не здзіўляйцеся!

— Грабеньчык? — зноў не паверылі дзеці. — Хіба можа ён быць даражэй за золата ці серабро?

— Сам грабеньчык — не, а вось словы на ім. . .

І я напісаў на дошцы:

— А, Б, В, Г, Д. . .

— Якія ж гэта словы?! — казалі вучні. — Гэта проста азбука. . . АБЭВЭГЭДэйка нейкая! Гэтак мы і ў першым класе пісаць умелі. . . Так?

— Правільна, але не зусім. Раней кожная літара мела сваю назву. Першыя дзве вы і самі згадалі:

А — «аз» (што значыць «я»).

Б — «букі» («буду»), разам: *азбука*, алфавіт. Далей ідуць:

В — «ведзі» («ведаць»).

Г — «глаголь» («слова»).

Д — «дабро» («добра»). . .

А калі ўсе гэтыя літары-словы скласці ў сказ атрымаецца:

ЯБУДУВЕДАЦЬСЛОВАДОБРА!

Вось што напісаў старажытны вучань.

— Не вучань, а вучаніца, — важна заўважыла дзяўчынка.

У бярозавым гаі

Існуе даўняе паданне пратое, адкуль пайшла назва Берасце. Некалі, вельмі-вельмі даўно, ехаў па нашых мясцінах госць. А раней, трэба сказаць, гасцямі называлі купцоў, якія гандлявалі ў далёкіх краінах. Пакуль ехаў добрай дарогай госць — бяды не ведаў, а як з дарогі збіўся — у балоце загруз. Але не разгубіўся

гандляр: пасцяліў каням пад ногі *бяросту* — кару з бяроз. Так і пераехаў багністае месца.

А ў памяць пра ўдалы пераезд пабудаваў купец у бярозавым гаі маленькую царкву — Богу памаліцца. З цягам часу вакол яе пасяліліся людзі. Вырас прыгожы горад, у якім жыла дзяўчынка, што згубіла аднойчы грабеньчык з літарамі.

Першая згадка

— Маленькі быў грабеньчык, — працягваў я апавяданне. — Месца на ім хапіла толькі да літары Л («людзі»). Але гэта вельмі важная для нас літара. Бо з яе пачынаецца слова «лета».

— Правільна, — падхапілі вучні. — Летам цёпла, летам канікулы. Вельмі важнае для нас слова.

— Аднак раней яно азначала не толькі цёплае лета, але і ўвесь год. Таму першыя кнігі, у якіх апісваліся падзеі, называлі *летапісамі*. Менавіта на старонках летапісу некалі з'явілася самая першая згадка пра Берасце.

Было лета 6527-е ад пачатку Света, інакш — **1019 год** ад Хрыстова нараджэння.

Князі Святаполк і Яраслаў забыліся пра братэрскую любоў. Кожны хацеў уладарыць у Кіеве. Аленельга княскую шапку напалам рассекчы. Тамубіліся князі не на жылцё, але на смерць. Сыншліся яны ў крывавай сечы — і быў разбіты Святаполк. Ягоная дружына вымушана была адыходзіць. Вось неяк увечары падышла яна да берасцейскіх сцен. Стомленыя ваяры неслі насілікі з цяжка хворым Святаполкам. Крыкнуў князь у забыцці:

— Не спыняйцеся ў Берасці. Ідзіце далей!

Паслухаліся ваяры свайго князя, пайшлі далей — у Польшчу і Чэхію. Але слова ўжо зляцела з вуснаў ды ў летапіс патрапіла. Так упершыню пісьмова быў згаданы горад нарацэ Буг.

Таму 1019 год і лічыцца годам яго нараджэння.

Па старажытнай вуліцы

Сёння ёсць такое месца, дзе можна патрапіць у мінулае. Як на «машыне часу», пераехаць з прыгожага сучаснага Брэста ў загадкавае былое Берасце.

Высокі шклянны будынак захоўвае драўляны горад XIII стагоддзя. На глыбіні чатырох метраў — хаткі і вулчкі, выбрукаваныя дрэвам.

Гэта «Берасце» — вельмі незвычайны і цікавы музей. Слова *музей* азначае сховішчы рэчаў і дакументаў, якія дазваляюць даведацца пра мінулае. Што можна даведацца пра Берасце?

Некалі тут было больш за дзвесотні хат. Па старажытнай вуліцы рухаліся людзі. Гудзелі мяхі ў кузні, молат біў па кавадле. А майстрыхі ткалі адзежу, упрыгожвалі вышыўкай скураныя бутах. Гораджыў ужо не адно стагоддзе. Грапам знік. . .

Чаму Берасце пакінулі людзі? Можа, хвароба ці голад сталі прычынай? Можа, жорсткі вораг спустошыў горад? Сапраўдная прычына не вядомая. Але Берасце захавалася цудоўна. Відаць, для таго, каб мы больш даведаліся пра жыццё продкаў.

Пытанні і заданні

1. Як можа горад апынуцца пад зямлёй?
2. Грэкі кажуць: *алфавіт*, англічане — *эйбісі*, немцы — *абэцэ*. Гэтыя словы атрымаліся ад назваў першых літар. А як алфавіт называўся ў старажытным Берасці?
3. Перакажыце паданне пра заснаванне Берасця.
4. Што раней значыла слова *лета*? З якімі падзеямі звязана першая згадка ў летапісе пра горад на рацэ Буг?
5. Што такое *музей*? Якія музеі ты ведаеш?

КАРАЛЕВА БОНА

Прынцэса становіцца каралевай

Па еўрапейскіх дарогах нетаропка рухалася вясельная карэта. Міланскі герцаг даў за дачкай добры пасаг. Прынцэса едзе на сустрэчу з будучым мужам. Стары Жыгімонт чакае маладую нявесту. Ужо некалькі месяцаў едуць госці з Італіі, вязуць прынцэсу Бону Сфорцу.

— Я ніколі не палюблю іншую краіну, акрамя Італіі, — уздыхае Бона. — Няма на свеце лепшай краіны! Толькі у Італіі пяюць прыгожа і чароўна. Толькі там самае вялікае мора на зямлі, самыя высокія горы, самыя цёплыя зімы... Не, ніколі я не палюблю іншую зямлю...

Вязуць Бону па Польшчы і Вялікім Княстве. Паўсюль ёй рады. Вось сустракаюць прынцэсу берасцейцы, пінчукі, кобынцы, кідаюць пад ногі кветкі, пяюць ёй песні. Прыслухалася Бона: як прыгожа, быццам на далёкай радзіме!

— Пра што расказвае песня? — спыталася нявеста.

— Людзі спяваюць, што ў гэтым краі няма мора, гор і цёплых зім...

— Не, ніколі я не палюблю іншую краіну... — уздыхае прынцэса.

— ...але яны любяць свае сінія азёры, зялёныя пушчы ды чыстае неба.

Зноў прыслухалася Бона да спеву, паглядзела ў людскія твары і сказала:

— Я абавязкова вывучу іх мову. Яна павучая і вельмі выразная, такая ж, як італьянская.

— Многія ліцьвіны-беларусы вучацца ў італьянскіх універсітэтах: у Падуі, Балоны, Мілане...

— О, Мілан! Якое блізкае, мілае сэрцу слова. Няма лепшага месца на зямлі... Але я палюблю іншую краіну... Хай тут няма мора, горды цёплых зім. Але ёсць працавітыя людзі, цудоўная мова, прыгожыя песні. Я стану каралевай сярод сініх азёр, зялёных пушчаў ды чыстага неба!

Вуж, камлот і медэяны

Бона была вельмі адукаванай жанчынай. Старанна вывучала мовы, геаграфію, багаслоўе, ведала законы.

Яшчэ ў дзяцінстве яна сустракалася з вялікім мастаком Леанарда да Вінчы. У Еўропе наступіла Адраджэнне. Разам з каралевай прыехалі італьянскія майстры і рамеснікі.

Пабачыў Жыгімонт, што жонка здольная ў справах. Падарыў ён Боне Пінск, Кобрын, Пружаны. Паехала каралева аглядаць свае новыя ўладанні.

Сабраліся кобынцы, кожны прынёс паперы, каб паказаць, чым валодае. Пацвердзіла Бона ранейшыя дараванні, а новымі землямі надзяліла італьянцаў. Вось Пётра Неаполітанчык — здатны *злотнік* (ювелір). Ён атрымаў у Кобрыне значны надзел. Сваім маленькім малаточкам Пётра выкаваў залатыя завушнічкі, падарыў іх гаспадыні.

А ў Моталі італьянка загадала пабудаваць палац, у якім пасяліла землякоў. І цяпер ёсць у гэтай вялікай вёсцы людзі з прозвішчамі Кульбеда, Палто ды Базан — нашчадкі жыхароў Рыма, Неапаля і Фларэнцыі.

Зачаравала каралеву Белавежская пушча. Не аднойчы яна палявала ў пушчанскіх дубравах. Для гэтага нават трымала сабак, якія называліся *медэяны* — у гонар роднага горада Мілана.

Бона апраналася вельмі прыгожа. Яна прывезла ў Беларусь і Польшчу новую еўрапейскую моду. У Пінску на кірмашы прыгажуні куплялі італьянскае сукно — *камлот* ды *влоску*. Якія цудоўныя адзежкі! Вось шубкі камлотавыя, вось сарочкі влоскія... Прыгожыя палескія паненкі сталі яшчэ прыгажэй у італьянскіх шубках і сарочках!

Найбольш Боне спадабаліся ваколіцы Пружанаў. Пазней Ганна, любая дачка Боны, успомніла пра захапленне маці і сказала:

— Гэта маленькі Мілан! Хай і гербы ў іх будуць падобныя.

Так у Пружанах з'явіўся герб. Але італьянцы і беларусы па-рознаму тлумачаць выявы, змешчаныя на іх гарадскіх знаках.

Міланцы расказваюць: некалі карміцелька несла праз раку дзіцё, але ўпусціла яго ў ваду. Выплыў вялікі змей і праглынуў немаўля. А пружанцы лічаць, што гэта быў не злы змей, а добры вуж. Дзіця не гіне, гавораць беларусы, а нараджаецца з пашчы істоты!

Землі і справы Боны

Нездарма імя ў каралевы Бона (што значыць «Добрая»), невыпадкова яна Сфорца («Моцная»)!

Вялікія ў яе ўладанні. Раскінуліся яны ад Жмудзі да Палесся. Шмат трэба сіл, каб гаспадарыць на такіх абшарах. Трэба да людзей з добрым словам звяртацца, каб яны працавалі лепш.

Пры Боне расквітнелі многія беларускія гарады і вёскі. Добрая гаспадыня атрымोўвала вялікія прыбыткі ад сваіх уладанняў. Іх называлі «неапалітанскім скарбам», знойдзеным на беларускай зямлі.

Пры каралеве ўпершыню пачалі праводзіць *мелярацыю* — асушваць палескія балоты. Новыя землі прыносілі добрыя ўраджай. На ўскрайку Кобрына да нашых дзён захаваўся канал Бона — самы старажытны мелярацыйны канал у Беларусі.

У многіх раёнах Брэскай вобласці ёсць вёскі з аднолькавай назвай Агароднікі. Чаму так адбылося? Калі яны ўзніклі?

Час іх заснавання аднолькавы — сярэдзіна XVI стагоддзя. Па загаду каралевы і яе сына некаторыя сяляне атрымоўвалі надзелы-агароды. Іх вёскі сталі зваць Агароднікімі.

Барбара і Жыгімонт

У Боны і Жыгімонта нарадзіўся сын. Ён атрымаў адразу два імя. Бацька даў сыну сваё імя, а маці-італьянка назвала ў гонар першага рымскага імператара. Хацела яна, каб сын быў вялікім і славытым. Так хлопчык стаў Жыгімонтам Аўгустам.

У Вільні жыла Барбара Радзівіл. Каралевіч закахаўся ў прыгажуню. Але маці не любіла Радзівілаў і не жадала, каб маладыя былі разам. Нявесту Жыгімонту шукалі пры каралеўскіх дварах. А каралевічу быў мілей маленькі віленскі дворык, дзе жыла Барбара.

Пра гэта даведаліся яе браты Радзівілы — Мікалай Руды і Мікалай Чорны. (Яны абодва насілі шырокія бароды, але ў аднаго яна была рудага колеру, а ў другога — чорнага). Завіталі Радзівілы да Жыгімонта, грозна паклалі далоні на рыцарскія мячы.

Чорны Радзівіл сказаў:

— Калі кахаш Барбару — жаніся!

Руды Радзівіл дадаў:

— Калі не кахаш — пакінь!

Не мог каралевіч адмовіцца ад кахання, але ведаў, як маці Бона ненавідзіць Радзівілаў. Таму папрасіў захаваць шлюб у тайне. Інакш не зможа абараніць Барбару.

Пасля смерці бацькі стаў Жыгімонт Аўгуст каралём і вялікім князем. Усклалі яму на галаву карону. А Барбара стала каралевай, але хутка захварэла і памерла.

Жыгімонт бязмерна гараваў. У яго дзяржаве было дзве сталіцы – Кракаў і Вільня. Дарога, што злучала гэтыя гарады, праходзіла па Падляшшы і Палессі, называлася Каралеўскай. Перад смерцю Барбара прасіла быць пахаванай у Вільні. Муж выканаў яе апошняю волю.

Улетку многія берасцейцы пабачылі свайго няшчаснага гаспадара. Нета-ропка рухалася па Каралеўскай дарозе пахавальная карэта. А перад ёю ішоў у чорных адзежах Жыгімонт.

Пытанні і заданні

1. Чаму прынцэса сумавала па Італіі? Што ёй спадабалася ў Беларусі?
2. Раскажы пра гербы італьянскага горада Мілан і беларускага горада Пружаны.
3. Якія змены адбыліся ў часы Боны?
4. Чаму сына Боны і Жыгімонта Старога звалі Жыгімонтам Аўгустам?
5. Як ты лічыш, чаму раней дарога паміж Кракавам і Вільняй называлася Каралеўскай?

СЛАВА ПЕРАМОЖАНЫМ

Воля вольная...

Узімку **1861 года** тлумна было ў царкве. Нават з самых далёкіх вёсак спяшаліся сюды сяляне. Быццам бліскавіца, разляцелася чутка: сёння ў храме абвесцяць царскі ўказ пра вызваленне!

Стагоддзямі гінулі сяляне пад прыгонным ярмом. Працавалі на зямлі, а зямлі не мелі. Працавалі з раніцы да ночы, жылі па сонейку, потам і крывёю плацілі, каб на палетках быў ураджай, а ўзнагароды амаль не мелі. Памешчыкі сваволілі, пагарджалі сваімі прыгоннымі. Бывала такое, што і гандлявалі, як быдлам. Нават у газетах аб'явы пісалі: «Прадаюцца сялянкі-майстрыха, мужык-каваль ды хлопчык-пастушок». Вось як даўней бывала: хлопчыкамі і дзяўчынкамі гандлявалі!

Таму не дзіўна, што цяпер гэтак тлумна ў царкве: чакаюць людзі вольную. І дачакаліся. Выйшаў наперад *прыстаў* – высокі паліцэйскі чын, важна вус пакруціў ды паперкаю затрос над галавою:

– Слухайце ўсе цара-баццохны ўказ: цяпер вы не халопы, а вольныя людзі! Ідзіце, з Богам, па хатах.

Прыціхлі сяляне, але стаяць, не разыходзяцца. Турбуе іх адно важнае пытанне. Толькі ніхто не рашаецца яго задаць. Нарэшце самы смелы выгукнуў:

— А зямлі, зямлі колькі нам дадуць? Селяніну без зямлі ніяк нельга. . .

— І зямля вам будзе. Але за яе трэба будзе пяцьдзесят гадоў памешчыку плаціць. Калі даўгі яму сплюціце, тады будзе вам зямля ў вечнае карыстанне.

Зашумеў сялянскі натоўп, распраміліся плечы, стомленыя цяжкай працай. Сціснуліся мазолістыя рукі ў кулакі. І выгукнуў самы смелы:

— Вось вам воля вольная, браты! Памешчыкі царскі ўказ выкралі, схавалі, свой напісалі, каб і далей тры скуры з мужыка лупіць! Узнімайцеся, не маўчыце!..

Прыстаў аж падскочыў на месцы, затрос кулакамі:

— Гэта ж бунт! Супраць цара мяцеж! Усіх у Сібіры згнаю, на руднікі сашлю.

Увечары падыйшоў да вёскі ўзброены атрад жандараў. Стрэльбамі, шаблямі, нагайкамі падпарадкавалі сялян царскай волі. Галоўных змоўчыкаў арыштавалі, у Сібір саслалі. Прыціх народ, але горкія словы запамінуў: «Вось вам воля вольная, браты. . .».

Сілай прытушылі жандары бунт-вогнішча, але іскры ад яго захаваліся. Вось-вось ізноў вогнішча распаліцца. . .

Сустрэча ў карчме

У святочны дзень сядзеў у брэсцкай карчме пан з Шастакова. Сюды ён звычайна заходзіў, каб пачытаць газеты. Зачытаўся шастаковец і не заўважыў, як падыйшоў да яго нага століка высокі чорнавалосы мужчына.

— І якія навіны ў свеце? — добрачыліва пытаецца незнаёмы.

— У князя будзе бал, у княгіні — новы шаль, а ў салдата, як заўжды, служба, — весела адказаў пан з Шастакова.

— А ў мужыка што?

— А пра тое ў газетах не пішуць!

Дастаў незнаёмец з сакваяжа нейкі ліст і сказаў:

— Тады чытайце: «Мы, мужыкі, браты вашыя, мы вам будзем гаварыць цэлую праўду, толькі слухайце нас!»

— Што гэта? — здзівіўся шастаковец.

— Газета, якая пра сялянскае жыццё расказвае. І завецца яна «Мужыцкай праўдай». Можа, гэта праўда горкая, можа, салодкая, але хай яе кожны ведае. Хай гэтыя лісты разліяцца і па кобынскіх, і па пружанскіх вёсках — па ўсёй беларускай зямлі. Тады адкрыюцца ў мужыкоў вочы.

— А навошта ім гэта? — спытаўся зноў шастаковец.

— Адмяніў маскоўскі цар прыгоннае права. А мужыку ніякай палёгкі няма. Толькі сяляне думаюць, што цар нічога не ведае, што памешчыкі цара падманулі. Але цар і ёсць галоўны памешчык. Ён разам з панамі і прыдумаў, як сялян абдурыць! Калі мужыкі разбіраўца, дык здабудуць сабе сапраўдную волю — без памешчыкаў і цара. Тады пабудуюць свой дом, сваю Беларусь — самую лепшую краіну ў свеце.

Паглядзеў пан з Шастакова на незнаёмага:

— Смела ты гаворыш. . . А як тваё імя, чалавеча? Бачу, простых людзей любіш, хоць і з панскага роду. А што я няўдача? Што калі не пойдучь за табою? Ці вораг будзе мацнейшым?

— Тады і на шыбеніцу не грэх узысці. Дзеля мужыцкай праўды, — адказаў чорнавалосы мужчына. — А завуць мяне Кастусь Каліноўскі.

Мілавіды

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь.

— Таку заема!

Такі быў пароль паўстанцаў, што падтрымалі Каліноўскага. Узняліся яны на барацьбу супраць цара і памешчыкаў — за мужыцкую праўду. Было гэта ў 1863 годзе.

Ёсць каля Баранавічаў вёска Мілавіды. Якое прыгожае ў яе імя! Відаць, прыдумалі яго добрыя людзі, закаханыя ў беларускія краявіды.

І ў гэтых мясцінах **22 мая 1863 года** адбылася бітва паўстанцаў з царскімі войскамі. 3 Гродзеншчыны і Берасцейшчыны сышліся каля васьмісот байцоў. Сілы немалыя, але зброі не хапае, многа тут сялян, узброеных косамі. А ідуць на паўстанцаў лепшыя расійскія палкі з гарматамі. Напалі яны на лагер пад Мілавідамі. Да ночы трывала бітва, а калі сцімнела, паўстанцы адступілі, захавалі свае сілы для новых баёў.

Журавіны і порах

Сярод глыбокіх балатоў згубілася вёсачка. Таму назва ў яе не выпадковая — Востраў (цяпер гэта Астроўе Маларыцкага раёна). Цяжка да яе дайсці, даехаць. Дзесьці бунты, войны, паўстанні, а ў Востраве — толькі кнігаўкі, журавіны ды жабы. Цішыня, спакой, як на балоце.

Жыве ў Востраве палкоўнік Рамуальд Траўгут. Нарадзіўся ён у Шастакове пад Камянцом, жыў у Кобрыне. Удзельнічаў у многіх паходах, мае вялікі ваенны вопыт. Вось прыязджаюць да яго пасланцы, просяць:

— Далучайцеся да нас, пан палкоўнік, узначальце Кобрынскі атрад. Вы ж добры вайсковец, а пахавалі сябе ў балоце! У свеце войны ды паўстанні, а ў Востраве толькі кнігаўкі ды жабы. . .

— . . . ды яшчэ журавіны, — усміхнуўся Траўгут.

— Што?!

— Ах, спадары, каб вы толькі ведалі, якія вялікія і духмяныя ў Востраве журавіны. . .

Падыйшоў палкоўнік да акна, зняў акуляры, паглядзеў журботна ўдалеч. «Безнадзейная справа, безнадзейная. . . Няроўныя сілы. Загінуць паўстанцы, няма ў іх вопыту. Што ж ты маўчыш, палкоўнік? Патрэбна твая дапамога!» Азірнуўся востраўскі гаспадар на пасланцаў і сказаў:

— Духмяныя ў Востраве журавіны. . . Але прыйшоў час зноў пораху панюхаць!

«Касцюшкі не плачуць!»

У пакойчыку было цёмна і ціха.

— Не запальвай святла, — папрасіла жанчына.

І Рамуальд зразумеў, чаму: яе голас дрыжаў, вось-вось сарвецца на плач.

— Ты пойдзеш з імі?

Яна не пыталася, яна ведала.

— Пайду, Тонечка. Беражы дачушак. Ратуй вас, Божа. І не плач.

— Касцюшкі не плачуць! — сказала яна і . . . заплакала.

Жонка Рамуальда Траўгута Антаніна Касцюшка была далёкай родзічкай генерала Касцюшкі. У слаўным і трагічным 1863 годзе яна стала паўстанцай сувязной.

«Універсітэты» пані Элізы

Пад Кобрынам, у сядзібе Божы Дар, Траўгут прынёс прысягу. Прыклаў далонь да сэрца, абяцаючы аддаць усе свае сілы для барацьбы з ворагам. Стаў ён паўстанцкім генералам.

Хутка, быццам агнявіца, рухаўся Кобрынскі атрад па Палессі. Самы значны яго бой адбыўся ў Столінскім раёне, пад Калодным. Паўсотні царскіх салдат склалі там галовы, але і паўстанцкія шэрагі парадзелі.

Супраць кобрынцаў кінуты новыя сілы. Траўгут быў цяжка паранены. Тады яго таварышы вырашылі падзяліцца на групкі і прабівацца на злучэнне з іншымі паўстанцкімі сіламі. Аднак што рабіць з параненым генералам?

У Людвінаве (пад Драгічынам) жыла Эліза Ажэшка. Жанчына тайна дапамагала паўстанцам, перадавала ім ежу, лекі, вопратку. Зноў папрасілі пані Элізу дапамагчы. У маёнтку Закозель стаяла сямейная капліца. Тут, у

невялікім патаемным пакойчыку, і хавала жанчына генерала. А потым давезла яго ў сваёй карэце да мяжы.

Рамуальд паехаў у Варшаву. Ён яшчэ спрабаваў аб'яднаць рэшткі паўстанцаў, але ўсё было дарэмна. Генерал быў схоплены. Летняй раніцай ён узышоў на эшафот. У сваё апошняе хвіліны годна глядзеў у вочы смерці.

1863 год змяніў лёс і Элізы Ажэшкі. Яна лічыла паўстанне сваімі «універсітэтамі», якія зрабілі яе пісьменніцай. Пані Эліза напісала многа кніг. Апошняю кнігу, прысвечаную памяці паўстанцаў, яна назвала «Слава пераможаным».

Пытанні і заданні

1. Якую волю чакалі сяляне? А якую атрымалі?
2. Чаму газета называлася «Мужыцкая праўда»?
3. Калі адбылася бітва пад Мілавідамі?
4. Як ты лічыш, чаму Траўгут спачатку не хацеў даду-чацца да паўстання, а потым згадзіўся?
5. *Божы Дар, Калоднае, Кобрын, Варшава...* Назавіце яшчэ гарады і вёскі, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Рамуальда Траўгута.
6. Што Эліза Ажэшка лічыла сваімі «універсітэтамі»?

ПЛЫВЕ КАСМІЧНЫ КАРАБЕЛЬ...

Раней і цяпер

Нярэдка можна пачуць: «Вось раней было не тое, што цяпер! І зімы былі снежныя, і рэкі рыбныя, і песні душэўныя, і людзі шчырыя. . .».

Аднойчы я вырашыў праверыць гэта на сваіх вучнях і прынёс у клас старыя чорна-белыя фотаздымкі. Вакол сабраліся хлопчыкі і дзяўчынкі, а я ім задаю пытанне:

— Паглядзіце, як жылі раней людзі. Вось вам тры здымкі і тры хвіліны на адказ: «Чым ранейшае жыццё адрозніваецца ад цяперашняга?»

Але не трэба маім «чамучкам» тры хвіліны. Ужо праз хвіліну адказы пасыпаліся, як бульба з меху:

— У такой сарочцы цяпер па вуліцы не ходзяць. Я такую адзежу толькі ў музеі бачыла, — сцвярджае адна дзяўчынка.

А другая ёй прэрэчыць:

— А я такую сарочку і хустачку апранала, калі летась у клубе святкавалі Каляды. Мы там спявалі ды танчылі. Гэта было цікава і прыгожа!

Гляджу яшчэ адна дзяўчынка рукою трасе.

— Можна я, ну, можна я?! Я таксама адрозненне знайшла! Паглядзіце на плут!!!

Паглядзелі. Нехта фыркнуў:

— Што глядзець? Няма тут ніякага плота. . .

— А я пра што?! — узрадавалася дзяўчынка. — Цяпер па вёсцы прой-
дзеш — навокал платы стаяць да неба, а на іх грозна напісана: «Асцярожна, злы
сабака!». А можа, гэта злыя людзі ў будках схаваліся? Раней жылі бядней, чым
цяпер, гэта бачна, без кампутараў і іншых разумных машын, але за платамі не
хаваліся. . .

Салдацкі трохкутнік

Тут да размовы далучыліся хлопчыкі. Ім, вядома, цікавей даведацца пра
вайсковыя справы.

— У яго на капелюшы не зорачка, а арол. Гэта якой арміі салдат, рускай ці
амерыканскай?

— Польскай, — адказваю.

— Дык ён паляк?

— Не, беларус. Але да вайны нашы землі ўваходзілі ў склад Польшчы, таму
многія берасцейцы служылі ў польскім войску. . . А на здымку мой дзед. Ён заг-
інуў у трыццаць гадоў, склаў сваю галаву ў сорак пятым, за некалькі месяцаў да
Перамогі. Праз шмат гадоў мы з бацькам адшукалі дзедаву магілку ў польскім
горадзе Радам. Пра гэта мой бацька напісаў верш. Вось паслухайце:

*Сорак пяты год маёвым грамам
Абвясціў ішчасліва Перамогу.
Толькі ты не выбраўся дадому —
Не было каго нам стрэць з дарогі.
Без узнагародаў і парадаў
Між салдат знайшоў спачын навечна . . .
З сынам мы прыехалі у Радам
Да цябе на першую сустрэчу.
На магілу надвяхоркам росным
Мы паклалі свежых кветак жменьку.
— Тата, глянь: унук які дарослы,
А твой сын даўным-даўно сівенькі!..*

Ціха стала ў класе. Ніхто больш руку не цягне, ніхто не крычыць і не смя-
ецца. А мне раптам захацелася зноў пабачыць іх рукі.

— У маёй сям’і ёсць *трохкутнік* — апошні ліст з фронту, напісаны дзедам.
Вось ён. . . А праз некалькі месяцаў мая бабуля атрымала па ім пахавальную. . . А
ў вашу сям’ю завітала бяда? Падніміце рукі, у каго нехта з родных загінуў на
Вялікай Айчыннай вайне.

Ціха было ў класе. І ў гэтай цішыні асцярожна пачалі ўздымацца рукі...

Цішыню рэзка перарваў школьны званок. Нехта спытаўся:

— А што нам за ўрок?

— Усім «выдатна»!

З крыкам «ура!» школьнікі пабеглі на перапынак.

А вось так было заўсёды: і раней, і цяпер...

Герой Беларусі

Некалі апаліла вайна сваімі вогненнымі крыламі Беларусь. Спатрэбіліся доўгія гады, немалая праца, каб адрадзіць разбуранае. Таму мы паважаем людзей, што ахоўваюць спакой нашай зямлі.

Стаяла цёплая майская ноч **1996 года**. Дзесьці высока над зямлёй, пакідаючы бялёсы след, гудзеў самалёт. Цудоўныя моцныя крылы ў жалезнай птушкі. Маняўровая, хуткасная машына здольная выконваць самыя небяспечныя віражы.

Заштурвалам вопытны пілот — падпалкоўнік Уладзімір Карват. Ён нарадзіўся восенню 1958 года ў Брэсце. Яшчэ хлапчуком Валодзя з замілаваннем углядаўся ў неба, марыў пра крылы, здольныя ўзняць яго над зямлёй. Закончыўшы ў Расіі лётнае вучылішча, вярнуўся ў родную Беларусь.

Каб мір быў на нашай зямлі, нясе баявую службу ваенны лётчык. У гэты дзень быў яго чарговы трэніровачны палёт. Пад крылом — вясна буе на роднай зямлі, птушкі ўзлятаюць над узараным полем. Мірны час — мірная праца.

Пілот быццам рукой кранаў трапяткія зоркі, кіруючыся ў бязмежныя вышыні.

Але раптам усё змянілася: чорны шлейф пацягнуўся за баявой машынай. Успыхнуў пажар. З зямлі заўважылі, як Карват змагаецца з агнём, губляючы вышыню.

Некалькі хвілін на роздум. Што рабіць?

З зямлі ляціць загад:

— Небяспека! Не марудзь — націсні на катапульту! Пакінь самалёт! Хутчэй!!!

Ёсць яшчэ імгненні. Што рабіць? Дома чакаюць мама, жонка, дачушка, сыночкі...

«Націсні на катапульту!» «Зямля» дазваляе...

Цягнецца рука да кнопкі катапульты, але спыняецца: навокал мірнае жыццё, толькі ты, як на вайне. Унізе — палі, лясы, людзі!

Думкі пралятаюць у імгненне вока. Апошнія слова апальвае гарачэй за агонь: «Людзі!». Пад крылом — беларускія вёсачкі Арабаўшчына і Вялікае Гацішча...

Людзі спалі, калі палаючая паходня пранеслася над зямлёй...

Лётчык адмовіўся пакінуць самалёт, адводзячы баявую машыну ад вёсак. Яму пасмяротна ўпершыню было прысвоена званне Героя Беларусі.

У вёсцы Арабаўшчына Баранавіцкага раёна і родным Брэсце стаяць помнікі, якія ўшаноўваюць подзвіг Уладзіміра Карвата.

Пра граніт і электрычнасць

Чалавек можа перамагчы раку, перакрыўшы яго моцнай плацінай, і здольны з самых глыбін зямлі ўзяць прыродныя багацці.

Чалавек будзе гарады.

Некалькі гадоў назад на Брэстчыне з’явіўся новы горад Мікашэвічы. Паселішча ўзнікла даўно, але толькі ў XX стагоддзі, калі вучоныя адшукалі тут радовішча граніту, яно стала вядома ва ўсім свеце. Восенню **1973 года** прагучаў першы выбух, які дазволіў атрымаць на Палессі будаўнічы граніт. Хутка ў Мікашэвічах былі пабудаваны найбуйнейшыя ў Еўропе заводы, што апрацоўваюць камень.

Чалавеку патрэбны граніт: ён будзе гарады.

Адзін з найбольш маладых – Белаазёрск, які нарадзіўся **28 ліпеня 1958 года**. Згадзіся, далёка не кожны горад ведае дакладную дату свайго заснавання.

Сваё імя Белаазёрск атрымаў ад прыгожага Белага возера, а вядомасць – ад магутнай гідраэлектрастанцыі. На ёй выпрацоўваюць электрычнасць. Каб светла, цёпла, утульна было ў таім доме, бяжыць ток па правадах. Калі запальваюцца ў дамах агеньчыкі, гэта значыць, што шмат людзей на станцыі працуюць, каб ты змог увечары пабачыць «Калыханку», дзе табе абавязкова пажадаюць: «Дабранач». Пакладзецца спаць і будзеш бачыць добрыя, светлыя, як у вершы, сны:

*Дзень мінуў,
Цень прыйшоў,
Месяц жоўты ўзьніў.
Вечар ціхія сляды
Пакідае на зямлі.
Убязмежнай вышынi
Едзе казка ў караблі.
Зорак дзіўны карагод
Кліча хлопчыка ў палёт.*

Дацягнуцца да зорак

Пльве касмічны карабель. І гэта ўжо не сон.

Чалавек даўно змог «дацягнуцца да зорак». І вельмі прыемна, што першым беларускім касманаўтам стаў наш зямляк Пётр Клімук, які тройчы (у **1973, 1975, 1978 гадах**) пабываў у космасе. Але нават высока над Зямлёй берасцеец не забываў пра сваю малую радзіму.

Ён прызнаваўся: «Узнікае ў памяці мая родная вёска з вясёлай, звонкай назвай Камароўка... Родны дом, куток, людзі, сярод якіх выхоўваўся і рос, пакінулі ў маёй душы незабыўны след. Я ніколі і нідзе не забываў іх і заўсёды з цыхай і светлай радасцю прывязджаю ў родную Беларусь, у дарагую маёму сэрцу Камароўку».

Калі часам у лістах ці на сустрэчах хлапчукі пытаюцца ў Клімука пра космас, ягоньня палёты і ўражанні, ён адказвае змястоўна.

З касмічнай вышынi добра відаць, што Зямля круглая і блакітная. Неба, наадварот, чорнае, а Сонца – белае, вялізнае і вельмі зыркае.

І часам здаецца: зоркі вісяць так нізка над галавой, што можна дакрануцца да іх рукамі.

Пытанні і заданні

1. Перагледзі з бацькамі старыя фотаздымкі, што захоўваюцца ў тваёй сям'і. Успомніце разам цікавыя моманты свайго жыцця.
2. Прачытай выразна падраздзел «Салдацкі трохкутнік». Як ты лічыш, чаму настаўнік паставіў усім вучням выдатную адзнаку?
3. Што ты даведаўся пра першага Героя Беларусі?
4. Паспрабуй разам з сябрамі ўспомніць і знайсці на карце як мага больш гарадоў Брэсцкай вобласці.
5. Хто з беларусаў першым «дацягнуўся да зорак»? Абавязкова наведай музей касманаўтыкі ў вёсцы Тамашоўка Брэсцкага раёна, размешчаны ў школе, дзе вучыўся першы беларускі касманаўт.

ПОМНІКІ БРЭСТЧЫНЫ

Жывыя помнікі

– Хіба бываюць жывыя помнікі? – вельмі здзівіўся адзін мой маленькі знаёмы. – Яны ж усе жалезныя ды каменныя.

– Зусім-зусім не бываюць жывыя? – пацікавіўся я.

– Хіба толькі ў казках, – адказвае малы.

– А што значыць *жывыя*? – зноў пацікавіўся я.

– Ну, жывыя – гэта калі ходзяць, размаўляюць... А помнікі не размаўляюць!

– А на што падобнае слова «помнік»?

Мой знаёмец трошкі задумаўся і раптам весела закрываў:

– Помніць! Памяць!.. Помнік – гэта памяць!

— Так, памяць пра былыя часы. І таму нават жалезны ці каменны помнік можа «размаўляць» (несловамі, канешне). . . і расказаць шмат цікавага пра мінуўшчыню. Паслухаем?

І мы выйшлі на вуліцу.

Дубы-волаты

Мой маленькі суразмоўца памыляўся, калі лічыў, што помнікі бываюць выключна з металу ці каменя. Ёсць сапраўдныя жывыя — прыродныя — помнікі. Іх стварыла самая прырода. З іх мы і пачнем размову.

Самае вялікае дрэва ў Жабінкаўскім раёне знаходзіцца недалёка ад пасёлка Ленінскі. Гэта велічны дуб. Ён стаіць у самым цэнтры старога парка Азячызна. Парку — сто пяцьдзесят гадоў, а самому дубу — больш за паўтысячагоддзя! Абхапіць дрэва змогуць, узяўшыся за рукі, толькі пяць чалавек!

Але гэта яшчэ не самае старое дрэва на Берасцейшчыне. У Маларыцкім раёне ёсць сапраўдны Цар-дуб. Самавіты, моцны, старажытны велікан! Ужо васемсот гадоў жыве ён на зямлі. Стаіць моўчкі, ганарліва. Толькі лістотаю шуміць улетку. Шмат гісторый можа расказаць гэты старажыт. Усё помніць. Пра ўсё ведае. Але маўчыць. Высока хавае таямніцы мінулага ў зялёнай сваёй кароне.

Шуміць вялікі лес...

Лес спрадвечу быў кармільцам чалавека і яго абаронца.

Некалі прыйшла ў наш край бяда — Чорная смерць (чума). Супраць яе вежаў не пабудуеш, равамі ад яе не адгародзішся. Адно выратаванне — Белакежская пушча. Са сваіх гарадоў і вёсак берасцейцы пайшлі ў лясы. Сам кароль Ягайла са сваім дваром і дружнай схаваўся ў пушчанскіх дубравах. У той год амаль напалову абязлюдзела Еўропа, а Беларусь ад Чорнай смерці выратаваў Вялікі лес.

У меў лес і ваяваць. Паўстанцы Касцюшкі, Каліноўскага, воіны 1812 года, партызаны Вялікай Айчыннай вайны — усе змагаліся пад абаронай пушчаў. Угтыбіно берасцейскага лесу ворагі нават баяліся заходзіць.

У Белакежскай пушчы адбываліся і надзвычай важныя гістарычныя падзеі. Тут, у Віскулях, зімой **1991 года** быў падпісаны дагавор пра скасаванне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік і ўтварэнне Садружнасці Незалежных Дзяржаў. У выніку гэтага мы і атрымалі магчымасць жыць у сваёй незалежнай дзяржаве — Рэспубліцы Беларусь.

Аднак не заўсёды чалавек беражліва абыходзіўся са сваім багаццем — сваім лесам. На працягу стагоддзяў гучалі тут стрэлы. Вось забіты апошні *тур*... Вось памірае апошні старажытны конь — *тарпан*... Вось ужо ў апошняга *зубра* цэліцца паляўнічы...

Але апамяталіся людзі:

— Што мы робім?! Лес губім — сябе губім...

Нельга ўжо адрадзіць дзікіх коней і рэліктавых быкоў, але зубра людзі вярнулі ў пушчу. Велічная і прыгожая жывёла стала сімвалам не толькі Брэстчыны, але і ўсёй Беларусі. (Калі прыгледзецца, дык абрысы нашай краіны нават нечым нагадваюць зубра!)

За тое, што чалавек захаваў цудоўную прыроду, меў ён гонар і славу.

А Белавежская пушча стала вялікім жывым помнікам, прызнаным ва ўсім свеце. Міжнародная арганізацыя ЮНЕСКА, якая займаецца аховай помнікаў, абвясціла нашу пушчу сусветнай каштоўнасцю!

Крынічка – Божы дар

Маленькі мой сябар, ці бачыў ты, як б'е з-пад зямлі сцюдзёная крынічка? Бяжыць струменьчыкамі жывая вада. Цурчыць яна, чысценькая ды празрыстая, – бышчам песеньку спявае. Як жа хораша! Як жа добра!

На Брэстчыне знойдзена каля сотні крыніц. Часам яны становяцца пачаткамі вялікіх рэк. У вёсцы Ясінец Баранавіцкага раёна пачынае невялічкіх крынічак падпітваюць рэчку Сэрвач. А на Камянецчыне існуе вёска Вярхі. І тут ёсць «жывая» вада, ад якой нараджаецца рэчка Змейка. Бяжыць Змейка сярод лугоў ды пагоркаў...

Некаторыя крыніцы з лячэбнай вадой лічацца «святымі». Людзі кажуць: «Пакуль будзе вада ў крыніцы чыстаю, дагуль будзе чысты чалавек».

Камень пры дарозе

Часам вада і камень точыць! Але ёсць на Брэстчыне камяні, якія нават час не перамагае.

Тысячагоддзі жывуць на зямлі агромністыя *валуны* – помнікі магутнага дагістарычнага ледавіка.

Сустрэкаюцца і камяні-следавікі. На іх пакінулі адзнакі сівых доўгіх вякі. Для вялізных камянёў людзі прыдумвалі імёны: «Божы слядоў», «Цар» ці «Чортаў камень». Расказвалі пра іх цікавыя легенды. Найвялікшы валун важаць 12 тон і ляжыць каля вёскі Хмялёўка Маларыцкага раёна.

Ёсць камяні, знітаваныя з гістарычнымі падзеямі. Самы вядомы – «Камень філарэтаў». Ён знаходзіцца каля вёскі Карчова Баранавіцкага раёна. Некалі магутны ледавік прынёс яго са Скандынавіі. Каля гэтага каменя сустракаўся з сябрамі Адам Міцкевіч. Тут прамовілі яны палымяную клятву змагацца за свабоду, роўнасць і братэрства.

А пад Брэстам ёсць вёска Лышчыцы – радзіма пісьменніка-мысляра Казіміра Лышчынскага, спаленага на вогнішчы вясной **1689 года** за свае погляды. Каля царквы ў суседняй вёсцы Малыя Шчыгнікі ўсталяваны камень з ягонымі словамі: «О, падарожны! Не міні гэтых камянёў. Ты на іх не спатыкнешся, калі не спатыкнешся на ісціне. Усвядоміш ісціну ля камянёў...».

Аднак можна выбіць словы на камяні, можна нават адліць іх з моцнай сталі, але, каб захаваць мінулае, бывае вельмі важна перадаваць памяць з вуснаў у вусны. Таму народныя казкі і легенды — таксама помнікі мінулага.

Бусні

Штогод перад адлётам у вырай каля вёскі Бусні збіраліся чароды буслоў. Відаш, птушкам, як і людзям, спадабалася гэтае месца.

У крайняй хатцы, пад лесам, жыла бабка Бусніха. Жыла адна. Яе муж, Бусень, яшчэ малады загінуў на вайне. Дзеці выраслі ды разляцеліся па гарадах. Валасы ў бабулі пабялелі, як буслінае пер’е, рукі счарнелі, патрэскаліся, нібы зямля ў спіку. І нічога ад жыцця яна ўжо не чакала.

Буснішына хатка ад старасці адным бокам пахілілася, пакланілася дарозе. Стаяла бабка на падворку, абапіралася на кіек-сукаватку. І глядзела на буслоў. Яны зноў збіраліся ў вырай, туды, дзе чакала іх сонца. Клекаталі, крылы свае спрабавалі для далёкага пералёту. Суседцы сваёй, якая завітала на падворак, сказала Бусніха:

— Зімою і я ўжо, мусіць, да свайго Бусеня палячу. Хоць бы бусляняткі мае на магілу з горада прыехалі. . .

Птушкі пачалі ўзняцца ў неба. Толькі адно бусляня ўсё прыпадала на крыло. Спрабавала ўзляцець, ды зноў падала на зямлю. Бабуля пашкадавала яго:

— Беднае, куды ж табе такому нямогламу, кволаму?..

Буслы зрабілі круг над вёскай і пайшлі роўненька па сваім нябесным шляху.

Тым часам ноч насунулася, цёмна стала. Толькі бусляня бялела каля Буснішынай хаткі. Глядзела, глядзела ў акно бабулька, узляла лусту хлеба, выйшла на ганак.

— Засталася ты, нябожа, сіратаю, як колісь мае дзеткі. Няма ў цябе ні бацькі, ні маткі, каб павячэраць прынеслі. А галоднае ці доўга выпрымаеш?..

Бусляня ўзяло з бабчыных рук хлеб, з’ела, а потым раскінула крылы, быццам хацела абняць Бусніху.

Зіма выдалася снежная, з вялікімі маразамі. Здавалася, вясна ўжо і не вернецца ў гэтыя мясціны. Але ўсё ж настаў дзень, калі сонца перамагло сцюжу і капяжы заплакалі са стрэх.

Буслы вярталіся на радзіму, да родных гнёздаў. У небе іх вітаў на моцных крылах бусел, а на зямлі — бабуля Бусніха. Разам яны перажылі зіму і адолелі свае хваробы. Нездарма вёска завецца Бусні. Бо жывуць у ёй бусні: людзі і птушкі.

Жыві і помні!

А цяпер — колькі слоў пра «сапраўдныя» помнікі, зробленыя людзьмі з каменя, метала і дрэва.

На ўскрайку Хмелева, на Жабінкаўшчыне, ужо не адну сотню гадоў стаіць прыгожая царква. Толькі зірніце, у якіх прыгожых мясцінах нашыя продкі пабудавалі храм! Стаіць ён на ўзвышшы, падаховага высокіх соснаў. А побач з'явіўся мужчынскі манастыр, вядомы і ў Беларусі, і ў замежжы. У святочныя дні ды ў будзень плыве над гэтай зямлёй ціхі і велічны голас званаў Хмелеўскай царквы. Як і сто, і дзвесце гадоў назад. Гэта значыць, што мінулае, сённяшні дзень і будучыня неразрыўна злітаваныя паміж сабою.

А недалёка ад Баранавічаў, каля вёскі Мыш, захавалася старое замчышча. Час і людзі ўжо зруйнавалі былыя мury. Але сляды колішняй велічы яшчэ можна пазнаць на гэтым месцы.

Не забыліся нашыя землякі і на светлую памяць найлепшых сваіх сыноў. Падахову ўзяты парк Касцюшкі ў Малых Сяхновічах. Адноўлена Завоссе — малая радзіма Адама Міцкевіча. Пастаўлены помнікі Траўгуту ў Шастакова, Божым Дары, Астроўі.

Але найбольш помнікаў у Брэскай вобласці прысвечана ахвярам Вялікай Айчыннай вайны. Тым людзям, якія ратавалі гэтую зямлю ад фашысцкай навалы. Слава і гонар героям!

Не пашкадуй кветак і ўдзячнасці памёрлым. Бо ўсе помнікі «жывыя». Той народ, які забываецца пра сваю гісторыю, — загіне. Нездарма людзі кажуць: «Калі хоча Бог пакараць, ён пазбаўляе чалавека памяці».

Жыві і помні!

Пытанні і заданні

1. Ці бываюць жывыя помнікі? Намалуй які-небудзь з іх.
2. Дзе знаходзіцца самае старажытнае дрэва Беларусі?
3. Як пушча ратавала чалавека? А як чалавек выраптаваў пушчу?
4. Чаму крынічную вадку часам называюць «жывой» і «святой»?
5. Якія камяні звязаны з імёнамі Адама Міцкевіча і Казіміра Лышчынскага?
6. Прачытай выразна легенду пра Бусні.
7. Як берасцейцы ўшаноўваюць сваіх вядомых землякоў?
8. Як ты лічыш, чаму апошні падраздзел названы «Жыві і помні!»?

КРАЯЗНАЎСТВА І РЭГІЯНАЛІСТЫКА

Айя ПУПІНЯ, Міхаіл ПУПІНЫШ

Даугавпілс, Латвія

РАБОТА ЛАТГАЛЬСКОГО ЗООЛОГИЧЕСКОГО САДА В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ

Латгальский зоосад («Latgales zoodarzs») — на латышском языке) является небольшим бюджетным учреждением города Даугавпилса, Латвия. Это второй зоосад в Латвии после Рижского зоологического сада. В соответствии со своими функциями, главной из которых является эколого-образовательная, он невелик территориально и содержит небольшую коллекцию животных.

Вместе с тем Латгальский зоосад, возможно, является одним из немногих зоосадов Европы, созданным под конкретный базовый философский принцип и имеющий поэтому с первых дней его планирования, создания и работы четкое представление о необходимых для этого составе животных, размере и дизайне экспозиции, методах работы с посетителями и т.д.

История зоосада. Зоосад начинался как частная коллекция в основном амфибий и рептилий, принадлежавших авторам. При непосредственном участии, неоценимой поддержке и помощи профессора Артура Шкуте эта коллекция была сформирована и передана Даугавпилсскому университету, а затем стала собственностью города. Значительную роль в развитии зоосада и особенно в практической реализации принципов экспозиции сыграл энтомолог зоосада Валерий Вахрушев.

Цели зоосада. Главной целью при разработке концепции и создании Латгальского зоосада было экологическое образование в общении с животными жителей г. Даугавпилса, Латгальского региона и его гостей.

Базовый философский принцип. Как базовый философский принцип при планировании и создании зоосада был использован первый принцип старокинавского трактата кэмпо «Буиши»: «Дух един с небом и землей» (один из вариантов перевода на русский язык). В применении к работе зоосада этот принцип позволил четко определить, разработать и впоследствии практически реализовать все используемые Латгальским зоосадом методы работы с посетителями, дизайн экспозиции, определить необходимый состав животных и т.д. Этот принцип как системоопределяющий стал основой всех остальных принципов и технологии в работе Латгальского зоосада.

Психоло-педагогический принцип: общение посетителей и животных во взаимодействии «на равных». Зоосад в городе является участком природной среды, где происходит взаимодействие и взаимообогащение посетителей и животных.

Пространственный принцип: существование посетителей и животных Латгальского зоосада в едином природосообразном пространстве. Для общения «на равных» посетитель должен находиться в психически воспринимаемом единым пространстве с животными. Нельзя общаться на равных с тем, кто сидит «за решеткой», «в клетке». То есть, по мере возможности не должно быть никакой границы между посетителями и животными, только скрытые пространственные структуры, не дающие животным покинуть отведенный им участок (поваленное дерево, лиана, группа камней и т.д.). В случае невозможности открытого содержания животных (змеи, некоторые птицы, крокодилы и т.д.) единственный материал для ограничения их перемещения в Латгальском зоосаде, — стекло.

С той же целью в Латгальском зоосаде нет различия в строении (фактуре поверхности, структуре, цветах, звуках и т.д.) среды, в которой находятся посетители, и среды, в которой находятся животные. Более того, эти две среды воспринимаются как одна и взаимно переходят друг в друга. Так, начавшись над головами у посетителей, лиана проходит над бассейном с рыбами и скрывается в скалах. Природосообразность среды Латгальского зоосада при создании экспозиции достигнута сознательным избавлением от всего, что характерно для среды человека (прямые углы, прямые линии, чистые тона цвета, параллельность линий, ровные поверхности и т.д.), и профессиональной имитацией всего минимально необходимого, характерного для природной среды (неровность, изогнутость, нерегулярность, смешанность, непрерывность и т.д.). Так, пол под ногами у посетителей зоосада имеет ту же структуру, что и скала, этот пол неровен, по нему трудно ходить, не глядя под ноги или не «щупая» его ногой. Так и в природе мы смотрим под ноги, чего не делаем на ровном полу в квартире. Само посещение Латгальского зоосада отнюдь не гарантирует не только того, что посетитель сможет увидеть животное в его вольере, как рассматривает товар на витрине магазина: во многих случаях животное может спрятаться, и это нормально; более того, сам вольер (terrarium) в ряде случаев еще надо искать и для этого надо наклониться, пролезть под корнем, найти дупло и заглянуть в него и т.д. (многие не находят, и это нормально).

Технологии создания экспозиции. Все конструкции (лианы, скалы, деревья и т.д.) являются искусственно созданными, технологии являются авторскими сотрудников зоосада. Основной материал для создания — бетон. Конструкции выполнены скульптурной ручной лепкой, силиконовые или другие формы для отливки не используются.

Педагогический подход: отношение первично, знания вторичны. На формирование отношения к животному как к равному партнеру в общении и равноценному жителю Земли направлены дизайн экспозиции Латгальского зоосада, подбор животных, методы работы экскурсовода. Методы работы экскурсовода предусматривают позитивно индивидуализированный «под посетителя» рассказ о животных: о животном рассказывается то, что наиболее близко посетителю или есть у самого посетителя, из фактов о животном акцентируются те, которые вызывают позитивное отношение к этому животному.

Направления работы зоосада. Латгальский зоосад реализует свою деятельность в 4 основных направлениях. Это эколого-образовательная работа; работа с зоокультурами; природоохранная работа; научно-исследовательская работа.

В 2008 г. основные результаты работы в эколого-образовательном и научном направлениях были следующими:

Эколого-образовательная работа в 2008 г.

Латгальский зоосад в 2008 г. успешно реализовывал свои принципы и задачи в области экологического образования. Количество посетителей согласно политике Латгальского зоосада не является критерием эффективности эколого-образовательной деятельности в зоосаде; при этом его экспозицию в 2008 г. посетили 24 000 детей, 3 850 их родителей, 632 студента. Также бесплатно посетили 2640 детей дошкольного возраста, 352 ребенка из приютов и 248 инвалидов. В зоосаде проведено 322 экскурсии, 32 тематических урока школьникам, конкурсы для детей и лекции студентам и учителям. О работе Латгальского зоосада было опубликовано 12 новостей в Интернет-порталах; 10 рассказов в прессе, 8 передач радио и телевидения, издан бюллетень «Latgales zoodarzs 2008 g.». Для контактов с посетителями и детьми – друзьями зоосада создан и зарегистрирован в eu-зоне веб-сайт зоосада, на нем ведется постоянная новостная лента (136 новостей в 2008 г.), публикуются фотографии животных (142 в 2008 г.) организуются конкурсы и т.д.; в 2008 г. по переписке даны ответы на 215 писем детей в зоосад.

Научно-исследовательская работа в 2008 г. Научными исследованиями в зоосаде занимаются три сотрудника: директор, зоолог и энтомолог. В этом составе есть один официальный эксперт Научного совета Латвийской Академии наук, один исследователь Института экологии Даугавпилсского университета, один член промоционального (докторского) совета Даугавпилсского университета. Основные направления научной деятельности: эколого-педагогические исследования; герпетологические (*Emys orbicularis*, *Bombina bombina*) и энтомологические (*Dytiscus latissimus*) исследования в Латвии и Латвии. В 2008 г. реализованы 3 научных проекта, финансируемых Даугавпилсским университетом и European Structure Funds, проведено 54 полевые экспе-

диции по Латвии. Результаты опубликованы или посланы на публикацию в 7 статьях, 4 материалах конференций и 2 абстрактах в Латвии, Германии, Польше, России, Испании. Результаты также были представлены в 12 выступлениях на 5 международных научных конференциях в Латвии, Польше, Эстонии.

Состав и квалификация работников зоосада. Высокая квалификация сотрудников является одним из приоритетов зоосада. В соответствии со своими задачами и функциями состав работников зоосада, работающих с посетителями и животными, включает в себя 5 человек: директора, зоолога, энтомолога, экскурсовода и зоотехника. Из них четверо имеют педагогическое образование (трое — высшее: учителя биологии); трое имеют степень магистра биологии (экология). На этот же состав приходится одна степень доктора в педагогике (использование живых животных в обучении биологии) и одна степень доктора в психологии (отношение к негативно маркированным животным); также трое в настоящее время обучаются в докторантуре по биологии (экология). В зоосаде постоянно организуются внутренние курсы повышения квалификации, сотрудники участвуют в семинарах других зоопарков, научных конференциях университетов и биологических обществ в Латвии и других странах.

Валерий ЧЕРЕПИЦА

Гродно

К ИСТОРИИ ИМЕНИЯ КОЛБАСИН И ФОЛЬВАРКА КОРОБЧИЦЫ

Колбасино (до революции Колбасин, на польском языке — Келбасин) Гродненского района сегодня с полным правом можно отнести к числу пригородных деревень. При выезде за пределы Гродно в сторону Королино или пограничного пункта Брузги указательный столб с ее названием, пожалуй, первое, что дает знать, что ты уже за городом. Центральная часть деревни расположена слева от шоссе, в низине, завершающейся болотом и кустарником, затем сосновым массивом. От шоссе деревня отгорожена полем, что дает возможность мгновенно обозреть ее. Первое, что бросается в глаза, — это производственные корпуса небольшого заводика, дома жителей деревни, среди которых немало солидных коттеджей, а также строение бывшей колхозной фермы. Еще минута, и деревня уже позади, но название ее еще на какое-то время задерживается в памяти. Откуда оно, чем отмечена жизнь деревни в прошлом и сегодня?

Долгое время в отношении истории деревни никакой информации ко мне не попадало. Собственно, я ее и не искал, удовлетворяясь общеизвестным: в годы второй мировой войны фашисты устроили неподалеку от де-

ревни лагерь для военнопленных и мирных жителей, многие из них здесь погибли мученической смертью. Сегодня о тех страшных годах напоминает небольшой памятник, куда часто приходят люди, чтобы поклониться памяти жертв войны и положить к его основанию цветы в знак благодарности. В прежние времена на полках продовольственных магазинов попадались банки с продукцией, изготовленной на местном консервном заводе. В последнее время такая продукция встречается реже. Вот собственно и все, что я знал о Колбасино. Пожалуй, ещё меньше я знал о Коробчицах. В число исторических достопримечательностей этой деревни еще в начале 80-х годов прошлого века входили: старое еврейское кладбище (сразу при въезде в деревню) да руины старой водяной мельницы, уничтоженной окончательно во время строительства плотины на реке Лососнянке, что уже в конце селения. Там же неподалеку, на возвышенности, рядом с дачными участками стоит металлический крест, напоминающий о прокатившейся по этим местам польско-советской войне 1920 года. Однако совсем недавно я выявил архивные материалы, значительно расширяющие былые представления о прошлом двух деревень. Хочется поделиться всем этим с читателями.

В 1850 году Гродненская палата госимуществ произвела в имении Колбасин лострацию земель, в ходе которой к нему была передана часть непахотных земель, (27 дес. 503 саж.), принадлежавших до этого Гродненскому Францисканскому римско-католическому монастырю «для посадки леса». Взамен же предполагалось передать ему более удобные земельные угодья «из фольварков Скамарошки и Колбасин, крестьяне коих за окончанием аренды в 1849 году переведены на поземельное оброчное положение, следующие земельные угодья: усадебной 1,61 дес., пахотной – 110,30 дес., сенокосной – 14,11 дес., пастбищной – 11,93 дес. Итого – 147 дес, что с 3 дес. усадебной и огородной монастырской земли составляет 150 дес.». Также было признано целесообразным отдать монастырю как совершенно ненужные находящиеся в имении Колбасин «все ветхие строения, гумно, скотный двор и амбарчик, определенные в 28 руб. серебром».

После восстания 1863 года имение постоянно переходило из рук в руки, а потому и пришло вскоре в полный упадок. В 1874 году владелицей его стала Мария Александровна Масловская. Последней удалось за сорок лет хозяйствования здесь превратить имение Колбасин и фольварк Коробчицы во вполне доходные владения. Несмотря на песчаные, неплодородные почвы. Масловские умудрялись получать неплохие урожаи зерновых культур, ими были завезены элитные породы коров и свиней. Имелась птицеводческая ферма, приносили доходы водяная мельница и небольшой винокуренный завод. Пригородное положение имения обеспечивало успешную реализацию полученной продукции как в Гродно, так и в Белостоке.

Первая мировая война привела хозяйство к упадку. Этому способствовало также и нахождение имения в границах тогдашней Гродненской крепости. Известно, что в июле 1915 года семейство Масловских эвакуировалось вглубь России. Перед этим Мария Масловская безуспешно пыталась вывезти из имения наиболее ценное имущество и оборудование. Не удалось ей получить и компенсацию за их потерю. Имеются документы, подтверждающие факт того, что Масловская часть своего имения передавала в арендное пользование. Такая форма получения доходов с помещичьих владений была широко распространена во второй половине XIX — начале XX века.

Так, 25 июня 1914 года муж владелицы имения, Александр Трофимович Масловский, в качестве поверенного своей жены, с одной стороны, и дворянин Седлецкой губернии Вацлав Юзефович Марцинковский, с другой стороны, заключили между собой договор на отдачу первым последнему в арендное пользование часть данного имения на следующих условиях: «1) имение Колбасин отдается Марцинковскому в аренду сроком на 14 лет (с 1 апреля 1914 года по 1 апреля 1928 года) за исключением; а) господской с двором при нём и садом, особо выгороженным, а также находящимися там постройками; б) двух комнат в правом от дома флигеле и двух комнат в батрацком доме с принадлежащими к ним свинными сараями; в) конюшни и прилегающего к ней экипажного сарая с навесом при нем, а также бани с прачечной; г) места добывания подрядчиком Ивановым песка в урочище «Великое Поле»; д) лесов, произрастающих на сдаваемых в аренду землях — деревьев, но с правами арендатора пасти скот в лесах, за арендную плату 2300 руб. в год, а за все 14 лет — 32 200 руб.».

В последующих проектах договора оговаривались условия аренды, сроки внесения платы за нее. Так, арендатор не имел права отдавать земли имения в обработку, продавать и увозить из имения сено, солому, мякину, а также навоз. Зато он был обязан содержать в имении не менее 50 голов крупного рогатого скота, за исключением молодняка, и не менее 8 пар рабочие лошадей. Права пользования арендатора ограничивались одной поверхностью получаемой им земли, без права раскапывания ее, добычи камней, песка, глины и т.п., за исключением количества, необходимого для ремонта находящихся в имении построек. Для удобрения полей и отопления арендуемых построек разрешалась добыча в пределах имения торфа. Арендатор мог очищать поля от находившихся там камней, собирать их в кучи, но вывозить камни за пределы имения он не имел права. Извлечение доходов от имения арендатору предоставлялось лишь через посев и сбор произрастающих хлебов и трав. При этом оговаривалось, что Марцинковский обязан не пахать землю загонами и соблюдать существующий в имении севооборот. Так, на двух участках предлагался семипольный севооборот, чередуя растения в следующем порядке: первый год — пар черный или с посевом люпина под запашку, но если арендатор

паровое поле будет унавоживать, то ему не возбраняется по навозу сеять вику на зеленый корм; второй год — рожь; третий год — по удобрению навозом картофеля или стручковые; четвертый год — ячмень и овес с подсевом клевера; пятый, год — клевер на укос; шестой год — клевер на пастбище скоту и седьмой год — рожь. На третьем участке, в урочище «Великое Поле», арендатор был обязан соблюдать четырехпольный севооборот, оставляя поле один раз в четыре года в пару, с непременно посевом люпина или сераделлы под запашку.

В ту пору на территории имения находилось во временном пользовании военного ведомства пехотное стрельбище, вознаграждение за которое получала владелица имения, однако если это будет мешать арендатору производить необходимые ему сельхозработы, подчеркивалось в договоре, то он имел право на удержание в свою пользу из арендной платы 100 руб в год. На обязанности арендатора было содержание в должном порядке всех строений в имении (их текущий и капитальный ремонт), а также заборов. Требовалось неукоснительное выполнение правил противопожарной безопасности (курение трубок и папирос как в жилых, так и хозяйственных постройках строго воспрещалось под ответственность за это лично арендатора). В случае уничтожения пожаром арендуемых построек Марцинковский обязывался восстановить их в течение шести месяцев. Имел он и право страховать свое личное имущество в усадьбе арендуемого имения, но не иначе как с согласия владелицы и на сумму, определяемую ею же. Одной из привилегий арендатора было то, что по договору он мог охотиться на дичь так, как ему захочется.

Сверх установленной арендной платы арендатор был обязан: «1) посадить на удобрении картофеля кучеру владелицы имения, отвести ему место между батрацкими огородами для возделывания овощей, а также содержать на своем корму корову кучера; 2) выдавать владелице по мере требования ежегодно: овса — 200 пудов, сена — 400 пудов, ржи и ячменя — 40 пудов, гороха — 15 пудов, картофеля — 300 пудов, молока — ежедневно по два гарнца, соломы и резки на корм и подстилку для лошадей — по пятьсот пудов того и другого, дров — шесть сажень; ледники владелицы в имении должны быть доверху набиты льдом». Замена этих натуральных повинностей деньгами категорически возбранялись.

Арендатор Марцинковский должен был охранять границы земельных владений. Владелица оставляла за собой права осмотра лично или через доверенных лиц отдаваемого в аренду имения, а также право вывоза с территории имения леса и камней, такие же права распространялись на ее совместное использование с арендатором колодцев, бань, прачечных и ледников. Арендатор не имел права передавать, даже на время, свои права компаньону. В случае невнесения в срок арендной платы арендатор терял право на обратное получение залога, а все полученное им в аренду поступало в распоряжение владе-

лицы без нрава на получение какого-либо вознаграждения. Данный договор был составлен гродненским нотариусом Константином Ивановичем Басниным в его же конторе на Соборной улице, дом 14. Естественно, что постатейное исполнение этого договора было нарушено военными действиями 1914–1918 годов, а затем польско-советской войной 1920 года.

О дальнейшей истории имения Колбасин и фольварка Коробчицы свидетельствуют мероприятия местных польских властей по реализации проводимых в стране аграрных преобразований, так называемых парцеляций. Что касается имения Колбасин, то в документах 1928 года о нем говорилось следующее: 5 мая 1921 года имение Колбасин вместе с фольварком Коробчицы было подвергнуто ревизии (описи), в ходе которой было установлено, что их владелица Мария Масловская после мировой войны в имение не возвратилась. В связи с их запущенностью власти приняли 12 мая 1921 года решение о передаче имения Колбасин с фольварком Коробчицы в государственную собственность. Однако против такого решения выступили: «опекун» имения «погибшей» Марии Масловской, а точнее, водяной мельницы в м. Кузнице Сокольского повета – Антоний Бортовский. Последнему, однако, не удалось доказать принадлежность ему части владения.

В начале 1924 года свои права на имение предъявил муж владелицы имения, А.Т.Масловский, проживавший в это время в Советской России, в г. Казани. Свои претензии на владение он обосновывал тем, что оно было завещано ему на основании нотариально заверенного в Гродно 13 октября 1913 года завещания (копия которого прилагалось). В заявлении наследника владения говорилось о том, что М.А.Масловская скончалась 24 декабря 1919 года. В качестве доверенного лица А.Т.Масловского выступил проживавший в г. Гродно князь Владимир Челокаев. От имени последнего в судебных инстанциях выступал адвокат Густав Рейнхард. Однако все прилагаемые ими усилия по отстаиванию прав А.Т.Масловского (в течение 1924–1927 годов оказались тщетными: местные судебные власти затребовали от наследника представление такого количества документов и содержания, которых при нем не было и быть не должно. Одним из мотивов для отклонения ходатайства бывших владельцев было то, что в течение ряда лет имение находилось в запустении и никем не управлялось. Было также установлено и реальное состояние дел по владению имением. Так, арендатор имения Вацлав Марциновский по договору от 1914 года, на 1927 год оставался лишь владельцем двух жилых домов в Колбасине и нескольких построек в Коробчицах. Кроме него, владельцем 12 га земли в имении был признан Михаил Нарушевич. Мельницей владел некий Гинсбург, часть земель находилось в руках местных крестьян. Главная же причина негативного отношения властей к наследникам состояла в том, что часть земель имения в 1920–1922 годах была отдана во владении бывшим солдатам польского войска, так называемым осадникам. По предложению государственных экспертов земельные владения имения Колбасин (295

га) были оценены тогда в 196 540 злотых, а вместе со строениями в 212 тыс. злотых; в фольварке же Коробчицы (343 га) — в 139 278 злотых, а со строением и мельницей 162 358 злотых. Главным критерием здесь было качество пахотной земли. Стоимость коробчицкой мельницы («осады млынської») составила 24 485 злотых.

Сохранилось описание «осады млынської» в Ново-Коробчицах от 17 сентября 1925 года. Все состав входили: «1) жилой дом с каменными стенами, крытых дахувкой, длиной — 17 метров, шириной 9 метров, и высотой 3 метра, частично заселенный. Общее состояние плохое, износ 60%, стоимость 1860 злотых; 2) хлеб деревянный, крытый соломой (размером 8,5 x 6,5 x 2,15 м), стоимость 290 злотых; состояние его ниже среднего, износ 40%; 3) здание мельницы на реке Лососнянке, стены которой из камня, крыта же оно гонтом и жестью (размеры 20,40 x 8.70 x 4,55 м.), стоимость 7 500 злотых; состояние среднее; со стороны реки находится деревянная пристройка (размеры 21,10 x 3,20 x 4,55), крытая жестью, в состоянии ниже среднего, а также «комора турбинова» (машинное отделение) размером 4 x 3,8 x 3,2 м, деревянная, крытая гонтом.

Отмечалось, что общее состояние здания мельницы среднее, 15% износа, стоимостью 7550 злотых; 4) деревянный мост со шлюзом длиной 20 метров и шириной 5,60 м в состоянии совершенно плохом, 90% износа, стоимостью 200 злотых; 5) деревянный мост при мельнице размером 9,80 x 6,90 со шлюзом в очень плохом состоянии, 90% износа, стоимостью в 100 злотых; 6) деревянный лоток шириной 2,7 м, а длиную вместе с нижней частью коморы турбиновой 7 м и глубиной 1,30 м в состоянии очень плохом, 90% износа, стоимостью 25 злотых; 7) турбина 630 лошадиных сил, износ 20%, оценена на сумму 2400 злотых».

Специальной воеводской комиссией из Белостока были оценены состояние и стоимость внутреннего оборудования мельницы. Речь шла о двух парах каменьев (жерновов) французского и российского производства, трех парах вальцов варшавского, белостокского и петербургского производства, различных трансмиссиях, крупосечках, ситах и других приспособлениях, в среднем 50% износа. Здесь же, в этом документе, общая площадь «осады млынської» Ново-Коробчицы определялась в 7,8 га, из которой 1,2 га отнесены были к пахотной земле. Зеркальная поверхность водная составила 5,2 га, под зданиями 0,6 га и в неиспользовании 0,7 га; оценены в 3 тыс. злотых.

В 1932 году среди владельцев земельного участка № 13 площадью 18,5 га вместе с лесом значился Вацлав Марцинковский, стоимость леса 11386 злотых.

В 1938 году власти освободили Францисканский костел (в лице ксендза Гадриана Ледуховского) от парцеляции 27,6 га их земельных и лесных (17 га) владений, находящихся на территории имения (маёнтка). В том же году среди тех, кто приобрел эти земли у монастыря, значились Степан Зельвински, Юзеф Павловский, сын Адам и Эмилия Замана. Вместе они владели 10,5 га земли сто-

имостью в 5950 злотых. В таком состоянии встретили жители этих населенных пунктов и приход Советской власти.

Святлана МАРОЗАВА

Гродна

ПРАЕКТ «ГІСТОРЫКІ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ»

-Гродзенскі рэгіён багаты не толькі падзеямі, але і людзьмі, якія гэтыя падзеі даследавалі. Гродзеншчына – радзіма значнай колькасці вядомых гісторыкаў. Духоўныя падмуркі гістарычнай свядомасці беларусаў закладалі першыя даследчыкі беларускіх старажытнасцяў Ігнат Кульчынскі (першая палова XVIII ст.); прафесура Віленскага ўніверсітэта Ігнат Даніловіч, Міхаіл Баброўскі, Ігнат Анацэвіч (першая палова XIX ст.), якая стаяла ля вытокаў беларускага нацыянальнага адраджэння; ідэалаг заходнерусізму Міхаіл Каяловіч (другая палова XIX ст.) і яго вучань Платон Жуковіч (канец XIX – пачатак XX ст.); заходнебеларускія гісторыкі Ігнат Дварчанін і Вацлаў Пануцэвіч, буйныя прадстаўнікі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі канца XX – пачатку XXI ст. Міхаіл Біч, Міхаіл Касцюк, Уладзімір Міхнюк і інш. Свой уклад у назапашванне ведаў аб багатай гісторыі краю ўнеслі археолагі Тэадор Нарбут і Вандалін Шукевіч, краязнаўцы Яўстафій Арлоўскі, Юзэф Ядкоўскі, Вячаслаў Швед і інш. На ніве беларускай, польскай або расійскай гістарычнай навукі працавалі шматлікія іншыя больш або менш вядомыя даследчыкі, на Гродзеншчыне народжаныя або з ёю звязаныя (месцам пражывання і працы або духоўнымі сувязямі).

Дзякуючы гісторыкам, гродзенцы ведаюць імёны і справы дзяржаўных мужоў, царкоўных лідэраў, ідэолагаў і кіраўнікоў вызваленчага руху, пісьменнікаў і майстроў мастацтва, рэфарматараў і асветнікаў, педагогаў і вучоных з ліку мясцовых ураджэнцаў. У кагорце вучоных і асветнікаў мінулага і сучаснасці пачэснае месца належыць і самім гісторыкам. Між тым, пры наяўнасці энцыклапедычных даведак, артыкулаў і нават манаграфій [1 – 3], прысвечаных шэрагу гісторыкаў Гродзеншчыны, абагульняючай даследчай працы прагэту катэгорыю людзей, якія сваімі даследаваннямі ўслаўлялі наш край ў вяках і народах, выходзілі патрыятычныя пачуцці ў яго жыхароў, пакуль няма. Звесткі пра іх раскіданы ў архівах і бібліятэках розных гарадоў і краін, у цяжкадаступных выданнях. Гэтак жа маладаследаванымі з’яўляюцца рэгіянальныя цэнтры фарміравання гістарычных ведаў: манастыры, навучальныя ўстановы, музеі, архівы.

Запачаткаваць стварэнне ґрунтоўнага даследавання пра гродзенскі гістарычны асяродак і яго месца на навуковай карце Беларусі можа праца па збору і сістэматызацыі інфармацыі пра гісторыкаў Гродзеншчыны. Створаны даве-

дачныя выданні пра архівістаў Гродзеншчыны [4], людзей культуры з Гродзеншчыны [5], рыхтуецца кніга пра жанчын Гродзеншчыны і г. д. Прадстаўнікі гістарычнай навукі краю, на нашу думку, не ў меншай ступені заслугоўваюць даведчна-энцыклапедычнага выдання, ім спецыяльна прысвечанага. Даведнік, першы досвед стварэння якога даў М. А. Нечухрын [6], дазволіць больш поўна ўявіць інтэлектуальны патэнцыял нашага краю.

Даведнік «Гісторыкі Гродзеншчыны», акрамя традыцыйнага папяровага выдання, можа быць падрыхтаваны ў электронным выглядзе. Будучы размешчаным у інтэрнэце, ён паясе ўсяму свету інфармацыю пра магутныя навукова-гістарычныя сілы нашага краю. Гэты даведнік можа быць карысным у вучэбнай і выхаваўчай рабоце Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы, пры выкладанні курсаў «Уводзіны ў спецыяльнасць», «Гісторыя Беларусі», «Гістарыяграфія гісторыі Беларусі», «Гістарычнае краязнаўства» і інш., у практыцы работы Музея ГРДУ імя Я. Купалы. Невыключана, што гэты даведнік стане важным элементам карпаратыўнай культуры і фактарам кансалідацыі сучаснай навукова-гістарычнай супольнасці краю.

На аснове даведніка можна падрыхтаваць серыю мультымедыйных прэзентацый, навукова-папулярных артыкулаў і тэлеперадач пра найбуйнейшых прадстаўнікоў і найбуйнейшыя цэнтры гістарычнай навукі Гродзеншчыны.

Стварэнне такога даведніка ў адносна непрацяглы тэрмін (прыкладна два гады) па сілах калектыву аўтараў з ліку ўніверсітэцкіх вучоных, якія добра валодаюць гістарыяграфіяй сваіх навуковых праблем, а значыць, і знаёмыя з творчай спадчынай сваіх папярэднікаў і сучаснікаў, у тым ліку звязаных з нашым краем. Так, спецыяліст па беларуска-літоўскаму летапі-санню А. А. Семянчук дасведчана ў біяграфіях і навуковай спадчыне гісторыкаў XVI–XVIII стст. С. А. Габрусевіч і С. В. Марозава – сааўтары манаграфіі пра Ігната Анацэвіча. Пяру І. І. Трацяка належыць артыкул пра беларускіх прафесараў Віленскага ўніверсітэта [7]. А. І. Мялешка абараніла кандыдацкую дысертацыю, прысвечаную Паўлу Баброўскаму – буйнаму прадстаўніку гістарычнай навукі сярэдзіны XIX ст. В. М. Чарапіца выдаў манаграфію пра М. Каяловіча і яго паслядоўнікаў. А. М. Нечухрын і Т. Т. Кручкоўскі даследуюць расійскую гістарыяграфію XIX – пачатку XX ст. Г. У. Васюк і В. А. Белазаровіч працуюць над вывучэннем сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Г. М. Семянчук вывучае праблемы гісторыі археалогіі і этналогіі заходняга рэгіёна Беларусі. В. В. Швед, сам будучы вядомым краязнаўцам, піша пра сваіх папярэднікаў.

Ужо сфарміравана першапачатковая база дадзеных гісторыкаў і краязнаўцаў мінулага і сучаснасці, звязаных з Гродзеншчынай. У ёй – каля 200 пазіцый. Мяркуецца, што іх колькасць будзе істотна павялічана, можа нават у не-

калькі разоў. Складзены папярэдні бібліяграфічны спіс. У прынцыпе выпрацаваны крытэрыі адбору асоб гісторыкаў у даведнік, распрацавана форма артыкула пра кожнага з іх, прадуманы раздзелы даведніка.

Пры распрацоўцы праекта паўстае шэраг пытанняў. Найперш, што разумець пад Гродзеншчынай – Гродзенскую губерню, Гродзенскую вобласць або як яшчэ геаграфічна акрэсліць гэты рэгіён? Далей трэба вызначыцца, каго лічыць гісторыкам – гісторыка па адукацыі, па навуковай дзейнасці, папулярызатара гістарычных ведаў? Ці залічваць у шэрагі гісторыкаў, напрыклад, філолагаў – даследчыкаў гісторыі літаратуры, аналагічна – гісторыкаў права, філасофскай думкі і г.д.? Як быць з крэйзнаўцамі – географамі, фізікамі, інжынерамі і інш.? Відавочна, праект павінен называцца «Гісторыкі і крэйзнаўцы Гродзеншчыны».

Самым няпростым аказалася пытанне, каго лічыць гісторыкам Гродзеншчыны – па нараджэнню ў гэтым краі, атрымання тут гістарычнай (або іншай) адукацыі або толькі па месцы жыхарства і навуковай дзейнасці? А калі аўтар прац пра наш край толькі прыязджаў сюды або нават тут ніколі і не быў – і гэта не выключана.

Падаецца лагічным выдзеліць у даведніку два раздзелы: 1. Гісторыкі і крэйзнаўцы – ураджэнцы Гродзеншчыны; 2. Даследчыкі Гродзеншчыны з іншых рэгіёнаў Беларусі і краін (напрыклад, маскоўскі археолаг Л.Аляксееў – аўтар артыкула пра Ігната Кульчынскага). Увядзенне другога раздзела выводзіць даведнік з разраду гэткага лакальна-местачковага выдання на ўзровень бібліяграфічнага даведніка, які прэтэндуе на максімальнае выяўленне, улік і сістэматызацыю гістарыяграфічнай спадчыны, прысвечанай Гродзеншчыне, дзе б яна ні была надрукавана.

Раздзелы могуць будавацца па храналагічнаму прынцыпу (гісторыкі XVI–XVIII стст., XIX ст. – 1939 г., сярэдзіны XX – пачатку XXI ст.) або ў алфавітным парадку.

Фармуляра артыкула пра кожнага гісторыка бачыцца наступным:

1. Прозвішча, імя, імя па бацьку. Псеўданім(ы). Вучоная ступень, званне, пасада. Дата нараджэння (даты жывання). Месца нараджэння. Месца пахавання.

2. Бацькі, сацыяльнае паходжанне. Атрыманая адукацыя (навучальныя ўстановы і гады вучобы). Месца(ы) працы (з указаннем пасады і храналагічных межаў). Абарона дысертацый (тэма, год, месца абароны), атрыманне вучоных ступеняў і званняў.

3. Што вызначыла шлях у гістарычную навуку. Школы, навуковыя аўтарытэты, педагогі, працы, якія аказалі найбольшы ўплыў на фарміраванне гістарычных поглядаў, метадалагічных падыходаў, грамадзянскай пазіцыі.

4. Напрамкі навуковых даследаванняў. Галоўныя навуковыя працы. Галоўныя навукова-папулярныя працы. Галоўныя дыдактычныя працы. Кароткая характарыстыка навуковай спадчыны.

5. Спіс прац па гісторыі Гродзеншчыны (максімальны ўлік). Характарыстыка навуковага даробку з акцэнтам на тое, што новага ўнёс дадзены гісторык ў веды аб мінулым краю. Архівы і бібліятэкі, у якіх ажыццяўлялася даследаванне гісторыі Гродзеншчыны.

6. Навуковыя стажыроўкі, стыпендыі. Атрыманыя ўзнагароды, прэміі.

7. Гісторыкі – самі пра сябе (для нашых сучаснікаў).

8. Выказванні пра гісторыка, ацэнкі яго творчай спадчыны сучаснікамі і нашчадкамі.

9. Пералік рэцэнзій на працы гісторыка.

10. Спіс публікацый пра гісторыка. Асабісты архіўны фонд (калі такі ёсць). Архіўныя і апублікаваныя крыніцы з інфармацыяй пра гісторыка.

У канцы кожнага артыкула ўказваецца яго аўтар.

Артыкулы будзе суправаджаць ілюстрацыйны матэрыял: партрэт, тытульны лісты найважнейшых прац, ушанаванне памяці гісторыка (шыльды, помнікі, праграмы канферэнцый) і г.д.

Завяршаецца даведнік імянным паказальнікам.

Ініцыятар і аўтар праекта ўдзячны за каштоўныя парады, выказаныя калегамі-дацэнтамі В.Р.Карнелюком і Г.М.Семенчуком.

Ад тых, хто зацікаўлены ў рэалізацыі праекта, чакаю заўваг, ідэй, усемагчымай падтрымкі. Запрашаю да ўдзелу ў яго ажыццяўленні! З прапановамі звяртацца па адрасу: s_maro@tut.by (з паметай «Гісторыкі Гродзеншчыны!»).

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Черепица, В.Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества / В.Н. Черепица. – Гродно, ГрГУ, 1998. – 328 с.
2. Місарэвіч, Я.А. Ігнат Дварчанін. Гісторыка-біяграфічныя нарысы / Я.А. Місарэвіч, М.Д. Каралёў. – Гродна, 1995.
3. Габрусевіч, С.А. Прафесар Ігнат Анацэвіч. Жыццё. Спадчына / С.А. Габрусевіч, С.В. Марозава. – Гродна: ГрДУ, 2005. – 216 с.
4. Архивисты Гродненщины: справочник. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 51 с.
5. Пяткевіч, А.М. Людзі культуры з Гродзеншчыны / А.М.Пяткевіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 356 с.
6. Нечухрин, А.Н. Историки Гродненщины / А.Н.Нечухрин. – Гродно, 1989.

7. Трацяк, І.І. Беларускія прафесары Віленскага ўніверсітэта (1803 – 1832 гг.) / І.І. Трацяк // Ігнат Анацэвіч: жыццёвы шлях, педагагічная і навуковая спадчына: матэрыялы рэгіян. навук. канф. – Гродна: ГрДУ, 2008. – С. 78 – 90.

Віталь ГАЛУБОВІЧ

Гродна

ПАСОЛЬСКАЯ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ АД ГРОДЗЕНСКАГА ПАВЕТУ НА СОЙМАХ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У 1588 – 1668 гг.

Гісторыя парламентарызма пасля ўзлёта яе вывучэння на мяжы XIX і XX ст. на доўгі час, амаль да пачатку XXI ст., апынулася далёка на ўзбоччы магістральных накірункаў даследавання спадчыны Вялікага Княства Літоўскага. Толькі на пачатку XXI ст. з’явіліся ў польскай гістарыяграфіі працы¹, якія можна лічыць вартым працягам той вялікай спадчыны, што засталася ад гістарыяграфіі літоўскага парламентарызма, створанай у часы Расійскай імперыі. Аднак гэтыя працы не запаўняюць усіх наяўных прабелаў у ведах па цэлым шэрагу праблем. Адным з іх з’яўляецца парадак функцыянавання лакальных структур шляхецкага самакіравання і ў кантэксце парламенцкай сістэмы ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Ніводзін беларускі павет ВКЛ не мае, у адрозненні ад Кароны і Літвы, уласнай соймавай гісторыі. Не з’яўляецца выключэннем і Гарадзенскі павет. Мы не будзем ставіць у гэтым тэксце глабальных задач і паспрабуем адказаць на вузкае пытанне: каго выбірала гарадзенская шляхта на сваім сойміку пасламі на соймы (за выключэннем соймаў канвакацыйных і элекцыйных)?

Для зручнасці абраны час – 1588 – 1668 гг. – падзелім на асобныя перыяды, якія адпавядаюць праўленню асобных манархаў з дынастыі Ваза: 1588–1632 гг., 1633–1648 гг., 1649–1668 гг.

1588–1632гг. Час Жыгімонта Вазы з пункту гледжання інфармацыйнасці выклікае найбольш прэтэнзій. Фактычна з 36 соймаў гэтага часу цалкам адсутнічае інфармацыя пра пасольскую рэпрэзентацыю на 21 сойме: 1589 г., 1590/91 гг., 1592 г., 1596 г., 1598 г., 1601 г., 1603 г., 1605 г., 1606 г., 1607 г., 1609 г., 1611 г., 1613 (І) г., 1616 г., 1618 г., 1619 г., 1620 г., 1621 г., 1624 г., 1625 г., 1632 г. Па адным пасле вядома для дзевяці соймаў і поўны камплект маецца толькі для шасці соймаў. Сумарна з 72 паслоў ёсць інфармацыя пра імёны толькі 21, гэта менш за 1/3. Сярод паслоў большасць належала да мясцовай шляхты: Кердзёў, Масальскіх, Мішутаў, Бухавецкіх, Мялешак. Адметнасцю перыяда з’яўляецца частае паславанне ад

Г а р а -

дзеншчыны Сапегаў. Акрамя іх, сустракаюцца прадстаўнікі рода Хадкевічаў, Вавовічаў. Выключная фрагментарнасць звестак дазваляе пагадзіцца з меркаваннем аўтара адзінай публікацыі пра гарадзенскую пасольскую рэпрэзентацыю У. Падалінскім, які з 1590-х гадоў заўважае рост уплываў у павеце Масальскіх, а потым – чарэйскай лініі роду Сапегаў, што прасочвацца па парадку выканання імі пасольскіх функцый².

1633–1648 гг. Эпоха Уладзіслава Вазы прынесла 15 новых соймаў. Гэта азначае, што гарадзенская шляхта мусіла мець 30 кандыдатур на паслоў. Цалкам бракуе звестак пра сойм 1635 г. Толькі палова звестак маецца пра 12 соймаў: 1633 г., 1634 г., 1635 (II) г., 1637 (II) г., 1638 г., 1639 г., 1640 г., 1641 г., 1642 г., 1643 г., 1645 г., 1647 г. Поўны камплект паслоў, з тэўнымі агаворкамі, мае толькі для двух соймаў: 1637 (I) г., 1646 г. Але пры тэўным дапушчэнні можна давесці колькасць укамплектаваных соймаў да пяці (плюс 1638 г., 1641 г., 1645 г.).

З 30 абраных паслоў вядомыя 16, але ў рэальнасці на гэтыя паславанні прыпадае толькі 7 чалавек: Ян Хадкевіч, Фрыдрых Сапега, Ян Міцута, Уладзіслаў Кердзей, Рыгор Масальскі, Канстанцін Александровіч, Яўстах Кердзей. Усе абраныя былі ўраднікамі, але не абавязкова гарадзенскімі і павятовымі. Не вельмі зразумелая сітуацыя з соймам 1637 (I) г., паколькі, акрамя Яна Хадкевіча, літоўскага канюшага, і Фрыдрыха Сапегі, у якасці пасла выступае яшчэ Януш Радзівіл, літоўскі падкаморы. Вялікая колькасць памылак ў даследаванні С. Холдыс дазваляе сцвярджаць, што звесткі пра Януша Радзівіла не з’яўляюцца дакладнымі. Гарадзенскі соймак не ўваходзіў у лік прарадзівілаўскіх. Няма звестак пра абранне ў Гародні паслом падкаморыя і ў яго біяграфіі³.

Самым дасведчаным гарадзенскім парламентарыем у 1633–1648 гг. быў Уладзіслаў Кердзей, які 11 разоў атрымліваў падтрымку мясцовай шляхты. Належаў ён да аселага ў павеце рода. Стабільнасць выбару гарадзенскіх абыяцеляў не выклікае здзіўлення, паколькі Уладзіслаў Кердзей ўваходзіў у лік асобаў, якія непасрэдна былі звязаны з манархам⁴. Рэгалістычная пазіцыя кампенсавала адсутнасць у У. Кердзея вялікага палітычнага таленту: з’яўляючыся паслом многа разоў, ён, аднак, не здолеў на пасадзе соймавага маршалка ў 1639 г. давесці сойм да «шчаслівага» сканчэння. Таму і не заслужыў ухвалення з боку гісторыкаў⁵.

¹ Zakrzewski, A. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI – XVIII w. Ustroj i funkcjonowanie: sejmik trocki. / A. Zakrzewski. – Warszawa, 2000; Rachuba, A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569 – 1763. / A. Rachuba – Warszawa, 2002.

² Падалінскі, У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст. / І. Падалінскі // Леў Сапега (1557 – 1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 37.

1649–1668гг. У час праўлення Яна Казіміра Вазы адбыўся 21 сойм, адпаведна Гарадзенскі павет павінен быў выправіць 42 паслы. Загульнай колькасці цалкам бракуе інфармацыя пра гарадзенскіх паслоў на чатыры соймы: 1653 г., 1654 г., 1654 (II), 1655 г. Такім чынам, няма звестак пра самыя складаныя гады ў гісторыі Рэчы Паспалітай XVII ст. Палова інфармацыі ёсць пра сем соймаў: 1649 г., 1652 г., 1652 (II), 1658 г., 1659 г., 1667 г., 1668 г. Поўны камплект паслоў маецца для 10 соймаў, прычым пераважна гэта соймы 1660-х гадоў. 342 абраных у 1649–1668 гг. паслоў вядомыя 27. Хаця паказчык гэты досыць высокі і імёны большасці паслоў маюцца ў нашым распараджэнні, тым не менш, за гэтай лічбай хаваецца вузкае кола асобаў, а менавіта сем: Канстанцін Александровіч, Краштан Бухавецкі, Ян Антоні Храпавіцкі, Ян Казімір Кердзей, Андрэй Катовіч, Станіслаў Масальскі і Ян Фелікс Пац. З пералічаных шляхціцаў толькі адзін на момант абрання паслом належаў да магнацкага роду (Я.Ф. Пац), рэшта належала да сярэдняй шляхты. Акрамя Я.Ф. Паца, які займаў урад падкаморыя ВКЛ, усе абраныя паслы былі ўраднікамі павятовага ўзроўню і, за выключэннем Я.А. Храпавіцкага, падкаморыя смаленскага⁶, мелі ўрады ў гарадзенскай павятовай іерархіі. З пералічаных гарадзенскіх паслоў найбольш адметныя дзве асобы: Я.А. Храпавіцкі і А. Катовіч. Першы, вядомы палітык, сенатар і пісьменнік-мемуарыст быў адным з найбольш актыўных парламентарыяў ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Абранне гэтага неардынарнага чалавека паслом ад Гарадзенскага павета з’яўляецца прыкметнай падзеяй у лакальным палітычным жыцці, дзе традыцыйна дамінавалі мясцовыя лідэры. Дарэчы, сам Я.А. Храпавіцкі досыць часта наведваў тады Гарадню, паколькі тут, на выгнанні, адбываліся соймікі смаленскай шляхты, ад якой традыцыйна выбіралі яго паслом⁷. Але найбольш заўважанай адметнасцю ўсяго перыяду стала рэгулярнае абранне паслом гарадзенскага староства Андрэя Катовіча⁸. Напэўна, высокая пасада, побач з асабістымі амбіцыямі, стала галоўным аргументам для манапалізацыі А. Катовічам пасольскіх функцый. Гэты гарадзенскі ўраднік быў паслом на двух соймах 1652 г., апошым паславаў яшчэ 11 разоў⁹. Ён, саступаючы толькі Я.А. Храпавіцкаму (якога абіралі 16 разоў і толькі аднойчы ён не прысутнічаў на сойме), уваходзіў у лік асоб, якіх найчасцей ад ВКЛ абіралі пасламі, а па ўсёй Рэчы Паспалітай быў на чацвёртым месцы па колькасці разоў выканання пасольскіх функцый. Роўным

3
А. Катовічам быў толькі знакаміты Багуслаў Радзівіл, але магнат наведваў толькі

³ Wisner, H. Janusz Radziwill (1612 – 1655) wojewoda wilenski, hetman wielki litewski / I. Wisner. – Warszawa, 2000. – S. 57.

⁴ Dziegielewski, J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV / J. Dziegielewski. – Warszawa, 1992. – S. 111.

⁵ Holdys, S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy / S. Holdys. – Wrocław, 1991. – S. 57.

11 соймаў з ліку 13, на якія быў абраны паслом, а вось А. Катовіч быў на ўсіх 13 соймах¹⁰. Ні адзін павет ВКЛ у 1649–1668 гг., калі зыходзіць з наяўных дадзеных, не быў такім дагматычным у сваім выбары, як Гарадзенскі. Фактычна без нейкіх імправізацый цягам 10 гадоў тут на перадсоймавым соймаку абіралі свайго старосту. Прычыны трэба шукаць у рэгалістычных настроях гарадзенскай шляхты. Але і асабістыя здольнасці А. Катовіча не варта скідваць з рахунку, што відаць па яго кар’еры. Не трэба лічыць выпадковасцю абранне А. Катовіча маршалам сойма 1667 г. Цікава, што ў прадмове антырэгаліста Камарніцкага з нагоды выбараў між літвінамі асобы, прыдатнай на выкананне функцый соймавага маршалка, было адзначана, што зацверджаны мае быць заслужанай перад Рэччу Паспалітай асобай, а не толькі звычайным чытачом Макіявэлі¹¹. Сам жа Катовіч належаў да тых маршалаў, якія, нягледзячы на паходжанне, былі здольныя супрацьстаяць ціску палітычных апанентаў і арганізоўваць законатворчы працэс, што не ўсе выхадцы з магнатэрыі маглі рабіць¹². Сувязі ж пры двары гарантавалі А. Катовічу, дарчы, *пакаёваму двараніну*, магчымасць перадаць староства «у спадчыну»: яго сын Ян Францішак ажно да 1704 г. займаў бацькаву пасаду¹³. Такім чынам, Катовічы больш за 50 гадоў трымалі павет пад кантролем.

Высновы. Звесткі пра прадстаўнікоў Гарадзенскага павета цалкам аднавіць не ўяўляе магчымасці, але агульную тэндэнцыю прасачыць усё ж магчыма. Пасламі, у адрозненні ад іншых паветаў ВКЛ, тут становіліся, як правіла, асобы, шчыльна звязаныя з каралеўскім дваром. Досыць часта шляхта абірала найбольш значных павятовых ураднікаў: падкаморыў ці маршалаў у часы Жыгімонта і гарадзенскіх старостаў у наступныя перыяды. Прынамсі ў 1630–1660-я гады уся дэмакратыя зводзілася на Гарадзеншчыне да падтрымкі як мінімум аднаго пракаралеўскага кандыдата. За 1588–1668 гг. гарадзенскі соймак павінен быў абраць 144 пасла, а ў нашым распараджэнні маюцца звесткі толькі пра 64. Вельмі мала верагоднасці, што гэтая

⁶ Падкаморы смаленскі ў 1659–1669 гг.: Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Spisy. T. IV. Ziemia Smolenska i wojewodstwo Smolenskie. – Warszawa, 2003. – S. 141.

⁷ Wasilewski, T. Wstep // Chrapowicki, J.A. Diariusz. Czesc pierwsza: lata 1656–1664. – Warszawa, 1978. – S. 50–51.

⁸ Андрэй Францішак Катовіч, гарадзенскі староста з 1652 г., кухмістр літоўскі з 1657 г., вялікі літоўскі пісар з 1658 г., нарэшце, віленскі кашталян з 1672 г.: Boniecki, A. Herbarz Polski. Cz. I / A. Boniecki. – Warszawa, 1907. – S. 389.

⁹ Ochmann-Staniszevska, S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. T. II / S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wroclaw, 2000. – S. 388.

¹⁰ Ochmann-Staniszevska, S., Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. T. II / S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wroclaw, 2000. – S. 302.

лічба намнога ў будучым вырасце, паколькі апрацаваныя намі дадзеныя паходзяць з даследаванняў як асобных соймаў, так і сінтэзаў. Вельмі паказальна, што гарадзенцы, не ў прыклад іншым паветам ВКЛ, на працягу вылучанага перыяду абралі дзвюх асобаў, якія нават кіравалі соймавымі нарадамі ўсёй Рэчы Паспалітай.

Дадатак

Соймавыя паслы ад Гарадзенскага павета ў 1588 – 1668 гг.¹⁴

1587/1588 гг. – Фёдар Масальскі, гарадзенскі маршалак і маршалак ЯКМ¹⁵; Мікалай Сапега, падкаморы гарадзенскі.

1589 г. –

1590 гг. – Рыгор Масальскі, падкаморы гарадзенскі.

1590/91 гг. –

1592 г. –

1593 г. – Пётр Валовіч, чашнік ВКЛ; Ян Мялешка, гарадзенскі стольнік.

1595 г. – Мікалай Сапега (?)¹⁶.

1596 г. –

1597 г. – Якуб Кунцэвіч, харужы гарадзенскі¹⁷.

1598 г. –

1600 г. – Ян Пётр Сапега; Мікалай Сапега, кухмайстар ВКЛ, да 1589 г. падкаморы гарадзенскі¹⁸.

1601 г. –

1603 г. –

1605 г. –

1606 г. –

1607 г. –

1609 г. –

1611 г. –

1613 (I) г. –

1613 (II) г. – Павел Валовіч, падкаморы гарадзенскі¹⁹.

1615 г. – Скумін NN; Весялоўскі NN.

1616 г. –

1618 г. –

¹⁴ Ochmann-Staniszevska, S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. T.II / S.Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wroclaw, 2000. – S. 304.

¹² Ochmann-Staniszevska, S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. T.II / S.Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wroclaw, 2000. – S. 307.

¹³ Boniecki, A. Herbarz Polski. Cz. I. – Warszawa, 1907. – S. 389.

- 1619г. —
 1620г. —
 1621г. —
 1623 г. — Ежы Сцыпіён Кампа, падкаморы гарадзенскі²⁰.
 1624г. —
 1625г. —
 1626г. — Уладзіслаў Кердзей, падстолі гарадзенскі (?)²¹.
 1627г. — Аляксандр Бухавецкі.
 1628г. — Крыштап Хадкевіч, канюшы ВКЛ; Ян Міцута, падстолі гарадзенскі (?)²².
 1629г. —
 1629 (II) г. — Павел Чарніцкі; NN Лядавіцкі.
 1631 г. — NN Кердзей; Фрыдрых Сапега, падкаморы віцебскі.
 1632г. —
 1633 г. — Ян Міцута, суддзя земскі гарадзенскі.

¹⁴ Спіс складзены на падставе: Падалінскі, У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошнія трыццаці XVI ст. // *Леў Сапега (1557 – 1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 35 – 37; Bylinski, J. Dwa sejmy z roku 1613 / J. Bylinski / Acta Universitatis Wratislaviensis. № 689. – Prawo. – T.CXVII. – Wrocław, 1984. – S. 255; Dziegielewski, J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV / J. Dziegielewski. – Warszawa, 1992. – S. 162 – 183; Holdys, S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy / S. Holdys. – Wrocław, 1991. – S. 138 – 173; Kolodziej, R. Pierwszy sejm z 1637 roku / R. Kolodziej. – Toruń, 2003. – S. 270; Ochmann-Staniszevska, S. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. T.II / S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevska. – Wrocław, 2000. – S. 383 – 399; Ochmann, S. Sejmy z lat 1615 – 1616 / S. Ochmann. – Wrocław, 1970. – S. 216; Paradowski, P. W obliczu “nagłych potrzeb” Rzeczypospolitej. Sejmy ekstraordinaryjne za panowania Władysława IV Wazy / P. Paradowski. – Toruń, 2005. – S. 248, 256; Pietrzak, J. W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 r. / J. Pietrzak. – Wrocław, 1987. – S. 135; Rzonca, J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowocny sejm 1597 roku / J. Rzonca. – Warszawa – Wrocław, 1989. – S. 117; Seredyka, J. Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy / J. Seredyka. – Opole, 1989. – S. 75, 79, 81, 86.*

¹⁵ Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy. – Kornik, 1994. – S. 95.

¹⁶ Мог быць паслом ад гродзенскай шляхты: Падалінскі, У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошнія трыццаці XVI ст. // *Леў Сапега (1557 – 1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. / У. Падалінскі. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 36.*

¹⁷ Правільна – Якуб Фёдаравіч Кунцэвіч: Радаман, А. Земскія ураднікі гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / А. Радаман, В. Галубовіч, Д. Вілімас // *Герольд-Litherlend. – № 17. – 2007. – С. 101. Памылкова – Януш: Падалінскі, У.А. Прадстаўніцтва Гарадзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у апошнія трыццаці XVI ст. / У. Падалінскі. // *Леў Сапега (1557 – 1633 гг.) і яго час: зб. нав. арт. – Гродна: ГрДУ, 2007. – С. 36.**

- 1634 г. – Уладзіслаў Кердзей, падстаросці гарадзенскі.
 1635 (I) г. –
 1635 (II) г. – Фрыдрых Сапега, падкаморы віцебскі.
 1637 (I) г. – Ян Казімір Хадкевіч, канюшы ВКЛ²³; Фрыдрых Сапега, падкаморы віцебскі²⁴.
 1637 (II) г. – Уладзіслаў Кердзей, падстолі гарадзенскі.
 1638 г. – Уладзіслаў Кердзей, падстолі гарадзенскі; Рыгор Масальскі, падкаморы гарадзенскі (?)²⁵.
 1639 г. – Уладзіслаў Кердзей, пісар земскі гарадзенскі.
 1640 г. – Уладзіслаў Кердзей, пісар земскі гарадзенскі.
 1641 г. – Ян Міцута, суддзя земскі гарадзенскі; Канстанцін Александровіч (?)²⁶.
 1642 г. – Уладзіслаў Кердзей, пісар земскі гарадзенскі.
 1643 г. – Уладзіслаў Кердзей, пісар земскі гарадзенскі.
 1645 г. – Уладзіслаў Кердзей, маршалак гарадзенскі; (?) вельмі верагодна, што другім паслом быў – Астафі Кердзей²⁷, «харужы гарадзенскі»²⁸.
 1646 г. – Уладзіслаў Кердзей, маршалак гарадзенскі; Фрыдрых Сапега, староста гарадзенскі.
 1647 г. – Уладзіслаў Кердзей, маршалак гарадзенскі²⁹.
 1649 г. – Ян Фелікс Пац, падкаморы ВКЛ³⁰.
 1649/1650 гг. – Крыштап Бухавецкі, чэсьнік гарадзенскі, філіпаўскі староства; Канстанцін Александровіч, гарадзенскі земскі пісар.
 1650 гг. – Крыштап Бухавецкі, чэсьнік гарадзенскі, філіпаўскі староства; Канстанцін Александровіч, гарадзенскі земскі пісар.
 1652 (I) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.
 1652 (II) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.
 1653 г. –
 1654 (I) г. –
 1654 (II) г. –
 1655 г. –

¹⁸ Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy. – Kornik, 1994. – S. 63.

¹⁹ Гарадзенскім харужым у 1613 г. быў Павел Валовіч (Радаман, А. Земскія ўраднікі гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / А. Радаман, В. Галубовіч, Д. Білімас // Герольд-Litherlend. – № 17. – 2007. – С. 100), а не Валковіч (Bylinski, J. Dwa sejmy z roku 1613 / Acta Universitatis Wratislaviensis. № 689. – Prawo. – T. CXVII. – Wrocław, 1984. – S. 255).

²⁰ Pamiary 13. VIII. 1623 г.: Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Spisy. T. II. Wojewodstwo Trockie XIV – XVIII wiek. – Warszawa, 2003. – S. 299.

²¹ Быў на сойме, але не вядома з якога павета: Seredyka, J. Parlamentarzysci drugiej polowy panowania Zygmunta III Wazy / J. Seredyka. – Opole, 1989. – S. 79.

²² Быў на сойме, але не вядома з якога павета: Seredyka, J. Parlamentarzysci drugiej polowy panowania Zygmunta III Wazy / J. Seredyka. – Opole, 1989. – S. 82.

1658 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.

1659 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.

1661 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Станіслаў Масальскі, падкаморы гарадзенскі.

1662 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Канстанцін Александровіч, гарадзенскі земскі суддзя.

1664/1665 гг. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Крыштап Бухавецкі, маршалак гарадзенскі.

1665 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Станіслаў Масальскі, падкаморы гарадзенскі.

1666 (I) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Ян Антоні Храпавіцкі, падкаморы смаленскі.

1666 (II) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Ян Казімір Кердзей, харужы гарадзенскі.

1667 г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.

1668 (I) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі.

1668 (II) г. – Андрэй Катовіч, староста гарадзенскі; Станіслаў Масальскі, падкаморы гарадзенскі.

²³ Канюшы БКЛ у 1633 – 1646 гг.: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy.* – Kornik, 1994. – S. 55.

²⁴ Такі склад пасольства дае аўтар манаграфіі сойма 1637 г. Роберт Каладзеі (Kolodziej, R. *Pierwszy sejm z 1637 roku.* / R. Kolodziej. – Toruń, 2003. – S. 270.), а ў супярэчливай працы С. Холдыс фігуруе ў якасці пасла, акрамя Ф. Сапегі, Януш Радзівіл, падкаморы БКЛ (Holdys, S. *Praktyka parlamentarna za panowania Wladyslawa IV Wazy* / S. Holdys. – Wrocław, 1991. – S. 164, 165).

²⁵ Быў на сойме, але не вядома з якога павета: Dziegielewska, J. *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Wladyslawa IV* / J. Dziegielewska. – Warszawa, 1992. – S. 172.

²⁶ Быў на сойме, але не вядома з якога павета: Dziegielewska, J. *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Wladyslawa IV* / J. Dziegielewska. – Warszawa, 1992. – S. 162.

²⁷ Dziegielewska, J. *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Wladyslawa IV* / J. Dziegielewska. – Warszawa, 1992. – S. 168.

²⁸ Астафі Кердзей атрымаў фармальна намінацыю на харуства толькі 15.I.1646 г.: Радаман, А. *Земскія ураднікі гарадзенскага павета БКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.)* / А. Радаман, В. Галубовіч, Д. Вілімас // *Герольд-Litherland*. – № 17. – 2007. – С. 101.

²⁹ Памірае 24.XI.1647 г.: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Spisy.* Т. II. *Wojewodstwo Trockie XIV – XVIII wiek.* – Warszawa, 2003. – S. 268.

³⁰ Падкаморы БКЛ у 1646 – 1698 гг.: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy.* – Kornik, 1994. – S. 151.

Фёдор ИГНАТОВИЧ

Гродно

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-УЧЕБНЫХ ЭКСКУРСИЙ БИОЛОГИЧЕСКО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО РЕГИОНА ДОРЕВЛЮЦИОННОЙ БЕЛАРУСИ

История и современное состояние туризма в Беларуси изучены пока еще недостаточно. Вместе с тем он постепенно становится одной из важнейших отраслей национальной экономики. Поэтому отечественная наука о туризме должна развиваться более интенсивно, обобщая накопленный опыт. По истории и организации туризма пока имеется только учебная литература. В известном пособии Г.Ф. Шаповала не уделено должного внимания дореволюционному периоду его развития. А о научном виде туризма, его биолого-экологической направленности даже не упоминается [1]. А.П. Дурович в предложенной функциональной классификации также не выделяет научный туризм в специальный и самостоятельный вид, относя его то к познавательному, то к экологическому [2]. К сожалению, затронутые проблемы пока еще мало привлекают внимание исследователей и им посвящены единичные публикации [3; 4; 5].

Целью данного исследования является анализ опубликованных и выявленных в архивах и музеях материалов о зарождении и становлении на современной территории Беларуси туризма биолого-экологической направленности как научно-исследовательской и учебно-познавательной деятельности. Как установлено, интерес к ним и первые попытки проведения специальных туристических мероприятий относятся ко второй половине XVIII в. Как и в большинстве стран Европы, они были связаны с начавшимся подъемом в развитии естественных наук, вызванным необходимостью интенсификации хозяйственной деятельности, и прежде всего земледелия. Важными объектами углубленного изучения становятся флора, фауна и полезные ископаемые.

В этом особенно нуждалось Польско-Литовское государство (Речь Посполитая, РП), находившееся в состоянии экономического кризиса. В реформах, проводимых королем С.А. Понятовским и его соратником А. Тизенгаузом в Великом княжестве Литовском (ВКЛ), составной частью которого была Беларусь, значительное внимание стало уделяться освоению природных богатств. Для естественнонаучного обеспечения этих реформ в 1774 г. А. Тизенгаузом приглашен в Гродно из Франции врач и биолог Ж.Э. Жилибер (1741 – 1814), известный своими научными трудами по биологии и медицине. В соответствии с договором, заключенным между ними 9 мая 1776 г., профессор занимался не

только медико-педагогической деятельностью, но и положил начало систематическому познанию видового состава флоры и фауны ВКЛ, их географического распространения и экономического значения [6].

На современной территории Беларуси, как показывают результаты проведенного нами исследования, в зарождении научного туризма, его биолого-экологического направления важная роль принадлежит профессору Ж.Э. Жилиберу. К научно-педагогической деятельности он приступил сразу по приезду в Гродно в октябре 1775 г. Он являлся организатором и директором открытой в 1776 г. медицинской академии, много путешествовал, изучая растительный и животный мир. По его инициативе был создан первый ботанический сад, получивший европейскую известность [7]. Благодаря этому небольшой провинциальный город стал своеобразным объектом научного туризма. Его посетили и описывали видные ученые и путешественники того времени (И. Бернулли, У. Кокс, Г. Форстер, К. Клюк и др.).

При проведении исследований природной среды Ж.Э. Жилибером широко применялись такие формы научного туризма, как целенаправленные сухопутные путешествия и экскурсии по северо-западному региону Беларуси. Вначале он собирал и изучал растения в окрестностях Гродно. Затем с целью активизации обучения студентов стал привлекать их к учебно-исследовательской работе в полевых условиях. Для этого стали практиковаться специальные однодневные и многодневные экскурсии пешком и на гужевом транспорте в окрестности Бреста, Новогрудка, Несвижа, Щорсов, Вишнева, Белостока, Вильно и др. Всего за шесть лет было осуществлено около 10 тысяч походов и экскурсий, во время которых осмотрено и изучено более 5 тысяч местностей. Это также можно считать началом организованного туризма биолого-экологической направленности. Основными принципами его проведения были: многоцелевое планирование, совмещение научных и образовательных мероприятий, получение результатов в нескольких направлениях.

Как отмечает сам профессор, группа состояла из 20 полных энтузиазма юношей, которые по его заданию тщательно изучали каждый участок обследуемой территории, представляющий научный интерес. Молодые и ловкие, они хорошо переносили длительные передвижения, не боялись труднодоступных и заболоченных мест. Благодаря регулярным совместным посещениям природных ландшафтов, признает профессор, было выявлено немало редких видов растений и животных [8]. При этом решались не только научные, образовательные, но и воспитательные цели. Естественно, что во время экскурсий профессор обращал внимание студентов на необычные и редкие явления в природе, на возможность отрицательного воздействия факторов окружающей среды на растения, животных и людей. Благодаря занимательности и большой полезной отдаче экскурсии становятся любимым занятием студентов.

Из-за перегруженности педагогической и медицинской деятельностью у Ж.Э. Жилибера оставалось мало времени для занятия естественными науками.

Недостаток его ему также удавалось компенсировать путем вовлечения в исследования студентов, которые благодаря высокому уровню подготовки могли вести их самостоятельно. Учитывая это, он во время летних каникул стал направлять их в походы в неизученные местности для выявления и сбора произрастающих там растений. Более того, отдельные студенты по своей инициативе изучали растения местностей, в которых проживали, и после летних каникул привозили профессору найденные редкие виды. Можно предполагать, что в какой то мере и они послужили материалом для изданной им книги «Флора Литвы» [9].

Таким образом, французский ученый Ж.Э. Жилибер во второй половине XVIII в. стал пионером оригинального метода исследования природы Беларуси и Литвы и практического обучения студентов в полевых условиях. Накопленный в Гродно туристско-экскурсионный опыт был им также внедрен в учебный процесс в Виленском университете, в состав которого в 1781 г. вошла ГМА. Как видно из сохранившейся программы лекций на 1781 – 1782 учебный год, в ней официально предусматривалась совместная со студентами работа по изучению местной природы, включая минералогию, ботанику и зоологию [10].

Предложенные Ж.Э. Жилибером методы познания природы и преподавания естественных наук оказали огромное влияние на последующее их развитие в Беларуси и Литве. Известный виленский ученый-ботаник С.Б. Юндзилл (1761–1847), один из его лучших учеников, признает, «что он первый проложил нам путь к настоящей ботанике и первый бросил семена этой столь прекрасной и полезной науки» [11]. В период учебы в Виленском университете ему неоднократно приходилось сопровождать профессора в экскурсиях, помогать в создании ботанического сада.

Полученные знания и опыт пригодились С.Б. Юндзиллу в 1785 г., когда он был направлен в Щучин на педагогическую работу в училище (коллегиум), действовавшее при монастыре католического ордена пиаров. Там он принял участие в реформировании учебного процесса, как того требовал новый устав, разработанный Комиссией национального образования (КНО). По его инициативе в программу был включен курс ботаники. При этом он придерживался наглядного метода преподавания, базировавшегося на непосредственном знакомстве с родной природой. С помощью двух других преподавателей и при участии учеников им заложен дидактический ботанический сад. Вместе с учениками он совершает первые так называемые школьные экскурсии для изучения местной флоры. Особое внимание уделялось выявлению редких и ранее неизвестных растений. Собранная коллекция использовалась для пополнения ботанического сада и создания учебного и научного гербария. В 1791 г. результаты, полученные им не без участия учеников, были использованы при издании книги «Описание растений в провинции Великого княжества Литовского дикорастущих» [12].

В 1786 г. С.Б. Юндзилл был отозван «с неудовольствием для себя» в Вильню, где ему пришлось заняться преподаванием в пиарском коллегиуме, вместо полно-

бывшейся ботаники, логики и математики [13]. Но, несмотря на кратковременное пребывание в Щучине, он смог возбудить интерес к природе и ботанике у учителей и учеников училища. В дальнейшем главную роль в организации и руководстве этой работой играли преподаватели И. Секличский и Ю. Малишевский. Благодаря им ботанический сад еще некоторое время продолжал действовать, затем был передан монастырской аптеке. В ней работал выпускник училища И.Ф. Вольфганг (1776–1859), будущий провизор и профессор Виленского университета.

КНО всячески стремилась поддерживать такие начинания с тем, чтобы в процессе обучения подрастающее поколение одновременно знакомилось с прогрессивными принципами ведения земледелия, которое было основой экономики страны. Опыту С.Б. Юндзилла последовали учителя Ф. Воббе в Несвиже, А. Хинц и А. Постелла в Новогрудке, Я. Клодницкий в Вишнево, А. Обранпольский в Бресте и др. [14]. При их школах действовали не только ботанические огороды, но имелись и кабинеты природы. Собранные в них при участии учеников образцы культурных и диких растений представляли не только дидактическую, но и научно-хозяйственную ценность. Привлечение к этой работе учеников способствовало ознакомлению их как будущих хозяев с прогрессивными принципами ведения земледелия. Наиболее заинтересованные и активные награждались ценными книгами, в т.ч. по ботанике.

После присоединения территории Беларуси к России (1772, 1793 и 1795 гг.) школы в ее северо-западном регионе по-прежнему оставались в руках католических монашеских орденов, которые всячески стремились сдерживать развитие естественных наук, подрывавших устои религии. И только в первой трети XIX в. по инициативе Виленского университета, которому российскими властями было поручено руководство образованием в белорусских губерниях, стали создаваться светские школы, в которых работали его выпускники. Профессора университета С.Б. Юндзилл (1761–1847), И.Ф. Вольфганг (1776–1859) и С.Б. Горский (1802–1864) стали широко вовлекать учителей и их учеников в изучение местной флоры и фауны с целью выявления редких видов. Для них в 1816 г. была составлена специальная инструкция, содержащая рекомендации по организации экскурсий, сбору растений и составлению гербариев. Посылали в Вильно свои гербарии или образцы собранных ими редких местных растений Е. Хщанович из Белостока, Р. Якимович из Несвижа, Ф. Стабневич из Минска, М. Ловицкий из Мозыря и др. [15]. Они частично сохранились в Виленском и Киевском университетах.

Однако в начале XIX в. преподавание наук о живой природе в учебных заведениях осуществлялось в незначительном объеме и на основе зубрежки определенной суммы схоластических знаний, имеющих религиозную направленность. Это видно на примере уездного училища, открытого в Гродно в 1797 г. после вхождения города в состав России. Созданное монахами доминиканского католического ордена, оно унаследовало от бывшего иезуитского коллегия минералогический, ботанический и зоологический кабинеты [16]. Но из-

за жесткой дисциплины, частой сменяемости преподавателей-священнослужителей внешкольным формам обучения, тем более краеведению и познанию живой природы через походы и экскурсии, должного внимания не уделялось. Преподававший естественную историю ксенз А. Корженецкий был перегружен другими предметами: французский язык, экспериментальная физика, заведование кабинетом машин. Следует отметить, что ботаникой увлекался директор (префект) училища ксенз К. Чаплиц. Он имел прекрасный гербарий, составленный из местных растений. Не случайно к нему обращались за консультациями профессора И. Ф. Вольфганг и С.Б. Горский [17].

Более успешной была деятельность школы, действовавшей с 1805 по 1834 г. в местечке Свислочь, носившей название Гродненская губернская гимназия. Это было первое в западном регионе Беларуси светское учебное заведение. Уровень обучения в нем по тому времени был достаточно высоким. Уделялось внимание не только гуманитарным предметам, но и ботанике, огородничеству, садоводству. При поддержке графа В. Тышкевича (1757–1816), владельца местечка Свислочь, для школы были построены новые здания, в которых оборудованы и хорошо оснащены физический и минералогический кабинеты. Сами учителя с помощью учеников составили учебный гербарий из местных и экзотических растений.

Многие годы в гимназии естествознание и физику преподавал по 20 часов в неделю учитель Я. Смольский, окончивший Виленский университет. Он известен как автор ряда опубликованных трудов по этим предметам [18]. Автором и издателем учебника по зоологии был учитель Я. Вольский. Наряду с физикой и зоологией он неплохо знал ботанику. Я. Вольским вместе с учениками собран гербарий из местных растений, который был направлен в Виленский университет, где получил высокую оценку [19]. Учитель А. Жишкевич стал известен своими публикациями по ботанике.

Единственный свободный день в гимназии – воскресенье – ученики чаще всего проводили в окрестностях местечка. Под наблюдением учителей они совершали познавательные прогулки, устраивали игры на свежем воздухе. С разрешения В. Тышкевича они могли посещать его усадьбу, украшением которой были парк с каналами голландского типа и зверинец. Это способствовало познанию видового разнообразия флоры и фауны. Изредка он приглашал их в Клепачи – свою летнюю резиденцию, находившуюся в 8 верстах от местечка. Украшением ее были живописный парк и водоем с островами, на одном из которых содержались кролики, на другом – серны. Здесь можно было не только любоваться природой. Привлекала детей и большая поляна с каруселями и качелями.

Высокий уровень обучения естественным наукам способствовал тому, что отдельные ученики Свислочской гимназии всерьез увлеклись ими. К их числу принадлежит С.Б. Горский. В 1820 г. он окончил гимназию и поступил в Виленский университет, где учился у И.Ф. Вольфганга. Затем стал профессором биологии и фармации, исследователем Беловежской пуши. Во время научных

поездок им собрано и составлено несколько ценных гербариев. Его имя увековечено в названиях ряда растений. Выпускник 1830 г. Ф. М. Августинovich (1810–1891), окончив Виленскую медико-хирургическую академию, успешно занимался ботаникой. В служебных поездках и путешествиях по личной инициативе он составил гербарии из растений, собранных в окрестностях Вильно и Гродно, а также на территории Полтавской губернии. Его коллекция растений из Сибири, Дальнего Востока и Сахалина, сохранившаяся в Петербурге до сих пор, состоит из сорока тысяч образцов [20].

Дальнейшей активизации экскурсионной деятельности способствовало то, что 1834 г. в Гродно открылась губернская мужская гимназия вместо ликвидированной в Свислочи. Это было необычное по тому времени светское учебное заведение, возглавил его доктор медицины И. М. Ястребцов (1797–1868). В его деятельности значительное место занимали вопросы краеведения. Он являлся одним из наиболее активных членов и фактическим руководителем губернского статистического комитета. Им, в частности, описана сенсационная находка скелета мамонта в предместье Фоллош. Часть останков была использована для пополнения естественнонаучного музея гимназии [21].

И. М. Ястребцову принадлежит инициатива организации пеших загородных прогулок для учеников гимназии. В 1837 г. такая прогулка состоялась в имение Понемунь с купанием в реке Неман. К сожалению, 2 ученика по неосторожности утонули, и губернатор приказал впредь совершать прогулки в урочище Секрет, где нет водоемов. В 1890 г. состоялась первая военизированная прогулка учеников. В сопровождении директора гимназии, учителей и под командованием офицера они дошли военным строем до урочища Рубановка и сделали там привал для завтрака. Затем были устроены игры и соревнования на свежем воздухе. Домой возвращались уже затемно.

При Софийском соборе в Гродно в 90-е годы действовала бесплатная воскресная школа для девочек до 14 лет. Одним из организаторов и руководителей ее был военный врач и общественный деятель С. Ф. Галлон. Ему принадлежит идея устраивать для детей образовательно-оздоровительные прогулки за город для углубленного изучения животного и растительного мира своего края. По его мнению, они «являются важным педагогическим средством для того, чтобы закрепить в уме учащихся переданные на уроке сведения о природе, обратить их внимание на явления, им неизвестные, пробудить любовь к природе и развить понимание ее явлений» [22].

Любимым и традиционным местом для таких прогулок стали урочища Рубановка и Секрет, расположенные вблизи от города по Скидельскому тракту. В одной из них, состоявшейся в мае 1894 г. по окончании учебного года, участвовали 70 человек. Вместе с учителями, разделившись на 7 групп, ученицы с 12 часов дня до 8 часов вечера знакомились с царством растений и животных, географи-

ей местности. Причем беседы с учителями велись с учетом возраста и подготовленности детей. Не обошлось и без игр с активными передвижениями на свежем воздухе. Мероприятие настолько всем понравилось, что решено было в летнее время организовать поездки на пароходе и по железной дороге [23].

В самом начале XX в. оживилась туристско-экскурсионная работа в Гродненской мужской гимназии, стало уделяться больше внимания поиску новых форм туристической работы, в том числе и природоохранной направленности. В апреле 1900 г. состоялся массовый и популярный праздник древонасаждения, в котором участвовали 1500 учеников из школ города. В организованном порядке они вышли на окраину города, где для них был приготовлен фронт работ. В ответ на призыв священнослужителя «любить и беречь деревцо» они высадили деревья на расстоянии одной версты от города вдоль дороги на Скидель. При проведении этого мероприятия присутствовал сам губернатор. Позже подобные древонасаждения неоднократно проводились в городе [24].

Начало экскурсий по городам с интересными историко-культурными объектами было положено в конце XIX – начале XX в. Этому способствовали учителя гимназии Е. Ф. Орловский, А. А. Турчинович и И. Г. Остроумов [24; 25; 26]. Оба они были путешественниками и пропагандистами просветительского туризма: первому из них принадлежит ряд очерков о городах губернии, второй является автором двух пособий по организации экскурсий. Первая иногородняя экскурсия состоялась в июле 1900 г., когда 20 учеников гимназии в сопровождении директора и 3 учителей осмотрели достопримечательности Белостока, Беловежи и Супрасли. С особым интересом они посетили Беловежскую пушу, где познакомились с охраняемыми заповедными местами, осмотрели зверинец, любовались дикими зубрами.

В 1912 г. 39 гимназистов в сопровождении директора, инспектора и 3 учителей совершили экскурсию на поезде в Вильно. С большим интересом они ознакомились с его достопримечательностями. В городском музее увидели череп и кости мамонта, чучела зубра и страуса, коллекции бабочек и насекомых. Один из учеников опубликовал отчет о результатах этой интересной экскурсии [27].

Таким образом, представленные результаты исследования показывают, что зарождение научного туризма биолого-экологической направленности на современной территории Беларуси началось в северо-западном регионе в последней трети XVIII в. Большая заслуга в этом Гродненской медицинской академии, ее организатора и директора профессора Ж. Э. Жилибера. Разработанные им методы исследования и музейно-экскурсионная форма обучения в XIX – начале XX в. стали применяться передовыми учителями во многих школах. Это способствовало более глубокому познанию, сохранению и рациональному использованию природных богатств.

Список литературы

1. Шаповал, Г.Ф. История туризма: учеб. пособие / Г.Ф. Шаповал. – Минск: Экоперспектива, 1999. – С. 237 – 240.
2. Дурович, А.П. Сущность туризма, его социально-экономические категории / А.П. Дурович // Организация туризма: учеб. пособие / А.П. Дурович [и др.]; под ред. А. П. Дуровича. – Минск: Новое время, 2008. – С. 30 – 44.
3. Багданаў, С.Н. Арганізацыя школьных экскурсій у дарэвалюцыйнай Беларусі / С.Н. Багданаў // Адукацыя і выхаванне. – 1996. – № 2. – С. 28 – 31.
4. Шаруха, І.М. Пачатковыя прыродазнаўча-геаграфічныя курсы у школах Беларусі з канца ХУІІІ – да канца ХІХ ст. / І.М. Шаруха // Адукацыя і выхаванне. – 1998. – № 11. – С. 112 – 120.
5. Шаруха, І.М. Гісторыя пачатковай прыродазнаўча-геаграфічнай адукацыі на Беларусі (1860 – 1920) / І.М. Шаруха // Адукацыя і выхаванне. – 1999. – № 1 – 2. – С. 78 – 83.
6. Slawinski, W. Dr Jan Emmanuel Gilibert, professor i założyciel ogrodu botanicznego w Wilno / W. Slawinski. – Wilno, 1925. – S. 5 – 6.
7. Игнатович, Ф.И. Гродненский ботанический сад и его судьба: к 225-летию со дня основания / Ф.И. Игнатович // Садова-паркавае мастацтва Гродзеншчыны: гісторыя і сучаснасць: зб. навук. арт. – Гродна, 2001. – С. 21 – 25.
8. Daszkiewicz, P. Polityka i przyroda: rzecz o Jean Emmanuelu Gilibercie / P. Daszkiewicz. – Warszawa: Neriton, 1995. – S. 17.
9. Gilibert, J.E. Flora Lithuanica inchoate... / J.E. Gilibert. – T. 1. – Col. 1 – 3. – Grodno, 1781. – 308 p.; T. 2. – Col. 4 – 5. – Vilnae, 1782. – 294 p.
10. Bielinski, J. Uniwersitet Wilenski (1579 – 1831) / J. Bielinski. – Krakow, 1899 – 1900. – T. 2. – S. 111.
11. Jundzill, B.S. Opisanie roslin w Litwie, na Wolyniu, Podolu, Ukrainie... / B.S. Jundzill. – Wilno, 1791. – S. 47.
12. Jundzill, B.S. Opisanie roslin w prowincji W.K.Litewskiego naturalnie rosnacych według układu Linneusza / B.S. Jundzill. – Wilno, 1791.
13. Grebecka, W. Ogród botaniczny w Szczuczynie imienia wybitnego uczonego ks. Stanisława Bonifacego Jundzilla / W. Grebecka. – Warszawa-Krakow, 1994. – S. 8 – 13.

14. Grebecka, W. Wilno-Krzemieniec. Botaniczna szkoła naukowa (1791 – 1841) / W. Grebecka. – Warszawa: W-wo Retro-Art, 1998. – S. 28, 33.
15. Там же. – С. 135.
16. Орловский, Е.Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии / Е.Ф. Орловский. – Гродно, 1901. – С. 16.
17. Grebecka, W. Wilno-Krzemieniec. Botaniczna szkoła naukowa (1791 – 1841) / W. Grebecka. – Warszawa: W-wo Retro-Art, 1998. – S. 144, 212.
18. Белецкий, А.В. Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа с 1803 по 1896 г. / А.В. Белецкий. – Вильна, 1903. – С. 268 – 269.
19. Grebecka, W. Wilno-Krzemieniec. Botaniczna szkoła naukowa (1791 – 1841) / W. Grebecka. – Warszawa: W-wo Retro-Art, 1998. – S. 135.
20. Szarejko, P. Słownik lekarzy polskich XIX wieku / P. Szarejko. – Warszawa: Tow. Lek. Warsz., 1991. – T. 1. – S. 40 – 42.
21. Национальный исторический архив РБ в Гродно. – Ф. 1. – Оп. 27. – Д. 605. – Л. 1 – 38.
22. Галюн, С. Окончание занятий в воскресной школе. Образовательная прогулка / С. Галюн // Гродненские губернские ведомости. – 1894. – № 42. – С. 1 – 2.
23. Орловский, Е.Ф. Исторический очерк Гродненской гимназии / Е. Ф. Орловский. – Гродно, 1901. – С. 115.
24. Там же. – С. 111 – 112.
25. Госцеу, А.П. Арлоўскі Яўстафій Філарэтавіч / А.П. Госцеў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск: Бел Эн, 1993. – Т. 1. – С. 152.
26. Чарапіца, В. Турчыновіч Аляксандр Адольфавіч / В. Чарапіца // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск: Бел Эн, 2001. – Т. 6, кн. 1. – С. 544.
27. Остроумов, И.Г. Общение с природой (Письмо к учащимся) / И.Г. Остроумов // Педагогическое дело. – 1912. – № 3. – Ч. 2. – С. 3 – 4.
28. Бук, В. Экскурсия в Вильну / В. Бук // Педагогическое дело. – 1911. – № 1. – Ч. 2. – С. 19 – 21; 1912. – № 2. – Ч. 2. – С. 13 – 21.

Сергей ТРОФИМОВ

Гродно

ИЗ ИСТОРИИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Е.Ф. КАРСКОГО

Примечателен эпіграф к книге А.П. Цыхуна «Акадэмік з вёскі Лаша»: *О, край мой, любі! Край герояў, Край ніў бязмежных і лугоў, Край рэкліостраных і азёраў, Край слаўных дочак і сыноў...*

Среди имён славных земляков нашего Принеманского края наиболее яркое место занимает имя Евфимия Фёдоровича Карского — известного филолога и слависта. Круг научной деятельности Е. Ф. Карского поистине необъятен. Профессор, ректор университета (первый избранный ректор Варшавского университета, а затем и переизбранный на новый срок), вдохновитель и редактор одного из лучших научных журналов начала XX века — «Русского филологического вестника», академик, выполнявший разностороннюю научно-организаторскую работу по Академии наук в период становления её как главного научного учреждения молодой Страны Советов, главный редактор «Известий АН по отделению языка и литературы», председатель Словарной комиссии, автор многих и многих фундаментальных трудов по русскому, белорусскому и другим славянским языкам. Его перу принадлежат 1014 опубликованных работ, из которых 96 — книги.

Е.Ф. Карский родился 1 января 1861 г. в д. Лаша, в семье сельского учителя, которая состояла из 10 человек. В 1877 г. окончил Ятранскую сельскую школу Новогрудского уезда и поступил в духовное училище, позже учился в семинарии, затем в Нежинском историко-филологическом институте им. Кн. Безбородко (1881 — 1885 гг.). Его товарищи по институту вспоминали, что он всех удивлял своей исключительной работоспособностью. Работа в Виленской мужской гимназии, затем работа в Варшавском университете (1893 — 1910 гг.) — всегда были связаны с научной деятельностью. В 1916 г. Карский избирается академиком Петербургской Академии наук. В скором времени учёный переезжает в Петербург, и весь следующий отрезок его жизни будет связан с этим городом.

Е.Ф. Карский с 1925 года — академик Академии наук СССР. Научные интересы учёного многогранны. Но центральное место занимают труды по белорусскому языку. Он горячо любил белорусский народ. Искренне верил в его лучшую долю. Свидетельство тому эпитафия на титульном листе «Белорусов»: *Сонца навукі скрозь хмары цёмныя Праляеца ясна над нашаю ніваю. І будучы жыць дзеткі нетомныя З добраю доляю, доляй іччасліваю...* Это говорит о тех нравственных и гражданских принципах, которыми он руководствовался в заботах о развитии отечественной науки.

Начало научной деятельности Е.Ф. Карского совпадает с периодом, неблагоприятным для социального и культурного развития белорусского народа. Царизм запрещал пользоваться белорусским языком. В то время официальная на-

ука считала белорусский язык диалектом русского. А шовинистически настроенные представители польской науки считали белорусский язык диалектом польского. Остро стоял вопрос: кто же такие белорусы? В чём проявляется отличие их языка, быта и культуры? Е.Ф. Карский в своих трудах, построенных на огромном фактическом материале, даёт ответ на эти вопросы. — белорусский народ существует как самостоятельная единица, имеет свой язык, богатую самобытную культуру.

Академик П.А. Ростовцев писал: «По изучению белорусского языка и его говоров академиком Е.Ф. Карским сделано очень много. . . Каждый белорус, который любит свой язык, должен с большим уважением относиться к Е.Ф. Карскому, который отдал всю свою жизнь изучению белорусского языка».

Академик Б.Н. Ляпунов отмечал такие человеческие качества Евфимия Фёдоровича, как стойкость, сдержанность и вместе с тем мягкость и снисходительность к людям и их работе. Подтверждением этому служат строки Е.Ф. Карского В.Н. Перетцу: «Палеография Брандта представляет довольно неумелое извлечение из курсов А. Соболевского и моего. Но я не решился поносить его из уважения к личности моего учителя». Речь идёт о вышедшей незадолго перед тем рецензии Е.Ф. Карского на книгу Р.Ф. Брандта «Лекции по словянорусской палеографии, читанные в 1908–1909 гг.». Брандт был одним из научных руководителей Е.Ф. Карского в годы его учения в Нежинском историко-филологическом институте.

На первое место Е.Ф. Карский выдвигал интересы науки, а не дружеские. Например, Е.Ф. Карский поместил в Российском филологическом вестнике за 1915 год рецензию: «Профессор В.П. Перетц. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники». Рецензия Владимиру Петровичу не понравилась. Об этом он написал Карскому, одновременно отмечая: «Я не желаю видеть своё имя в числе сотрудников РФВ». На это Е.Ф. Карский ответил: «Желание Ваше будет исполнено. . . ведь я публикую имена только тех, кто сам изъявляет на это согласие и присылает для печатания свои научные статьи, какого бы направления они ни были. С Бедрицким я не знаком и его разбор поместил лишь потому, что думал, что и он поможет в некоторой степени содействовать усовершенствованию Вашей извственной работы. Уважающий Вас Е. Карский».

О неоспоримых заслугах Карского перед наукой говорит тот факт, что его избрали членом-корреспондентом АН, а он об этом даже не знал. В своём письме к Павлу Константиновичу Симони он пишет: «. . . До меня дошли пока слухи, что я избран в члены-корреспонденты Академии наук. Если верно, что мне оказана такая честь, то я просил бы Вас сообщить мне, кто сделал обо мне представление, чтобы своевременно поблагодарить за внимание к моим по-

сильным трудом. Кроме того, на чье имя следует посылать благодарность в Академию наук?».

О патриотизме белорусского учёного свидетельствуют его строки, сделанные на третьем выпуске третьего тома «Белорусов»: «В.Барковскому от автора для познания своего народа».

Человеческая память имеет свойство забывать малозначимое, мимолётное, но долго хранить то, что по-настоящему ценно и незабвенно. Для меня незабываемо время работы в Лаше. Я искренне счастлив, что мне довелось работать на родине Евфимия Фёдоровича Карского, возглавлять коллектив Лашанский школы им. Е. Ф. Карского. Это наиболее значительный период моей жизни. Работа педагога-организатора весьма и весьма разнообразна. Приходилось выполнять большую общественную работу. В то время наша школа являлась центром идеологической работы в районе. Педагоги и ученики гордились тем, что в Лаше родился Е. Ф. Карский. В разные времена в Лашанской школе учились секретарь Гродненского подпольного горкома комсомола Ольга Соломова, Герой Советского Союза генерал М. Григорович, первый нарком просвещения БССР А. Балицкий. В школе работало два музея: академика Е. Ф. Карского и О. Соломовой. На фасаде здания три мемориальные доски. В школьном сквере — аллея памяти, по обе стороны которой шелестят листвой 44 берёзы. Ровно столько односельчан не вернулись с войны с фашизмом. В конце аллеи монумент с надписью: «40 лет Победы. Аллея в честь павших земляков».

Остановлюсь на работе музея Е. Ф. Карского в Лашанской школе. В нём были собраны материалы, рассказывающие о том, как жил и работал учёный. Руководил работой музея Совет, в основу работы музея положен принцип самоуправления. В Совете были ответственные за переписку, за проведение экскурсий и лекций, редколлегия. Важную роль в жизни учащихся играли традиции. Первоклассники в первый день пребывания в школе должны были почувствовать, что они являются учениками школы имени Я. Ф. Карского. Вот почему первый урок проводился в музее. Иные чувства испытывали выпускники во время своего последнего урока в стенах музея. Ребята передавали собранный для музея материал.

Традиционными были в школе торжества, которые проводились ежегодно в день рождения учёного, с привлечением широкого круга общественности. Они были своеобразным стартом учебных и трудовых дел школьников. Организация работы музея была неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса. В музее проводились пионерские сборы и комсомольские собрания, вручались комсомольские билеты и повязывались галстуки. Материалы музея широко использовались на уроках. Изучая материалы музея, учащиеся получали навыки исследовательской работы, расширяли свой кругозор.

Сотни экскурсий проводились в музее. В музее среди экспонатов находились личные вещи Е. Ф. Карского: лампа, стул, ручка, чернильница, пресс-якорь, пресс-папье, портфель с именной надписью. Здесь же были фотокопии его

рукописей и книги, изданные в разные годы, фотоснимки городов, где жил и работал Карский, куда выезжал для встреч с коллегами, для чтения лекций. Микрофильм одного из докладов получен был из Праги. Хранились в музее воспоминания о Е. Ф. Карском его дочери Н. Е. Карской и её мужа Виктора Ивановича Барковского и внучки Татьяны Сергеевны. Много материала было прислано из Варшавы. Значительно расширилась экспозиция музея после того, как общественность отмечала 120-летний юбилей учёного. В этой связи в адрес музея поступило множество бандеролей и писем от родных и близких академика, от учёных Беларуси. Среди них можно отметить центральные журналы со статьями о Карском, присланные академиком В. Барковским. Внучка учёного Т. С. Карская прислала фотографию дедушки (снимок 1924 г.) и статью, в которой помещены письма академика за период с 1896 по 1929 гг. (из собрания ЦГАЛИ). Редакция газеты «Голас Радзімы» Белорусского общества по культурным связям с соотечественниками за рубежом выслала первый номер газеты за 1981 г. с материалом об Е. Ф. Карском, его родине — д. Лаща и Лащанской школе. Ученые сектора диалектологии Института языкознания им. Я. Коласа НАН Беларуси прислали «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» в пяти томах. В конце 1980 г. БТ сняло фильм в Лаще «Академик из Лащи», который был показан по белорусскому и центральному телевидению в передаче «Роднае слова». В адрес музея редакция прислала сценарий этой передачи.

Профессор кафедры языкознания Минского педагогического института им. А. М. Горького М. Булахов прислал свою книгу «Евфимий Фёдорович Карский».

Особый интерес вызвали письма и бандероли, которые приходили из Москвы, а именно от дочери Е. Ф. Карского — Натальи Евфимовны и её мужа Виктора Ивановича. Все письма были написаны рукой Виктора Ивановича. В. И. Барковский (1900–1982) — академик, историк восточно-славянских языков. За лингвистический анализ новгородских берестяных грамот удостоен Государственной премии СССР. В. И. Барковский переиздал ряд замечательных трудов академика Е. Ф. Карского, в том числе «Славянскую палеографию». Последнее письмо Виктора Ивановича в адрес школы, написанное за несколько дней до его кончины, я с удовольствием, как и обещал, передаю в музей академика Е. Ф. Карского в гимназии №1 имени академика Е. Ф. Карского». Мне очень дороги эти воспоминания. Надеюсь, что они займут достойное место в экспозиции музея. Хотелось бы видеть в вашем музее и все другие экспонаты из музея академика Е. Ф. Карского Лащанской школы, которые находятся в областном краеведческом музее и музее колхоза имени Денщикова. Своей работой вы этого заслуживаете. Также хотелось бы видеть на здании гимназии мемориальную доску академику Карскому. Благодарю

за труд весь коллектив гимназии и желаю дальнейших успехов в краеведческой работе.

Татьяна ГЕРАСИМОВА

Гродно

ВЛИЯНИЕ ГРОДНЕНСКИХ ГУБЕРНАТОРОВ НА КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ГУБЕРНИИ И ГОРОДА ГРОДНО

Губернатор — это в первую очередь чиновник, глава администрации во вверенной ему губернии, и он обязан проводить ту политику, которую требует от него российский император. Для кого-то эта должность была стартовой площадкой для стремительного карьерного роста, для других — вершиной в его служебной лестнице. Кроме многочисленных обязанностей губернатора, регламентирующих все стороны губернской жизни, огромнейшая роль принадлежит деятельности губернатора в области культуры. Наверное, это самая главная сфера жизни человека и общества, так как в ней переплетаются и экономика, и политика; культура — не только искусство, музыка, архитектура и т.д., это скорее повседневная жизнь каждого человека, народа в целом. Исходя из того, что делает человек ежедневно, о чём он думает, чего он хочет, складывается его мировоззрение, на которое влияют многие факторы, в том числе и деятельность губернатора, как первого лица в губернии.

В Национальном историческом архиве Беларуси в Гродно хранится много документов, благодаря которым можно узнать много интересного о жизни Гродно и его жителей в XIX — начале XX в. Например, нельзя не вспомнить такое важное событие для истории города, как открытие губернской общественной библиотеки. Кстати, сам губернатор М.Т. Бобятинский создал в 1830 г. специальную комиссию с целью организации общественной библиотеки в Гродно. Губернатор «объявил, что для помещения библиотеки им предоставляется средняя комната на левой половине занимаемого им дома к стороне манежа от публичного сада с доставлением нужной в сия комнату мебели, собственной его, г-на губернатора, шкафов и прочего...» [6, с.64]. Но МВД не разрешило открыть библиотеку (по многим причинам, в первую очередь, по общественно-политическим обстоятельствам), а собранные для библиотеки книги находились в губернской канцелярии до весны 1834 г., когда министр внутренних дел разрешил, наконец, открыть библиотеку.

Кстати, губернаторы Бобятинский и Муравьев дважды обращались в МВД Российской империи за разрешением открыть библиотеку и дважды им было

отказано. Тем не менее библиотеку открыли, и её деятельность находилась под пристальным вниманием губернатора, поэтому не удивительно, что она комплектовалась по списку, который, во-первых, исключал политическую литературу; во-вторых, список, естественно, утверждался губернатором; в-третьих, губернатор регулярно утверждал новые списки поступающей литературы как из-за границы, так и из Москвы и Петербурга.

Также губернатор должен был следить за тем, что читают в его губернии, какая литература привозится из-за границы. Свои наблюдения он должен был написать в отчете «О состоянии Гродненской публичной библиотеки», который ежегодно высылался министру народного образования.

Но всё же следует отметить, что деятельность библиотеки, при всех положительных замыслах местных властей, была ограничена узким кругом чиновников и помещиков губернского центра. Как свидетельствует отчёт губернатора Ф.И. Васькова, в 1845 г. библиотека насчитывала всего 1427 томов периодических изданий и произведений [5, с. 142].

Важно отметить, что контроль губернатора за тем, что читают в его губернии и Гродно, проявлялся и в надзоре за порядком книжной торговли. Регулярно ему представлялись списки литературы и периодики, которые находились в продаже. Основной целью контроля было – не допустить распространение «запрещенной» литературы среди населения губернии, и деятельность губернатора в этом направлении была очень важной в целях сохранения общественного спокойствия. Поэтому среди списка периодических изданий мы найдём официальную литературу типа «Коммерческая газета», «Журнал МВД», «Журнал ведомостей московской городской полиции», «Журнал мануфактур и торговли» и другие такого же характера.

Значительным событием в истории губернии и Гродно стало начало издания «Гродненских губернских ведомостей» в 1838 г. Первый номер газеты вышел 7(19) января. Она издавалась на средства губернского правления и была официальной газетой, поэтому для губернатора она была эффективным средством для публикации своих постановлений, чтобы уменьшить бюрократическую волокиту.

И вновь государство ограничило деятельность газеты, обязав губернатора «иметь тщательный надзор» за материалами официальной и артикулами неофициальной части газеты, чтобы всё было «в границах закона». Но тем не менее материалы газеты представляют для исследователя очень интересный материал краеведческого характера и не только.

Читая газету, ты словно окунаешься в ту эпоху и начинаешь чувствовать, как жил наш город в XIX – начале XX века, чем занимались его жители, что их волновало и интересовало. Сегодня всем известно, что СМИ – это четвёртая власть, которая, по сути, может всё; и кто ею владеет – владеет «умами» лю-

дей. В XIX в. местные власти понимали это, и в газеты попадал материал не просто так, а с целью воздействия на людей в определённом направлении.

К примеру, возьмем вопрос о моде и обо всём, что с нею связано. Сегодня практически все стараются следовать модным тенденциям (особенно молодежь), чтобы «не отстать от жизни». А что было чуть более ста лет назад? Вот что интересного можно прочесть, взяв один из номеров газеты за 7 марта 1900 г. Статья называлась «О гигиенических предосторожностях в области моды, с местной точки зрения». В статье говорилось: «Уставы моды весьма часто не соотносятся ни с климатическими условиями, ни с потребностями нашего организма. Вследствие чего между последователями моды многие подвергаются различным болезням. Говоря о вредном влиянии современного дамского костюма на здоровье, стягивание талии корсетом является абсолютно вредным. Употребление корсетов в местном обществе встречает мало сторонников; в интеллигентных кружках они ещё хотя отчасти уцелели, а в костюмах средних сословий царит полный простор расплываться телу во всяческих направлениях, недопуская никаких помыслов о требованиях с точки зрения грациозности или красоты.

Зато модная обувь, обезображивающая ногу и вызывающая расстройство в организме. . . Обувь эта отличается чрезвычайно высокими каблуками и тем, что каблук суживается книзу и направляется вперед. . . Нашему времени мало делает чести, чтобы следовать моде, которая полтора века тому назад возбуждала порицания и насмешки. Из всего . . . следует прямой вывод, что от них не только можно заболеть, да еще пусть бы одними аптекарскими снадобьями, которые хоть страшно дороги, но можно добыть, а то еще электричеством, гальванизмом, т.е. такими вещами, которых в нашем городе и за большие деньги негде достать. . .» [8, с.2].

Далее автор статьи пишет о том вреде, «происходящем от неодевания нижней половины тела женским полом», и делает вывод, что «дорого платиться здоровьем женщина за это непослушание требованиям природы». Наверно, этого было недостаточно, так как эта тема актуальна и сегодня. . . [8, с.2].

Еще одной сферой деятельности гродненского губернатора было образование, а именно: контроль над учебными курсами и программами учебных заведений, закрытие или открытие новых учебных заведений. Особенно в этом направлении выделился гродненский губернатор М. Муравьев. Он сделал всё, чтобы закрыть Виленский университет «как рассадник мятежа 1830 г.». Естественно, закрытие единственного в крае университета привело к тому, что теперь все желающие получить высшее образование должны были ехать в Петербург или Москву.

Муравьеву принадлежит инициатива открытия Гродненской мужской гимназии. Все организационные моменты Муравьев обсудил с попечителем

Белорусской учебной округи. Торжественное открытие гимназии состоялось 6 апреля 1834 г. в присутствии «почетных лиц» с Муравьевым во главе. Как отмечал Орловский (гродненский историк и краевед начала XX века), «в своём отзыве губернатор находил помещения классов темными и тесными, в некоторых классах нет места для скамеек, и многие ученики во время уроков должны стоять...» [7, с.258].

Нужды времени, а именно увеличение числа образованных людей для сельского хозяйства, промышленности, торговли, ставили новые задачи перед руководством губернии. Вся проблема заключалась в финансировании, а денег на эти нужды, как всегда, не хватало. Решать эту проблему власти пытались по двум направлениям: или через организацию специальных курсов (например, в 1822 г. в Гродно организованы курсы для обучения детей мастеров ремеслу), или открывали школы специальные (1854 г. – имение Свислочь, школа агрономов) [1, л.1].

Но не всегда открыть новый курс или ввести новую программу было легко, так как деньги на это власти не выделяли, а своих средств не хватало. Например, когда в 1836–1838 гг. обсуждались проекты открытия при Гродненской и Свислочской гимназиях реальных отделений по подготовке их выпускников для работы на мануфактурах, в промышленности и торговле, предлагалось открыть в губернии низшие технические школы. Губернатор и правление дали своё согласие, но по причине нехватки финансирования ни один из проектов не был реализован.

О том, чем еще занимались гродненские губернаторы в сфере культуры, говорит одно интересное и неординарное архивное дело НИАБ в Гродно. 31 декабря 1846 г. на имя губернатора Ф.И. Васькова приходит распоряжение Виленского генерал-губернатора: «Убить в Беловежской пуще трёх зубров с тем, чтобы шкуры и скелеты их доставлены были в Гамбургский и Парижский музеумы, взамен предметов, предоставляемых этими заведениями в пользу Императорской Санкт-Петербургской Медико-Хирургической Академии» [2, л.1]. Генерал-губернатор просил Васькова «сделать надлежащее распоряжение к отысканию хороших экземпляров зубров», на что губернатор уже 21 февраля рапортовал: «сделал все зависящие от меня распоряжения» [2, л.5]. Вот такое дело дает возможность узнать о том, чем еще могли заниматься губернаторы между постоянным контролем за всем и составлением регулярных отчетов, а также как их работа помогала налаживанию культурных связей между государствами.

Ещё один интереснейший документальный факт, характеризующий разностороннюю деятельность гродненского губернатора Р.Г. Допельмайера, и его вклад в научное развитие и исследование губернии и Гродно. Дело в том, что в 1837 г. между губернатором и гродненским земским начальником завязалась переписка «о найденном скелете мамонта около Лососно Гродненского

уезда». Известно, что весной 1837 г. во время паводка в поселении Фоллош, что в черте Гродно обвалился берег реки Лососянки, впадающей в Неман, и там местным мельником были найдены кости мамонта. Место находки было осмотрено директором Гродненской гимназии, доктором наук И.М. Ястребцовым. Он подробно описал место находки, всё найденное и предоставил доклад губернатору [2, л. 1].

С разрешения и попечительства Допельмайера в гимназии был открыт природоведческий кабинет. Позже, в 1855 г., значительная часть находок попала в Виленский музей древностей. Обо всех находках губернатору докладывали, а затем с его разрешения эта информация шла в печать. Такие известия появлялись на страницах неофициальной части «Губернских ведомостей». Тут также помещали материалы об исторических и культурных памятниках, полезную информацию о населенных пунктах губернии, исторические известия, некрологи известных в губернии лиц [10, с. 71].

Особую страницу в развитии исторической науки и этнографии Беларуси занимает деятельность братьев Е. и К. Тышкевичей. Они более известны как основатели музеев (Е. Тышкевич основал в 1855 г. в Вильно музей древностей). При музее была создана археологическая комиссия, занимавшаяся сбором и исследованием памятников древностей. Главой комиссии был сам Евстафий Тышкевич, который 24 января 1856 г. послал лист на имя гродненского губернатора Х.Х. Ховена. Можно привести отрывок из письма: «... желая воспользоваться возможными средствами, могущими послужить к успешному развитию действий комиссии и к обогащению как Музея, так и самой науки новыми открытиями, честь имею просить... предписать всем земским и градским полициям вашей губернии, чтобы при местных археологических поисках, могущих производиться в Гродненской губернии... не отказывали в своем деятельном содействии...» [3, л. 1].

На что губернатор издал циркуляр от 7 мая 1856 г., чтоб «Земские и градские начальники полиции не отказывали действиям Комиссии и удовлетворяли все законные требования Комиссии безостановочно и со всею точностью и добросовестностью» [3, л. 3].

Еще одним направлением деятельности губернатора в сфере культуры была организация празднования юбилеев и памятных дат известных личностей империи. Например, традиция отмечать юбилеи А.С. Пушкина зародилась еще в XIX веке. Как отмечался этот юбилей в Гродно в 1899 г., повествует архивное дело. Губернатор Батюшков обратился к местным властям с предписанием разработать и проинформировать его про мероприятия. Наиболее значимые и интересные мероприятия происходили в Гродно, где этот вопрос губернатор вынес на рассмотрение городской думы. На своем заседании в марте 1899 г. дума постановила: ежегодно выделять из городского бюджета грод-

ненским гимназиям 300 рублей на уплату за обучение 6 беднейших городских учеников (этого, конечно же, было недостаточно, но все же это лучше, чем ничего); было запланировано открыть в Гродно городское четырехклассное училище и назвать его Пушкинским. На 25–30 мая был разработан план праздничных мероприятий [9, с. 4].

25 мая ученики всех учебных заведений Гродно приняли участие во всеобщей, которая проходила с 6 часов вечера в Софийском соборе. 26 мая там же отслужили панихиду по А. Пушкину, а в час дня в праздничном зале состоялось торжественное собрание с участием всех учителей и учащихся мужской гимназии и гостей. Было заслушано два выступления про жизнь и творчество поэта, музыкальные номера на стихи Пушкина. Всем были подарены книги с его произведениями. Праздничные мероприятия прошли во всех городских училищах и школах Гродно. А 27 мая для всего взрослого населения Гродно за городской счет организовали народные гуляния в городском парке с двумя оркестрами и фейерверками, театральные представления по мотивам Пушкина и бесплатное народное гулянье в «швейцарской долине» с оркестром [9, с. 4].

Мы назвали лишь некоторые направления культурного развития Гродно и губернии в XIX в. Это лишь малая часть того, что происходило тогда, но все-таки с уверенностью можно сказать, что культурная жизнь Гродно была многообразной.

Объективно губернатор содействовал изучению материальной и духовной культуры населения Гродненской губернии. Деятельность гродненских губернаторов была противоречивой, не всегда учитывались местные исторические, конфессиональные, культурные особенности, но всегда бралось в расчёт общественно-политическое состояние губернии, которое во многом и определяло направление российской политики. Всё же нельзя не отметить факт, что многие гродненские губернаторы прилагали усилия, чтобы поднять уровень просвещения в губернии через открытие гимназий, училищ, школ, профессионализацию образования, открытие библиотеки, издание газеты, оказали значительное влияние на научное исследование губернии и Гродно.

Список литературы

1. Дело об обучении крестьянских детей практическому простому земледелию 1858 – 1859 г.// НИАБ в Гродно. – Фонд 1. – Оп.5. – Д.2099.
2. Дело о выдаче разрешения на убой трех зубров в Беловежской пуще с целью доставления кож и скелетов в Гамбургский и Парижский музеи 1846 – 1847 г./ / НИАБ в Гродно. – Фонд 1. – Оп.5. – Д.734.
3. Дело об оказании содействия работе Виленской археологической комиссии со стороны земских и го-

- родских полиций 1856 г. // НИАБ в Гродно. – Фонд 1. – Оп.27. – Д.1421.
4. Ерошкин, Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Высш. шк., 1983. – 352 с.
 5. Кулевич, И. Гродненская публичная библиотека (1830 – 1917г.) / И. Кулевич // Свежий ветер. – Гродно. – 1998. – С.141 – 143.
 6. Мінулае Гродзеншчыны: навукова-метадычны дапаможнік для настаўнікаў / В.В. Швед [і інш.]; пад рэд. В.В. Шведа. – Гродна, 2002. – Выпуск 9. – 89 с.
 7. Орловский, Е. Гродненская старина / Е.Орловский. – Гродно, 1914. – 344 с.
 8. Рябухина, И. Гродненка на рубеже XIX – XX веков / И.Рябухина / Аркуш (Гродно). – 2002. – 13 – 19 марта. – С.1 – 2.
 9. Сачок, М. Традыцыі юбілеяў / М.Сачок // Праца (Зэльв. р-н). – 1999. – 8 чэрвеня. – С.4.
 10. Швед, В.В. Губернскі Гродна: аповяды з гісторыі горада (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В.В. Швед. – Баранавічы, 2003. – 168 с.

Віталь КАРНЯШОК

Гродна

«...ДАРАГОЕ ДЗЕДАВА ІМЯ...»

«...Ларыса Геніюш часта наведвала магілу дзеда, ганарылася ім. Свае цёплыя пачуцці яна перадала праз верш «Г удзевічы», які завяршаецца радкамі: *“Гудзевічы! Род мой незабыты! Беларуская мая сям’я! Дождж змывае з надмагільнай пліты Дарагое дзедава імя..”*». Гэтыя радкі з успамінаў цудоўнага настаўніка і краязнаўцы Алеся Белакоза пра Ларысу Геніюш і яе сваякоў, надрукаваны ў «Краязнаўчай газеце». Яны і сталі штуршком да дзенага артыкула.

Сярод асобаў, якія акружалі знакамітую паэтку ў жыцці, А. Белакоз згадвае прадстаўнікоў некалькіх пакаленняў сялянскага роду Міклашэвічаў – Антона Паўлавіча – бацьку Ларысы, яго братоў, а значыць, дзядзькаў паэткі – Паўла і Уладзіміра. Рознымі прыкладамі з жыцця Белакоз адзначае моцны ўплыў, які мелі згаданыя Міклашэвічы на фарміраванне асобы будучай паэткі. Пра павагу і шанаванне вялікай сям’і Міклашоў, якіх называлі вяскоўцы, ва ўспамінах нагадваюць тыя факты, што *«нікому не прыйшла думка, каб крыўдзіць дзядзькоў ці бацькоў Міклашэвічаў»* у час «першых Саветаў» увосень 1939 года [1, с. 6]. Іншым жа заможным абшарнікам часам можна было дачакацца помсты, бо новая ўлада мела практыку зап-

люшчваць вочы на такі «народны» самасуд, а насамрэч гвалт і злачыства. За што Міклашэвічы мелі такое стаўленне ў грамадстве? Як выпякае са зместу ўспамінаў Алеся Мікалаевіча: за дасціпнасць і гасціннасць, за фізічную дужасць, якую дэмастравалі Міклашэвічы дарэчы, за шчодрасць і прастату, і у першую чаргу за гаспадарлівасць, якую маглі назіраць некалькі пакаленняў вяскоўцаў. Белакоз зважае на тое, што «*чалавечую годнасць, моц духу перадалі Ларысе бацька Антон, ейныя дзядзькі, дзядуля Павал, пра якога і цяпер людзі расказваюць бываліцы*» [1, с. 4.]. З радкоў успамінаў Ларысы Антонаўны, яе біяграфічных нарысаў пра сваякоў і родных мясціны можна шмат даведацца пра той фамільны свет Міклашэвічаў, з роду якога паходзіла наша знакамітая паэтка. Трапныя радкі шмат згадваюць «пана з сям'і мужышкай» Паўла Францавіча Міклашэвіча. Гаспадарчы, а значыць, і жыццёвы, узлёт свайго дзеда Ларысы ўспрымала моцна: «*Я ад яго вучылася жыць*», — шчыра прызнаецца Ларыса Геніюш у нарысу «Крынкi», «*Але размах дзедаў мне падабаўся...*» — адзначыць яна ў нарысу «Дзед Павел» [2, с. 184, 205.]. І ўсё жыццёвае, чым была напоўнена штодзённасць дзеда, засланялася кемлівай унучцы зразумелай дзедавай «*прыгоннай жадобнай зямлі і волі ў раскаркаваным сэрцы*» [2, с. 184, 205.]. Гэтае вызначэнне мае выключны гістарычны сэнс. Мастацкім словам Ларысы Антонаўны нагадала не толькі жыццёвую філасофію, але адчуванне часу некалькіх пакаленняў сялянства, вызваленых ад прыгоннага рабства. Партрэт Паўла Францавіча Міклашэвіча, напісаны словамі яго знакамітай унучкі, падаецца вельмі жыццёвым, нават яскравым. Навачавідкі, чытачу геніюшавых успамінаў П.Ф. Міклашэвіч выступае ў рысах, згаданых паэткаю, як цэласная, шырокая натура, «*мудры і добры*», «*вельмі людскі*». З усяго выпякае — дзед быў сапраўдным стрыжням тагачаснага перыяду вялікай сям'і Міклашэвічаў. І адначасова стаў вядучым звязом у перайманні духоўнай родавай інфармацыі, якой сілкаваліся маладыя Міклашэвічы, сярод якіх была і Ларыса.

Вядома, што для Ларысы Геніюш савецкая рэчаіснасць павярнулася зламанымі ладамі яе жыцця, а далей рэпрэсіямі, пакутамі і выпрабаваннямі да самой паэткі, яе сваякоў і родных. Расцярушаны дабрабыт і панішчанае будучыня вымагала шукаць сілаў трымацца [3, с. 47–50]. Пражыць тое жыццё, пра якое цяпер можна даведацца больш з успамінаў тых, хто ведаў Геніюш пры жыцці, з эпістальнай спадчыны, якая патроху з'яўляецца на старонках часопісаў, нагэўна было магчыма толькі магчымы моцныя родавыя карані, тое сямейнае выхаванне, на якія ніколі не забывала Ларыса Антонаўна. Паэтычныя згадванні пра сямейны ўплыў месцяцца ў геніюшавай творчасці амаль рэфрэнам [4, с. 130–131, 173, 223, 233, 257.].

Схо-
вішчы Гродзенскага нацыянальнага гістарычнага архіва дазваляюць наблізіцца да разумення постаці дзеда знакамітай паэткі — Паўла Францавіча Міклашэвіча (1844–1929). Нагода звярнуць на гэтыя архіўныя дакументы ўвагу стала падчас пошуку

матэрыялаў па зусім іншай тэме — гісторыі мястэчка Крынкі, якія цяпер ў межах Польшчы і знаньня болей за ўсё месцам жыхарства і дзейнасці Сакрата Яновіча, у ягонай знакамітай «*Villa Sokrates*». Паколькі гісторыя Крынак — гэта гісторыя іх насельніцтва, якое было па-большасці сялянскім, то пошук гістарычных асобаў крынкаўскай мінуўшчыны вёўся з дапамогаю ўсіх без выключэння крыніц: прозвішча селяніна не часта занатоўвалася ў канцэлярыскіх паперах. Знаходка кожнага такога імя, якое б адметным чынам засяродзіла на сабе ўвагу сучаснікаў — сапраўднае адкрыццё даследчыка. Сярод такіх маленькіх адкрыццяў у крынкаўскай гісторыі расійскага перыяду вылучылася з архіўных старонак аблічча жыхара Крынак Паўла Францавіча Міклашэвіча. Гісторыя яго лёсу, лёсу селяніна ў драматычную, жорсткую, часам безлітасную эпоху парэформеннага жыцця другой паловы XIX — пачатку XX ст., вартая ўвагі самая па сабе. У дачыненні далёсу яго ўнучкі, Ларысы Антонаўны Геніюш, лёс гэтага беларускага селяніна цікавей удвая.

Прозвішча Міклашэвічаў сустракаецца сярод жыхароў Крынак з 5-га расійскага рэвізскага перапісу 1795 г. У рэвізскіх казках за 1816 г. сярод крынкаўскіх сялян памешчыка Сакалова пазначаны Павел Фадзеевіч Міклашэвіч 25 год, які жыў разам з братамі Іванам і Мацеям, а таксама 61-гадовай маці Гіпійі [5]. У спісе рэвізскіх казак за 1857 г. — апошнім рэвізскім перапісу перад адменаю прыгону — згадваецца сям’я 47-гадовага селяніна Франца Паўлавіча Міклашэвіча і яго жонкі Мар’яны (42 гады). Яны жылі з сынамі Паўлам і Сцяпанам дзевяці год. Рэвізскія казкі таксама згадваюць пра двух пляменнікаў Івана Фадзеевіча Міклашэвіча, які пазначаўся ў дакументах з 1817 г., і Іллю Фадзеевіча Міклашэвіча, уцекача з 1828 г. [6]. Паміж гэтымі рэвізскімі перапісамі ўмясцілася цэлая гісторыя сям’і Міклашэвічаў, бо ў кожным яе пакаленні гэтага перыяду першай паловы XIX ст. сярод Міклашэвічаў знаходзіліся тыя, хто не баяўся змагацца за страчаную мяшчанскую волю. Змагацца не з кім-небудзь, а з самім царом. У 1857 годзе групе крынкаўскіх сялян Клеменцію Касацкаму, Паўлу Міклашэвічу, Івану Мічэйцы асабліва строга было згадана на тое, што тыя «не згодны, што правы іх былі скасаваны», што «зацята па-трабуюць свабоду, гэта не правільна». За спіною гэтых трох актывістаў была значная група ліпхартаўскіх сялян, якія чарговы раз падпісалі зварот аб волі. Сярод іх быў і Франц Паўлавіч Міклашэвіч [7].

Іншым, ужо мірным полем выкарыстання моцных жыццёвых якасцяў было сялянскае самакіраванне ўжо пасля рэформы 1861 г. На чале воласці традыцыйна стаў мудры і моцны гаспадар, паважаны ў навакольнай грамадзе. Крынкаўская воласць у сваю чаргу ў 1890 г. складалася з самога мястэчка як цэнтра, вёсак Служкі, Сеннікі, Лапчы, Петрашэвічы, Кудрычы, Астапкаўшчызна, Белогорцы, Курцэвічы, Макараўцы, Русакі, Сямёнаўка, Лядзянка, Адла, Геніюшы,

Парэчка, маёнткаў Крынкі, Лішкі, Астапкаўшчызна, Белагорцы, Уснарж Мураваны, Уснарж Макараўскі, Нятупа, Кудрычы, Марцокаполь, Сямёнаўка, фальваркаў Парэчка, Жылічы, ваколіцаў Працэвічы, Ігнатавічы, Кундзічы, Белакозы, Нятупа, урочышча Бергеляйшчызна, сядзібы Кудраўшчызна, крынкаўскіх царкоўных і касцёльных прыгч [8]. Такой «гаспадаркай» трэба было мець здольнасці кіраваць. Там-сям, у архіўных паперах сустракаюцца прозвішчы як валасных старшыняў, так і сельскіх старастаў Крынак. Сярод валасных старшыняў згадаем аднымі з першых, таго ж Франца Міклашэвіча (1864 г.) – прадзядулю беларускай паэткі.

8 верасня 1864 г. пры ўдзеле Гродзенскага павятовага іспраўніка, міравога пасрэдніка Гродзенскага павету 2-га стану, мясцовага святара Грыгорыя Пранеўскага, на падставе адпаведных правіл для духоўных радаў у губернях – Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай – была выбрана Царкоўная Рада. Традыцыйна ў такі орган уключалі 8–9 лепшых, найбольш адданных царкве прыхаджан [9.] У Крынках сярод гэтых выбраных быў і валасны старшыня Франц Міклашэвіч [10].

Парэформеннае пяцідзсяцігоддзе стала часам вялікіх выпрабаванняў для сялян, атрымаўшых волю. Мара пра зямлю, яе набыццё становілася мэтай і зместам усяго жыцця, увасабленнем усіх жыццёвых намаганняў некалькіх парэформенных пакаленняў сялян. Кожны ў гэтым напрамку ішоў сваім шляхам і абаліраўся на сваю моц. Крынкаўскія сяляне не былі выключэннем. Парознаму пашырэнню сваёй гаспадаркі, умацоўвалі дабрабыт. Але найбольш красамоўнымі прыкладамі росту заможнасці часткі сялян сталі захадзі на набыццё зямлі такіх крынкаўскіх гаспадароў, як Павел Францавіч Міклашэвіч, Восіп Іванавіч Яновіч і Іван Высоцкі. Як вядома, у сялянскім землеўладанні з кожным годам парэформеннага часу ўсё большую ролю адыгрывалі арэндаванне і купчыя землі. Набыццё зямлі сялянамі прымала вялікія памеры. Плошчы сялянскай купчай зямлі (1612,2 дзесяціны, або 21,1% усёй зямлі сялян) у Беларусі з 1877 г. па 1905 г. узраслі ў 7,8 раза [11].

Крынкі таксама мелі свае вядомыя прыклады такіх эканамічных працэсаў. Вельмі моцна прадэманстравалі маёмасную адметнасць Паўла Міклашэвіча ягонны ўдзел у аукцыёне зямлі маёнтка Гудзевічы. Гэты маёнтка прадавалі за пазыкі. У справу распродажу Гудзевічаў, што было натуральна для нашых зямель, умяшалася расійская палітыка, бо ўлады мелі клопат, каб зямлі не набылі пераважна адны землеўладальнікі-каталікі, таму што, як адзначалася ў перапісцы са святарамі, «будзе створана чыста каталіцкае наваколле». (Набыць Гудзевічы выказала намер група сялян Сакольскага павета) [12]. Саракадавы П. Міклашэвіч на час набыцця гудзевіцкай зямлі, гэта 1886 г., меў чатырох дзяцей – Антона (4), Марыю (16), Вольгу (12), Рыгора (10) і другую ўжо жонку – Марыю. Непісьменны Міклашэвіч, несумненна, валодаў талентам прадпрымальніка, і падзеі гудзевіцкай здзелкі гэта чарговы раз прадэ-

манстравалі. Зямлі і грошай у яго ўжо было даволі: акрамя надзелу ў Крынках, ён ужо валодаў маёнткам Астапкаўшчызна памерам 150 дзесяцін і «дас-татковымі сродкамі». Даволі для таго, каб увязацца ў распродаж зямлі графіні Соф’і Лубенскай, той самай, якая, па чутках, занатаваных Л. Геніюш, быццам бы пракляла Паўла Міклашэвіча [13; 2, с. 206]. Непершы раз П. Міклашэвіч меў стасункі з шляхціцамі. У 1876 г. ён набыў 8 дзесяцін зямлі маёнтка Геніюшы Фадзея Валкавыцкага [14]. Маючы добрую рэпутацыю сярод уладаў (Л. Геніюш: «Зноў успамінаюць дзеда, на якога імя куплялі шмат пазней паўстанцы і іх сваякі свае канфіскаваныя землі» — Чаго варты адзін гэты факт яго біяграфіі!) [2, С. 196.], праслаўны (немалаважная акалічнасць, калі ведаць дэкрэтныя абмежаванні для землеўладальнікаў-каталікоў*). Міклашэвіч 30 красавіка 1886 г. атрымаў дзяржаўную згоду на набыццё зямлі фальварка. Каб «нейтралізаваць» іншых патэнцыяльных пакупнікоў, ён дамовіўся з такім жа заможным, як і сам, селянінам Восіпам Іванавічам Яновічам аб дапамозе. Для гэтай справы патрэбны быў «свой» чалавек, да якога можна было мець давер. Яновіч і быў такім чалавекам для Міклашэвіча, бо жыццё іх ужо аднойчы зводзіла разам.

Гэта было ў 1878 г., калі абодва гэтыя сяляне-прадпрымальнікі набылі Астапкаўшчызну. Як піша Ларыса Геніюш, абвяргаючы легенду пра знойдзены дзедам нейкі скарб, «ён (П. Міклашэвіч — В.К.) прадаў паўучастка зямлі, пакідаючы другую палову брату, пазычыў грошай у Віленска-Гульскім банку, можа, бацька крыху даў ды Чамяры (сваякі першай жонкі Марфы) падкінулі, так і стаў панам мой дзед» [2, с. 193]. Потым Міклашэвіч адкупіў частку Яновіча. Астапкаўшчызна потым перайдзе да старшага яго сына Рыгора [2, с. 198.].

У дачыненні да Гудзевічаў дамова сялян-кампаньёнаў была наступная. Яновіч павінен быў пачаць удзел у таргах і не даць сваімі запытамі «перабіць» канкурэнтам пану Міклашэвіча, падняць яе на непатрэбную для Паўла Францавіча вышыню. Міклашэвіч загадзя меў дамову з графіняй Лубенскай аб кошыце зямлі і, вядома, трымаўся гэтага. Яновіч жа набываць Гудзевічы не меў намеру, а Міклашэвіч, упэўнены ў станоўчым выніку, ужо спланаваў гэтыя землі перапісаць на старшую дачку [15].

Такім чынам, у 1886 г. Міклашэвіч узяў на сябе пазыку Гудзевічаў (17 тысяч рублёў) і арэндаваў землі на 20 гадоў. У поўнае яго валоданне зямля Гудзевічаў перайшла 29 снежня 1892 г., а гэта было цэлых 470 дзесяцін [1].

Набытыя землі яшчэ больш умацавалі гаспадарку Міклашэвіча, якая будзе павялічвацца і далей, асабліва падчас распродажу зямель Дзівапола (маёнтка крынкаўскага памешчыка Ліпхарта). У 1905 г. сярод пакупнікоў зямлі Ліпхартаў, памешчыцкага роду Крынак, у прыватнасці, быў мяшчанін Павел Францавіч Міклашэвіч, які набыў 36 дзес. 1272 сажні [17]. Былі іншыя паспяховыя набыткі спадара Паўла. Таму можна не здзіўляцца, што больш за

550-гектарныя зямельныя валоданні Паўла Францавіча Міклашэвіча сталі прадметам павагі сярод сялян.

Кемліваць, свабодалюбоства, прага да жыцця і жыцця самастойнага, шырокага, вялікая жыццёвая моц праяўлялі сябе праз усё стагоддзе расійскага панавання, гартуючы Міклашэвічаў род. Гэта няўлоўнае, але, можа, найхутчэй, менавіта гэты родавы падмурак генетычна выкрышталізаваў стрыжань характару Ларысы Антонаўны Геніюш.

Гудзевічы цяпер знакімця сваім музеем, створаным высілкамі Алеся Белакоза і яго паплечнікаў. Менавіта гэты музей з'яўляецца асноўным аб'ектам турыстычнага інтарэсу. Хаця непараўнальна меншай за тую, што павінна быць да яго. І перш-наперш з боку жыхароў нашай краіны. Хочацца спадзявацца на тое, што музейныя багачы Гудзевічаў стануць запатрабаванымі больш з боку айчыннага турбізнесу. А сярод асноўных тэмаў для турыстаў у Гудзевічах скрозь увесь час будзе тэма Ларысы Антонаўны Геніюш і яе сваякоў з роду Паўла Міклашэвіча.

Спіс літаратуры

1. Белакоз, А. Успаміны пра Ларысу Геніюш і яе родных / А. Белакоз // Краязнаўчая газета. – 2009. – №16. – С. 6; №17. – С. 4 – 5.
2. Геніюш, Л. Выбраныя творы / Л.Геніюш. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 2000.
3. Марціновіч, А. «Адзінай мэты не зракуся...» Крыжовы шлях Ларысы Геніюш / А. Марціновіч / Роднае слова. – 1992. – №2. – С. 46 – 50.
4. Геніюш, Л. Гасціна: Выбранае /Л.Геніюш; уклад. З. Пазняк. – Мн., 2000.
5. НГАБ у г. Гродна. – Ф.24. – Воп. 7. – Адз. зах. 32а. – Арк. 1082.
6. НГАБ у г. Гродна. – Ф.24. – Воп.7. – Адз. зах. 89. – Арк.1099 адв.
7. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1. – Воп.5. – Адз. зах. 1912. – Арк.7 – 7 адв.
8. Крынская воласць // «Памяць»: гіст.-дакум. хроніка Бераставіцкага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 1999. – С.92
9. Миловидов, А.И. Церковно-строительное дело в Северо-Западном крае / А.И. Миловидов. – Вильно. 1913. – С.10.
10. НГАБ у г. Гродна. – Ф. 845. – Воп. 1. – Адз. зах. 11. – Арк. 14.
11. Панютин, В.П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии 1861 – 1914 гг. / В.П. Панютин. – Мн.: Наука и техника, 1969. – С.16.

* Каталікі-сяляне мелі права набываць землю да 60 дзесяцін (Загад ад 23 лютага 1885 г. Віл. Ген. губ.) (НГАБ у г. Гродна). – Ф.1. – Воп. 18. – Адз. зах. 842. – Арк.21).

12. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1. – Воп.18. – Адз. зах. 842. –
Арк. 7 – 7 адв.
13. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1. – Воп.18. – Адз. зах. 842. –
Арк.1, 2.
14. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1. – Воп.15. – Адз. зах. 918. –
Арк.4.
15. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1. – Воп.18. – Адз. зах. 842. –
Арк.12-12адв.
16. НГАБ у г. Гродна. – Ф.24. – Воп.3. – Адз. зах. 3223. –
Арк.1.
17. НГАБ у г. Гродна. – Ф.24. – Воп.3. – Адз. зах. 3901. –
Арк. 26 – 31; Ф. 24. – Воп. 2. – Адз. зах. 3882. –
Арк.1, 2, 3 адв, 4, 6 адв, 8, 15 – 16, 18, 24 – 25, 28 –
29 адв., 31,36 – 36 адв, 41 адв. – 42.

СЕКЦЫЯ ТУРЫЗМУ І СЭРВІСУ

Віктор БАХАРЕВ

Гродно

ОПЫТ ИЗДАНИЯ МЕСТНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ВОВЛЕЧЕНИЯ В ТУРИСТИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Беларусь, находясь в центре Европы, представляет большой интерес для туристов. Ее природа, своеобразный калорит географических зон (Витебское Поозерье, Белорусское Полесье) очень привлекательны для приезжающих. До распада СССР туристы из Литвы, Латвии каждые выходные дни делали выезды на Браславские озера с целью отдыха, спортивного лова рыбы. В начале III тысячелетия Беларусь приобрела самостоятельность и перед нами встала серьезная задача разумно использовать имеющийся туристический потенциал. В этом направлении уже много сделано: возрожден Мирский замок, более посещаемым стал Несвижский замок Радзивиллов. Однако экологический и научный туризм пока находится в начальной стадии развития. В Беловежской пушце организованы велосипедные маршруты. Определенные шаги сделаны на Браславских озерах. Трудности в развитии этого направления лежат в недостаточной изученности природы отдельных регионов или же в отсутствии печатной, грамотно составленной рекламной продукции. Чаще всего встречаемся с красиво оформленными буклетами, которые служат лишь для привлечения внимания, но не являются руководством на месте.

Именно поэтому нами была предпринята попытка составления и издания более глубоких пособий с использованием именно **местного** материала. Определенный опыт накоплен по Гродненской области (рис. 1).

Позже [2] были разработаны научные основы прокладки и использования экологической тропы. Само название «учебная тропа природы» можно понимать, как «мы изучаем природу» и как «природа нас учит». Другими словами, цель создания тропы заключается в обучении и воспитании посетителей. Учебная экологическая тропа — специально оборудованная в образовательных целях природная территория, на которой создаются условия для выполнения системы заданий, организующих и направляющих деятельность учащихся в природном окружении. Задания выполняются во время экскурсий, а также полевого практикума.

Рисунок 1 – Буклет для организации научного туризма [1]

Маршрут экологической тропы выбирается таким образом, чтобы в нем были представлены не только участки нетронутой «дикой» природы, но и антропогенный ландшафт. Это позволяет проводить сравнительное изучение естественной и преобразованной среды, изучать характер преобразующей природу деятельности человека, учиться прогнозировать всевозможные последствия такой деятельности.

Экологическая тропа рассчитана на три категории посетителей:

- 1) педагогов и студентов;
- 2) дошкольников, школьников;
- 3) родителей, отдыхающих, организованных в экскурсионные группы и др.

Учебная экологическая тропа посещается организованно под руководством экскурсовода. Однако при наличии специально разработанных буклетов-путеводителей возможно и самостоятельное ознакомление с экспозицией тропы. Протяженность учебной тропы обуславливается временем, в течение которого может проводиться экскурсия. На тропе должны быть установлены информационные щиты, которые привлекают внимание посетителей. С одной стороны, задачей тропы является своеобразный «природоведческий ликбез», т.е. расширение у экскурсантов элементарных сведений об объектах, процессах и явлениях окружающей природы. С другой стороны, задача экскурсоводов и проводников – научить своих слушателей видеть, замечать различные проявления антропогенного фактора, которые можно наблюдать в зоне маршрута тропы, и

уметь комплексно оценивать эти результаты воздействия человека на окружающую среду. Третья, в конечном итоге главная, задача учебных троп — способствовать воспитанию экологической культуры поведения человека как части общей культуры взаимоотношений людей друг с другом и отношения человека к природе. Именно поэтому коллективом авторов была выпущена специальная книга (рис. 2), где подводятся итоги работы

Рисунок 2 — Опыт работы в уникальном природном парке
«Румлево» [2]

Наряду с решением задач обучения, воспитания и отдыха тропы природы при умелой их организации способствуют и охране природы. Они являются своего рода регулятором потока отдыхающих, распределяя их в относительно безопасных для природы направлениях

Таким образом, создание учебных троп направлено на решение четырех задач: экологическое обучение и воспитание, отдых посетителей, сохранение природы в прилегающей зоне.

Учебные тропы можно классифицировать по разным критериям: прежде всего по длине маршрута или его продолжительности. Однако основным критерием классификации троп природы следует считать их назначение: прогулочно-познавательные, познавательно-туристические и учебные экологические тропы. Прогулочно-познавательные и познавательно-туристические тропы по основной научно-информационной ценности могут быть ботаническими, зоологическими, геологическими.

Важнейшим этапом в создании учебной экологической тропы является принятие официального документа — паспорта на экологическую тропу.

ПАСПОРТ
на учебную экологическую тропу

Местонахождение

Проезд, далее пешком

Землепользователь

Предназначение тропы

Направление маршрута (указать азимуты, ориентиры, расстояние между ними)

Режим использования

Необходимые мероприятия

Ответственный за охрану тропы

Шефствующая организация

Тропа создана

Приложение:
а) карта-схема

б) описание экскурсионных объектов

Привлекательность троп для посетителей складывается из трех компонентов: красоты природы, ее своеобразия и её разнообразия. Каждая тропа должна быть не похожа на другие. Это достигается не только закладкой ее через особо привлекательные природные достопримечательности. Тропа не должна быть монотонной. Маршрут следует планировать таким образом, чтобы он по возможности обходил стороной места обитания редких видов фауны, занесенных в Красную книгу или охраняемых специальными постановлениями.

Доступность для посетителей — одно из самых главных требований при проектировании учебной тропы. Это влияет прежде всего на выбор трассы. Необходимо, чтобы учебная тропа располагалась сравнительно недалеко от населенного пункта и к ее началу вели хорошие подъездные пути: посетитель не должен ощущать физической и нервной усталости к тому моменту, как он сделает первый шаг по тропе.

Сама трасса тропы не должна представлять большой опасности или сложности для прохождения (слишком крутые склоны, длинные осыпи, скалы, большое число холодных бродов и т.п.), чтобы физическая усталость не уничтожила способности наслаждаться пейзажем, стремления к познанию, восприимчивости к воспитанию.

Информативность, т.е. способность, удовлетворять познавательные потребности людей в области географических, биологических, экологических и иных проблем, неперенное свойство троп. Большая часть из них имеет явную биологическую направленность. Однако не менее важно создавать такие тропы, которые раскрывают характер взаимодействия человека с природой.

Оборудование экологической тропы начинается с прокладки на местности маршрута и составления крупномасштабной карты-схемы. Целесообразно провести обследование местности радиусом 50 м от полотна тропы, чтобы выявить и картировать интересные экскурсионные объекты или наметить места для их последующего создания. Эта работа может проводиться во время внеклассных занятий с группой учащихся, которые увлекаются картографией, совместно с будущими экскурсоводами. Лучше, если руководит такой работой учитель географии.

После изготовления карты-схемы на один из экземпляров наносится обозначение всех имеющихся на местности объектов экскурсий. На другом экземпляре карты обозначаются те объекты, которые планируется создать в ходе оборудования тропы.

Опыт показывает, что на посетителей разного возраста положительный воспитывающий эффект оказывают результаты труда школьников по защите и улучшению природного окружения. Поэтому целесообразно, чтобы вдоль маршрута тропы учащиеся выполняли разнообразные общественно полезные дела природоохранительного характера. Для этого можно рекомендовать создание

микрозаказников для насекомых, пробных площадок с искусственными гнездовьями и кормушками для птиц. Их успешно можно использовать для проведения исследовательской работы школьников в рамках изучения программного материала по зоологии и внеклассных занятий. Полученные учащимися результаты и выводы исследовательской работы на пробных площадках используются экскурсоводами для экологического просвещения туристов

Одной из задач экологического образования является формирование бережного отношения к лекарственным, редким и исчезающим видам. На внеклассных занятиях школьники могут заложить в зоне маршрута тропы серию ботанических площадок. Известно, что обугленные пятна кострищ разрушают природную среду. Особенно много их в зонах неорганизованного отдыха. Наблюдения показывают, что большинство любителей посидеть у костра на природе не владеют навыками оборудования очага и последующего восстановления почвы на месте горевшего огня. Этот важный элемент экологической культуры поведения в природе важно всемерно пропагандировать на маршруте тропы. Полезно оборудовать в зоне маршрута тропы показательное место отдыха сочагом.

Для обучения посетителей правилам восстановления почвенного плодородного слоя на маршруте тропы целесообразно иметь кострище со снимаемым дерном, образцы восстановленной почвы на старых кострищах. Особое эмоциональное воздействие производит на многих посетителей тропы сравнительный показ экскурсоводом кострищ разного возраста. На них видно, как много требуется лет, чтобы на сожженной земле снова зазеленела трава.

Провести полноценную по информативности экскурсию по природной тропе не просто даже квалифицированному экскурсоводу, поскольку природа весьма динамична и демонстрация некоторых объектов или явлений (следы животных, фенофазы растений, атмосферные процессы и др.) требует от экскурсовода постоянной готовности к их появлению или исчезновению, широкой эрудиции и наблюдательности, отличного знания местных условий. При этом необходимо помнить, что изучение ранее составленной методики кем-то, даже очень подробной, дает только канву экскурсионного сценария, который воспроизвести в точности практически невозможно.

Проведение даже коротких экскурсий по тропе дает экскурсантам несравненно больше, чем знакомство с тем же материалом по книге или телефильму. Однако возможность, не торопясь, вникнуть в жизнь природы, разобратся к характере влияния на нее человека появляется только во время более или менее продолжительного пребывания на тропе. Но как бы хорошо ни был подготовлен экскурсовод, эффективность его работы во многом зависит от правильного формирования группы посетителей троп. Поэтому в организации путешествия по природной тропе большое значение имеет предварительная информация участников о характере препятствий на маршруте, его

протяженности, необходимом снаряжении, достопримечательностях маршрута, особенностях природоохранного режима в его зоне.

Создание учебных экологических троп способствует повышению научного уровня школьного образования. Знания, которые учащиеся получают на тропе, тесно связаны с программным материалом; они помогают расширять, и углублять знания, полученные на уроках. Главное же состоит в том, что дети овладевают умениями применять на практике знания из разных предметов в комплексе, постигая неразрывное единство природной среды и человека.

На учебной тропе обучение и воспитание сливаются в единый процесс. Школьники усваивают здесь не только научные знания о природной среде, но и этические и правовые нормы, связанные с природопользованием.

Создание учебных экологических троп помогает гуманизировать образование. Все знания, навыки, умения, чувства, убеждения, которые формируются в ходе занятий на тропе, направлены на решение одной из самых гуманных задач нашего времени — оптимизации отношений человека с природной средой. Этому подчинены содержание, методы и формы организации учебно-воспитательного процесса на тропе. Экологическая тропа — это перспективная учебная территория, где школьники выступают в роли учителей, пропагандистов, тружеников, где формируются их гражданские качества, активная жизненная позиция.

В результате 10-летней научно-исследовательской и природоохранной работы в лесопарке Румлёво учителями гимназии №1 М.Н. Блескиной, Т.Н. Солтан, В.А. Бахаревым, Л.В. Черняк, В.С. Шаровой, В.Г. Корнелюком, Т.Г. Яковлевой, В.С. Гуменным, совместно с учащимися разработана экологическая тропа в лесопарке Румлёво «Природное, историческое и культурное наследие лесопарка “Румлёво”, памятника природы местного значения». В течение этих же лет формировались основы работы экскурсионной службы, которая состоит из членов «Экосвета», это в основном учащиеся химико-биологического профиля, участников детского объединения «Фамилия» и учащихся иностранного профиля обучения. Начиная с декабря 2003 года после открытия экологической тропы постоянные экскурсии проводятся на русском, белорусском, польском, английском, немецком и французском языках. Кроме учащихся гимназии №1 посетителями экотропы являются учащиеся школ города, а также гости из других городов Беларуси, Польши, Швеции, Германии, России, Украины и др.

Цель работы на экотропе:

- информационная работа с учащимися школ и населением города, в частности микрорайона Румлёво, в области сохранения окружающей среды и собственного здоровья.

Задачи:

— систематизировать и проанализировать накопленный материал;

- выдзеліць асновныя напраўленні ў рабоце школьнай экатропы;
- содействаваць пастаяннай навучна-даследчай дзейнасці, прыводзімай удзельніцямі і любіцелямі прыроды, стварэнне сістэмы агульнага моніторынгу за экалагічным станам лясопарку;
- прывіццё нормы экалагічнай культуры падрастаючаму пакаленню;
- донесці да дарослага насельніцтва ўсю значнасць унікальнага памятнага прыроды.

Подобная дзейнасць атрымала сваю падтрымку ў іншых рэгіёнах Беларусі. У 2008 годзе па выніках даследаванняў была выдадзена кніга (рис. 3), якая з'яўляецца дапаможнікам для арганізацыі экскурсій па Полесся.

Рисунк 3 – Выданне, раслічанае на экалагаў, работнікаў прыродоахоўных устаноў, турыстаў [3].

Такім чынам, падобныя выданні ствараюць не толькі рэкламу для арганізацыі экалагічнага і навучнага турызму, але і забяспечваюць важнай інфармацыяй грамадзян, любазнавальнага наведніка.

Спісак літаратуры

1. Бахареў, В.А. Амфібіі і рэптыліі Чыронай кнігі Рэспублікі Беларусь. Гродзенская вобласць / В.А. Бахареў. – Гродно: ГОУПП «Гродзенская тэраграфія», 2002. – 3 с.
2. Экалагічныя экскурсіі па лясопарку «Румлево» / Д.М. Андреева [і др.]. – Гродно: Гродзенская тэраграфія, 2006. – 92 с.
3. Становішча і тэндэнцыі развіцця прыродных экосістэм дзяржаўнага ландшафтнага заказніка «Мазырскія оврагі» / В.В. Валетов [і др.]; пад агуп. рэд. В.І. Парфенова. – Мазырь: ООО ІД «Белы вецер», 2008. – 177 с.

Аляксей ПЯТКЕВІЧ

Гродна

ЛІТАРАТУРНЫЯ ПОСТАЦІ НА ТУРЫСТЫЧНЫХ МАРШРУТАХ ГРОДНА (XIX – XX стст.)

Літаратурна-мастацкая творчасць заўсёды мае сваю геаграфічную і маральную сувязь з той ці іншай мясцінай. Яна набывае цікавасць для нашчадкаў ужо таму, што нясе ў сабе сляды пісьменніцкай асобы, звязаныя з яе нараджэннем, акалічнасцямі лёсу, творчым пошукам. Нават нядоўгі візіт пісьменніка ў пэўнае паселішча, падарожны яго прыпынак становяцца з цягам часу значным факта-

рам жыцця гэтай мясціны, таму што ўплывалі на духоўны вопыт літаратара і адлюстраваліся так ці інакш у яго творчасці. Такім чынам, геаграфічная карта краіны ўключае ў сябе карту літаратурных мясцін, з якой павінны суадносіцца турыстычныя маршруты. Важныя на гэтай карце гарады, дзе заўсёды развівалася літаратурнае жыццё і было шмат пунктаў, у якіх перакрываўваліся ці запяняліся пісьменніцкія дарогі і сцежкі. Не выключэнне ў гэтых адносінах і Гродна.

У І-й палове XIX ст., калі горад пасля яго далучэння да Расіі заставаўся хоць і губернскім, але правінцыйным усё ж асяродкам краю, літаратура праяўляла сябе тут асобнымі эпізодычнымі фактамі. Так, настаўнічаў у Гродне доктар тэалогі Якуб Фалькоўскі, аўтар грунтоўных рукапісных даследаванняў у галіне літаратуразнаўства, паэтыкі. На гэтай жа ніве дзейнічаў вядомы філолаг-лацініст Адам Яцына (1785 – 1822). Тут нарадзіўся і выкладаў у гімназіі Антон Жышкевіч (1806 – 1856), вядомы сваімі навукова-папулярнымі гутаркамі, кніжкамі для моладзі. У 1827–1837 гг. тут працаваў педагогам Ігнат Кулакоўскі, польскі паэт-перакладчык. Ён увайшоў у гісторыю дзякуючы перададзенай у Міністэрства народнай асветы «Запісцы...», у якой патрабаваў перагледзець праграмы школ Беларусі дзеля ўвядзення ў іх беларускай мовы, літаратуры, гісторыі. У Грод-

зенскай дамініканскай гімназіі вучыліся ў пачатку XIX ст. польскі літаратар Юзаф Пашкоўскі (1787 – 1858), польскі і беларускі паэт Ігнат Легатовіч (1796

– 1867), аўтар маральна-дыдактычных кніг для дзяцей і моладзі, таксама – журналіст, выдавец, перакладчык Антон Глябовіч (1801 – 1847).

У Гродне праходзіла вайсковую службу Надзея Дурава. Займаў горад у складзе расійскіх войск, праследуючы Напалеона, Дзяніс Давыдаў. Затрымаўся ў 1817 г. падчас падарожжа па Беларусі Юльян Нямцэвіч. Спыняўся праездам з-за мяжы ў 1839 г. Мікалай Гогаль, тут сустрэкаў яго дырэктар мясцовай гімназіі І.М. Ястрабцаў. Таксама як падарожнік спыняўся ў Гродне ў 1862 г. Мікалай Ляскоў, а суправаджаў яго беларуска-польскі паэт Вінцэнт Каратынскі. Кастусь Каліноўскі стварыў тут у 1861 г. рэвалюцыйную арганізацыю па кіраўніцтву паўстаннем.

З Гроднам самым цесным чынам злучаны жыццёвы лёс і творчая дзейнасць выдаўнай польскай пісьменніцы Элізы Ажэшкі (1841 – 1910). Тут яна пражыла амаль усё сваё жыццё. Тут напісаны ўсе яе творы, падказаныя рэальнымі мясцовага гарадскога побыту, прыёманскіх маёнткаў і вёсак, дзе пісьменніца праводзіла звычайна летні час. У дзяцінстве Э. Ажэшка рана пакінула родную Мількаўшчыну, дзе нарадзілася, і жыла з маці, сястрой і бабуляй у Гродне, на вуліцы Брыгідскай. Наймалі тут вялікую, 9-пакаёвую кватэру. Пазней маці з зайчымам (Відацкім) жылі летам у маёнтку, таксама родавым, Румлёва (Румлёўка), і будучая пісьменніца тут часта бывала. Маці пакінула Румлёва толькі ў сярэдзіне 70-х, па смерці мужа, і тады канчаткова перабралася ў горад. Сама ж Э. Ажэшка пакідала кватэру на Брыгідскай на перыяд вучобы ў Варшаве (1852 – 1857). Вярнуўшыся, неўзабаве выйшла замуж і выехала з Гродна. З 1869 г. яна зноў у горадзе свайго дзяцінства, жыла ў доме Разенбаўма на вуліцы Сеннай. Пасля пажару 1885 г. жыла на Падоле, каля Сэннага рынку. І толькі па шлюбе з С. Нагорскім, у 1894 г., перабралася на Садовую, дзе прайшло астатняе жыццё. Апошні прыстанак – на каталіцкіх могілках у Гродне.

Горад наведвалі, каб сустрэцца з Э. Ажэшкай, вельмі многія людзі з асяродку польскай інтэлігенцыі. Сярод іх – пісьменнікі Марыя Канапніцкая, Уладзіслаў Рэймант, этнограф і лінгвіст Ян Карловіч. У 1887 г. адбылося знаёмства Ажэшкі з беларускім пісьменнікам Францішкам Багушэвічам, які жыў у Вільні і затым шмат разоў у 80–90-я гады сам і з дачкой Канстанцыяй бываў у Гродне, сустрэкаючыся з Ажэшкай. Звязвала іх і шматтадовае сардэчнае ліставанне.

У адзін час з Э. Ажэшкай жыла ў Гродне вядомая ў свой час польская пісьменніца Вільгельміна Касцялкоўская (1844 – 1926). Нарадзілася яна ў Гродне ў сям’і службоўца, які адбываў царскую ссылку ў выніку працэсу філаматаў. В. Касцялкоўская атрымала ў Вільні вышэйшую адукацыю і ўвесь жыццёвы і творчы шлях прайшла ў родным горадзе. Часта бывала яна ў доме Ажэшкі на Садовай. Нават свой першы твор – апавяданне «Залатая графіня» напісала ў сааўтарстве з Э. Ажэшкай. Была В. Касцялкоўская праязікам, літаратуразнаўцам, перакладчыцай, займалася журналістыкай. У польскім пецярбургскім часопісе «Край» вяла рубрыку «Лісты з-над Нёмана». Выпусціла 4 кнігі сваіх тво-

раў. У апошнія 15 гадоў свайго жыцця адлітаратурнай творчасці. Пахавана таксама на гродзенскіх каталіцкіх могілках.

На старых праваслаўных могілках у Гродне з'явіўся помнік на магіле Міхаіла Дзімтрыева (1832—1873). Выпускнік Галоўнага педінстытута ў Пецярбургу, ён настаўнічаў у Наварудку. А з 1867 года служыў інспектарам, затым дырэктарам Гродзенскай дырэкцыі народных вучэльняў. Вельмі плённа збіраў і публікаваў у краёвым друку матэрыялы пра побыт і творчасць беларусаў. Выпусціў на гэту тэму дзве кнігі, што выйшлі ў Гродне і Вільні. У 1894—1895 гг. працаваў у Гродне інспектарам народных вучэльняў Еўдакім Раманаў. Збіраў у ваколіцах беларускі фальклор. Надрукаваў у мясцовых губернскіх «Ведомостях» [1] рэцэнзію на зборнік Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская». Два гістарычна-этнаграфічныя даследаванні выдаў у Гродне ў 1894—1895 гг. Адам Багдановіч (1862—1940), які працаваў тут у Сялянскім зямельным банку, шмат друкаваўся ў «Гродненских губернских ведомостях». Яго знакаміты сын, беларускі паэт Максім Багдановіч (1891—1917) правёў у Гродне каля пяці гадоў жыцця (1892—1896). Жылі ў розных дамах на «Новым Свеце». У адным з іх (цяпер вул. М. Багдановіча) знаходзіцца музей паэта. Маці яго, якую назваў сёды пакінуў на старых праваслаўных могілках ў 1896 г., спрабавала ў Гродне сілы ў літаратурнай творчасці, апублікаваўшы ў губернскай газеце [2] адзінае апавяданне.

У пачатку XX ст. пад уздзеяннем руху беларускага нацыянальнага адраджэння, газеты «Наша Ніва» актывізуецца літаратурнае жыццё ў гарадах. У Гродне выходзіць часопіс «Педagogическое дело», у якім друкуюцца вершы гімназістаў. Сярод іх вылучаецца Язэп Лявіцкі, які друкаваўся пад псеўданімам Юрка Снапко. Ён змясціў у часопісе 5 вершаў, пакінуўшы свой след у беларускай літаратуры. Малады паэт быў сябрам «Гродзенскага гуртка беларускай моладзі» (1909—1913) і чынна ўдзельнічаў у яго рабоце. Гурткоўцы ставілі спектаклі, чыталі са сцэны вершы беларускіх паэтаў, збіралі бібліятэку беларускіх кніг. Найчасцей выступалі ў кватэры Л. Сівіцкай на вуліцы Гараднічанскай, дзе збіралася шмат моладзі. Яны выпусцілі ў Гродне ў 1913 г. свой літаратурны альманах «Колас беларускай нівы», у якім, акрамя Ю. Снапка, надрукавалі свае творы Людвіка Сівіцкага. Марыся Бобрык, Адольф Зянюк, Фелікс Лабенец. Што да Ю. Снапка, то ён загінуў на фронце Першай сусветнай вайны, абарваўшы сваю паэтычную песню. Іншыя ж, хто надрукаваўся ў альманаху, бралі ўдзел у літаратурным жыцці Заходняй Беларусі. Асабліва гэта датычыць Л. Сівіцкай, якая сфармавалася як вядомая беларуская пісьменніца Зоська Верас.

Культурны рух у Гродне стаў больш інтэнсіўным з канца 1918 г., калі сюды пераехаў урад БНР на чале з А. Луцкевічам. Побач з ім дзейнічаў Макар Краўцоў, які тады напісаў: «Ізноў я тут. Цябе вітаю, // Мой родны Горадзен стары...» Тут выходзіць газеты «Беларускае слова», «Бацькаўшчына». «Родны край», «Беларусь», «Беларускі шлях», дзейнічаюць культурныя суполкі «Беларуская хата», «Лучына», «Грамада беларускай моладзі». Апошняя вывела

на сваю сцэну ў 1919 г. «Паўлінку» Я. Купалы (пастанова П. Мядзёлкі), упершыню ў Гродне.

Трэба згадаць тут і імёны некаторых пісьменнікаў. У прыватнасці, рускага празаіка Ільі Крамлёва, які жыў у Гродне ў дзяцінства (сёння жыве ў Каштане горада стаў маёй сапраўднай радзімай). У 1913 г. пабываў у горадзе над Нёманам Янка Купала. У 1915-м — Міхаіл Прышвін. У 1920 г. выйшла тут чытанка для беларускіх дзяцей «Каляда». Услед за беларускім літаратурным альманахам выходзяць аналагічныя выданні — польскіх аўтараў «Glosy z nad Niemna» (1917), рускіх — «Неман» (1918). Апошні быў падрыхтаваны да друку выдатным яўрэйскім паэтам, што нарадзіўся ў Гродне, Лейбам Найдусам (1890 — 1918). Вытанчаны лірык, пясняр красы прыроды і чалавечых пачуццяў, ён стаў класікам яўрэйскай літаратуры. Жыў з 1911 г. пераважна ў Гродне, тут выходзілі яго кнігі (у 1918, 1919 гг.). Тут назаўсёды засталася вуліца яго імя.

У 20—30-я гады дзейнічала ў Гродне польскае Таварыства сяброў літаратуры і мастацтва імя Э. Ажэшкі. Не без яго хадайніцтва быў адкрыты ў Гродне 9 касцельнік 1929 г. помнік Э. Ажэшцы. Устаноўлены быў у гарадскім парку вельмі ўрачыста. Шматлікая публіка запамінала Тэатральную плошчу. Былі прамовы высокіх саветнікаў і духоўных асоб. Было мноства вянок з кветак, верасу, пшаніцы, аўсу, перавітых ручнікамі з ільнянога палатна [3]. Мясцовы тэатр паказаў інсцэніроўку паводле рамана Э. Ажэшкі «Над Нёманам».

У 20-я гг. з Гроднам звязана творчая біяграфія аўтара «Збянтэжанага Саўкі» Леапольда Родзевіча, Міхася Васілька, які тут служыў у войску ў 1926—1928 гг., польскай пісьменніцы Зоф’і Налкоўскай, якая жыла тут у 1923—1927 гг. Тут нарадзіліся і жылі ў дзяцінстве польскія пісьменнікі Віктар Варашыльскі, Марэк Скварніцкі, Багдан Дзітка. Жылі таксама ў дзяцінстве празаік і драматург Ежы Крышпань, паэт Віктар Румель. У 30-я гады пісалі тут ва ўмовах турэмнага зняволення Браніслаў Тарашкевіч, Піліп Пястрак, Валянцін Таўлай, Ігнат Дварчанін. Жыў у 1930—1933 беларускі паэт Сяргей Крывец. Часта бываў літоўскі паэт і перакладчык Альбінаас Жукаўскас. Вучылася ў вячэрняй гандлёвай школе і агульна-адукацыйным універсітэце будучая пісьменніца Лідзія Ялоўчык. У 1939—1941 гг. бываў у Гродне Янка Купала. Жыў у дзяцінстве рускі кінадраматург Валянцін Чарных. Жыў з сям’ёй Піліп Пястрак, працаваў старшынёй Бела-стоцкага аддзялення Саюза пісьменнікаў БССР.

У міжваенны час сустракаем сярод саветнікаў пісьменнікаў нямала ўраджэнцаў Гродна, што жылі ў БССР, і за яе межамі. Так, у Мінску, а затым у Расіі дзейнічала паэтэса Зінаіда Бандарына (1909—1959), у Мінску — літаратурны крытык Фелікс Купцэвіч (1900—1938), у Латвіі — празаік, драматург, перакладчык Уладзімір Пігулеўскі (1889—1959). З Масквой рана звязаў свой лёс вядомы яўрэйскі празаік Іосіф Рабін (1900—1987), аўтар шматлікіх раманаў і апавесцяў.

Сярод іх вылучаюцца вяртаннем у маладыя гады і ў родныя мясціны раманы «Ля Нёмана», «Я бачу цябе, Вільнюс», «Горад майго юнацтва». У першым з іх чытач лёгка пазнае Гродна і ваколіцы, сустракаючы знаёмыя назвы — Ласосна, Грандзічы, Падол і інш.

У першыя гады па вайне канцэнтруецца ў Гродне нямала літаратурных талентаў. Па гэтай прычыне было адкрыта ў 1946 г. мясцовае аддзяленне Саюза пісьменнікаў БССР, разлічанае, відаць, перш за ўсё на падтрымку маладых. Тут зрабілі тады свае першыя крокі ў літаратуры Васіль Быкаў і Андрэй Макаёнак. Тут вырастаў як пэтычная індывідуальнасць Пятрусь Макаль, які жыў у Гродне ў 1946—1954 гг. Заканчваў 7-годку, вучыўся ў будаўнічым тэхнікуме, педінстытуце, працаваў у «Гродзенскай праўдзе». Тут жыў таксама юны Валянцін Тарас, працаваў у літаграфіі і вучыўся ў вячэрняй школе. З старэйшага пакалення трэба згадаць найперш Міхася Васілька, які перабраўся ў Гродна ў канцы 40-х гг., працаваў у абласной газеце літкансультантам, і праз яго рукі і сэрца праходзілі ўсе, хто спрабаваў сябе ў літаратурнай творчасці. У яго драўляным доме, што туліўся пад засенню маладых клёнаў (вул. Карбышава), пабывалі тады многія пачаткоўцы. На немалы час затрымаўся тады ў Гродне франтавік Уладзімір Дадзімаў, які працаваў карэспандэнтам рэспубліканскага радыё і вучыўся ў Гродзенскім педінстытуце. Тут ён напісаў раман «Над Нёманам» — пра жыццё і працу мясцовых тэкстыльчыкаў, выдадзены ў 1957 г. У 1946 г. вярнулася ў родны горад З. Бандарына. Два гады працавала ў абласным Доме народнай творчасці, яе вершы і нарысы друкаваліся ў «Гродзенскай праўдзе». Калі яшчэ ўлічыць, што ў Гродне жылі тады, хачя і наездамі, Анатоль Астрэйка і Аляксандр Міронаў, то стане зразумелай мэтазгоднасць стварэння тут пісьменніцкай арганізацыі. Праіснавала яна, праўда, толькі да 1948 г., але паспрыяла творчым справам ў горадзе.

Гродзенскі педінстытут заканчалі тады, у 40—50-я гады пісьменнікі Фёдар Янкоўскі, Мікола Грынчык, Лідзія Ялоўчык, Аляксей Карпюк, Уладзімір Сакалоўскі, Аўгіння Кавалюк, Георгі Юрчанка.

Аляксей Карпюк (1920—1992) у Гродне пражыў жыццё (на вул. Ажэшкі, Каліноўскага), тут напісаны ўсе яго творы. Вярнуўшыся з фронту ў 1945-м, у Гродне вучыўся, працаваў журналістам, загадчыкам агенцтва «Інтурыст», дырэктарам музея гісторыі рэлігіі. Шмат тут выступаў перад чытачамі. У горадзе яго добра ведалі і паважалі за гаспадарскае стаўленне да ўсіх буйных і дробных спраў мясцовага жыцця, за прынцыповасць пазіцыі і смеласць публічнай крытыкі асоб і з'яў таго часу. Яго апавяданні, апавесці, раманы, напісаныя ў вольнай апавядальнай манеры, цесна звязаны з рэаліямі Гродзеншчыны, вопытам перажытага аўтарам. Адзін з лепшых твораў пісьменніка, раман «Жарані» цалкам пераносіць чытача ў жыццё горада над Нёманам, дзе разгортваюцца драматычныя лёсы сучаснікаў аўтара.

Побач з постаццю А. Карплюка гродзенцы заўсёды бачылі ў гарадской прасторы яшчэ адну выдатную творчую асобу — народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава (1924–2003). Ён пражыў у Гродне чвэрць стагоддзя (1947–1949, 1955–1978, вул. Кашаваго, Святрлітова) і вырастаў тут у сусветна вядомага пісьменніка, вялікага майстра слова. Яго творы выклікалі заўсёды моцны грамадскі рэзананс. Гісторыя іх выдання, супярэчлівасць ацэнак у друку, не гаворачы пра іх псіхалагічна глыбокі трагічны змест, скіраваны з вайны ў тагачасную савецкую рэчаіснасць, становіліся прадметам масавай увагі і школай грамадзянскага выхавання ў штодзённым жыцці горада.

У 1958 г. пачала друкавацца як паэтэса гродзенская студэнтка Данута Бічэль, якая звязала свой далейшы лёс з Гроднам і таксама вырасла тут як яркая творчая індывідуальнасць, якой можа ганарыцца беларуская літаратура. (жыла на вул. Папавіча, Горкага, Каліноўскага). Працавала тут у школе, у абласным музеі. Стварыла музей М. Багдановіча, які ўзначальвала ў 1994–1998 гг. Вельмі многа зрабіла Д. Бічэль для выхавання мясцовых літаратурных талентаў. Выдала больш за дваццаць кніг паэзіі. Вершы яе, лірычна глыбокія, насычаныя складаным драматычным зместам, нясуць думкі пра характэрнае духу свайго народу, пра яго гістарычныя страты, пра вялікае значэнне радзімы для чалавека і непаўторную прынабнасць краявідаў Гродзеншчыны. Д. Бічэль — выпускніца Гродзенскага педінстытута 1962 года. Следзям за ёй, у 60–70-я гг. са сцэнгэтай навукальнай установы выйшлі беларускія пісьменнікі Уладзімір Шурпа, Уладзімір Васько, Іван Пяшко, Лілія Бандарэвіч, Ганна Зінкевіч, Іван Карэнда.

З 1967 года стала жыла ў Гродне паэтэса і празаік Лідзія Ялоўчык (1911–1999). Яе драўляны домік у глыбіні невялікага сада (вул. Пушкіна) быў адзіным месцам, дзе нараджаліся радкі яе кніг. У літаратуру прыйшла позна, па завяршэнні настаўніцкай кар’еры. Пісала пра дзяцінства і юнацтва свайго пакалення, якое хадзіла вуліцамі Гродна і яго ваколіц у міжваенныя гады. Самотна-светлая інтанацыя яе прозы высявятляе змястоўнасць твораў, значнасць духоўнага жыцця герояў.

З Гроднам злучаны жыццёвы лёс вядомай пісьменніцы Волгі Іпатавай. Выхоўвалася тут у дзіцячым доме, заканчвала школу (1956–1961), пазней працавала на Гродзенскай студыі тэлебачання (1968–1972).

Значным складнікам духоўнага жыцця Гродна з’яўляецца постаць паэта Юрка Голуба. Скончыўшы ў 1970 г. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, ён прыехаў сюды на працу і застаўся назаўсёды (жыў на вул. Дамброўскага, Будаўнікоў). Стаў у Гродне журналістам, шмат гадоў аддаў тэлебачанню, шмат — газецце «Гродзенская праўда», дзе доўга працаваў літкансультантам, рыхтаваў «літаратурныя старонкі», працаваў з маладымі аўтарамі. У сваіх вершах выказаў адчуванне красы і складанасці жыцця, што перадаецца метафарычна яркай, асацыятыўнай вобразнасцю. На абласным тэлебачанні побач з Ю. Голубам многа гадоў працавала паэтэса Марыя Шаўчонак, якая жыве ў Гродне з 1978 г. (вул.

Папавіча). Лірыка яе, паэтычна пранікнёная, эмацыянальна багатая. адкрывае чыгачу прывабны свет жаночай душы. У 1992 г. М. Шаўчонак узначаліла тады ж створанае літаратурна-музычнае аб'яднанне «Нябесны знак», якое выпускае з 2001 года аднайменны літаратурны альманах-штогоднік.

Як і Ю. Голуб і М. Шаўчонак, вялікі журналістскі стаж меў гродзенскі паэт Уладзімір Шурпа (1939–1998, жыў на Бульвары Ленінскага камсамола). У Гродна ён перабраўся ў 1974 г. і працаваў на абласным радыё. Правёў тут мноства гутарак, інтэрв'ю, рэпартажаў з літаратурных імпрэзаў у горадзе. Паэзія яго цікавая прадметнасцю назіранняў, за якімі крыюцца думкі пра каштоўнасці чалавечага жыцця.

З 1974 г. жыве ў Гродне Людміла Кебіч, настаўнічае ў культасветвучылішчы (каледжы мастацтваў). Вершы яе, многія з якіх пакладзены на музыку, зарыентаваны на народна-песенныя традыцыі. Пры гэтым застаюцца па-мастацку свежымі, эмацыянальна змястоўнымі. З 1984 г. у Гродне – Сяргей Астраўцоў (Астравец), працуе тут журналістам. Яго кнігі прозы звязаны сваім зместам з сучаснымі, парадаксальнымі часцей рэаліямі жыцця і вызначаюцца публіцыстычна-сатырычнымі прыёмамі адлюстравання. У 1981–1995 гг. жыў у Гродне цікавы паэт і эсэіст Алесь Чобат. Вучыўся і працаваў ва ўніверсітэце імя Я. Купалы паэт Юрась Панюпа (1992–2007). З 1992 г. у Гродне – паэтэса Алена Руцкая. З 1982 – літаратурны крытык Ігар Жук. Журналістыкай займаецца паэт, прэзаік, літаратурны крытык Юры Гумянюк (нарадзіўся ў Гродне), майстар паэтычнага вобраза мадэрнісцкага стылю. Ю. Гумянюк скончыў Гродзенскі ўніверсітэт. Яго сцены пакінулі таксама ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. пісьменнікі Пётр Сямінскі, Галіна Смойла, Тацяна Сучкова, Аляксей Белы, Людміла Кебіч, Ала Петрушкевіч, Анатоль Брусевіч, Ірына Фамянкава, Марына Бабіч. Іх імёны застануцца, напэўна, на турыстычных маршрутах горада.

Спіс літаратуры

1. Гродненские губернские ведомости. – 1893. – № 102.
2. Гродненские губернские ведомости. – 1894. – № 71.
3. Slowo. – 1929. – 23.10.

Валянціна ЦЫГАНЕЦ, Сяргей АМЕЛЬКА

Гродна

**ТУРЫСТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ЛІДЧЫНЫ
(паводле тэрыторыі былога Лідскага павету)**

Па гісторыка-культурнаму і прыроднаму патэнцыялу Гродзеншчына займае вядучую пазіцыю ў краіне. У вобласці захавалася больш як 1,5 тысячы помнікаў гісторыі і культуры. Сярод іх ёсць аб'екты, якія маюць сусветную каштоўнасць. Захаванне багатай гісторыка-культурнай спадчыны – наш пачэсны грамадзянскі і дзяржаўны абавязак. Звязана гэта з многімі фактарамі – матэрыяльнымі, фінансавымі, у тым ліку і з развіццём турыстычнай сферы. Для рэгіёнаў невялікіх гарадоў турызм – гэта адна з магчымасцей іх эканамічнага росту, аказанне розных паслуг – медыцынскіх, транспартных, гасцінічных і інш.

Лідскі турызм пакуль знаходзіцца на стадыі фарміравання. Веданне попыту на гэты тавар дазволіць не толькі перабудоваць, але і па-новаму планавать сваю працу. Дарэчы, гэта прадугледжваюць і адпаведныя дзяржаўныя праграмы [1]. Пытанні развіцця турызму разглядаліся ў 2007 годзе на пасяджэнні Лідскага райвыканкама. Рашэннем Лідскага РВК ад 30.03.2006 года №235 зацверджана раённая праграма развіцця турызму на 2006–2010 гг., створаны каардынацыйны савет па турызму. Устаноўлена 3 дарожных знака 6.15 «Достопримечательность», інфармацыйны шчыт. На пасяджэнні калегіі ўпраўлення фізічнай культуры, спорту і турызму Гродзенскага аблвыканкама, якая адбылася ў лютым бяжучага года, абмяркоўвалася пытанне турыстычнага абслугоўвання грамадзян.

Па словах Міхаіла Кажуры, намесніка начальніка ўпраўлення, начальніка аддзела турызма і фізкультурна-масавай работы, прыярытэтным застаецца развіццё агратурызму.

Аграсядзібу вобласці больш за сто [2]. У Лідскім раёне, які лічыцца адным з лепшых на Гродзеншчыне, дзе дынамічна развіваецца агратурызм, зарэгістравана больш як 10 сядзіб. А калі лічыць гэты гісторыка-культурны рэгіён ў межах былога Лідскага павету, то дадзенае складзе каля двух дзесяткаў. Важна тое, што створана не толькі база, але і распрацаваны новыя метадыкі арганізацыі водных маршрутаў, турыстычных паходаў. Многія з іх пашпартызаваны. У 2007 годзе водны турыстычны маршрут Шчара – Нёман, распрацаваны ў ТДА «Святавіт», быў прызнаны лепшым на рэспубліканскім конкурсе «Пазнай Беларусь» [3]. Рашэннем Гродзенскага аблвыканкама №676 ад 15.12.2004 г. тэрыторыя г. Ліда і Лідскага раёна ўнесена ў Гродзенскую турыстычную зону. Сярод працуючых турфірм ні адна не была закрыта. Сярод лепшых трэба адзначыць філіял турыстычна-экскурсійнага ўнітарнага прадпрыемства «Гроднатурыст», «Лідскае бюро падарожжаў і экскурсій», ужо згаданы «Святавіт», «Аградом», «Шклозавод Нёман», «Эдэльвейс», «Гедэмін-Тур».

Па развіццё турызму наша вобласць займае вядучыя пазіцыі ў рэспубліцы. Тут знаходзіцца каля 300 старажытных сядзіб, 8 з 11 замкаў, размешчаных на тэрыторыі Беларусі. На працягу апошніх год у краіне распрацоўваюцца наступныя праекты: «Культурнае асяроддзе ўсходняга Палесся», «Гістарычныя сядзібы Беларусі» і іншыя. Важным фактарам з'яўляецца выгаднае геаграфічнае размяшчэнне, блізкасць да Літвы і Польшчы [4]. Актыўна выкарыстоўва-

юцца турыстычна-экскурсійныя маршруты: «Легенды Вялікага Княства Літоўскага» (Гродна—Ліда—Іўе—Геранёны—Жамыслаўль—Трабы—Гальшаны—Баруны—Крэва), «Дарога замкаў» (Гродна—Мураванка—Ліда—Уселоб—Любча—Навагрудак) і іншыя [5]. Згаданы Лідскі замак ужо не адзін год прыцягвае да сябе ўвагу турыстаў. Была падрыхтавана праектна-сметная дакументацыя для правядзення яго рэканструкцыі і далейшага ўключэння ў абласную інвестыцыйную праграму. Лідскі замак да верасня 2005 года быў закрыты. Цяпер ён працуе і прыносіць нядрэнныя даходы. На тэрыторыі замка склаліся свае традыцыі («Рыцарскія турніры»). Турысты могуць пабачыць унутраны двор, сцены, башню, падняцца на галерэю. Час ад часу для асобных турыстычных груп рыцарскія клубы ладзяць тэатралізаваныя прадстаўленні. З'явіліся замежныя турысты: былі групы з Літвы, Германіі, Англіі, Кітая, Японіі, Карэі, Польшчы, Швейцарыі, Ізраіля.

Разам з тым большасць сядзіб знаходзіцца ў занябаным стане. Пошук новых гаспадароў, якія змогуць удыхнуць іх новае жыццё, па-ранейшаму застаецца актуальным [6]. Захаваліся руіны флігеля XVIII стагоддзя Радзівілаў у Жырмунах, палаца Дмахоўскага ў Вашкевічах, сядзібы з пейзажнымі паркамі ў Тарнове, Курасаўшчыне і г.д. Добрым прыкладам тут можа паслужыць былы маёнтак Касцянева цяпершняга Шчучынскага раёна. Адкрываюць свае дзверы для наведвальнікаў палацы ў Мажэйкаве і Бердаўцы [7].

Сярод самых папулярных агра-сядзіб—«Над Нёманам», «Пятры», «Мой родны куток». Гаспадары сядзібы «Над Нёманам» Валерыі і Аксана Салькоўскія—актыўныя ўдзельнікі Грамадскага аб'яднання «Агра-і экатурызм». Сваім гасцям яны могуць прапанаваць, акрамя ўтульнага жылля ў добра спланаваным доме, разнастайную культурную праграму, напрыклад, спуск на драўляным плаце па Нёману, наведванне Ліды, Навагрудка, Бярозаўкі. Прапануюць паспрабаваць настойку з траваў. Завершыць дзень можна вечарынай з удзелам мясцовых музыкантаў. Тым больш што сам уладальнік сядзібы—адзіны на Беларусі прафесіянал гульні на гуслях, лаўрэат Міжнароднага музыкальнага конкурсу ў Італіі [8]. Ляшашы Гродна—Мінск, побач з мастом праз раку Гаўя, на ўскрайку вёскі Пятры, размешчана сядзіба «Пятры»—хутар пасярод лесу. Гаспадар сядзібы-хутара Сяргей Страх, арганізуе для сваіх гасцей пешыя і веласіпедныя вандроўкі па лясных дарогах, адпачынак на Нёмане.

Такім чынам, мы бачым, што адным з самых перспектывных напрамкаў развіцця рэгіянальнага турызму з'яўляюцца: гістарычна-культурны, пазнавальны, рэлігійны, агра-турызм. Тым больш вялікіх інвестыцый яны не патрабуюць.

Арганізаваныя і неарганізаваныя турысты наведваюць горад, аглядаюць касцёл, царкву, гарадскую забудову, новыя мікрараёны. Асобныя турысты з «настальгічных груп» бываюць у месцах, звязаных з яўрэйскай культурай, аглядаюць месцы, дзе былі старажытныя могілкі, помнікі, раёны былых гетта. Што-

год на 8 мая — дзень расстрэлу лідскіх яўрэяў прыязджаюць групы з Ізраіля. Таксама бываюць групы і з Польшчы.

У маі адбываецца паломніцтва да іконы Тракельскай Божай Маці.

На Лідчыне налічваецца дзсяткі неалітычных стаянак, селішчаў, магільнікаў, музеяў (гісторыка-мастацкі ў Лідзе, некалькі школьных у Дзітве, Дакудаве, Бердаўцы, Мажэйкава, на прамысловых прадпрыемствах, перш за ўсё на шклозаводзе ў Бярозаўцы, заводзе «Лідсельмаш», электравырабаў, у МЧС, пагранатрадзе). Напрыклад, Бярозаўскі шклозавод мае вельмі цікавы музей, праводзяцца экскурсіі па цэхах, па тэрыторыі, можна пабачыць працэс стварэння вырабаў са шкла непасрэдна на месце працы шклодуваў.

Ёсць помнікі Францыску Скарыне, Адаму Міцкевічу і Уладзіміру Леніну ў Лідзе. Шматлікія помнікі на брацкіх магілах, помнікі загінуўшым і расстраляным у Лідзе і вялікіх вёсках, курган Бессмяротнасці.

У залежнасці ад гісторыка-культурнай значнасці ў РБ, гісторыка-культурныя каштоўнасці Лідчыны падраздзяляюцца на 4 катэгорыі. У Лідскім раёне маецца помнік катэгорыі «0» — гэта геадэзічны пункт трыангуляцый ў в. Дакудава. 30 красавіка 2002 года у Дэпартаменце па ахове і рэстаўрацыі гісторыка-культурнай спадчыны Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь прайшло паседжанне Беларускага рэспубліканскага навукова-метадычнага савета па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны, на якім аднагалосна пунктам Дугі Струве прысвоены статус гісторыка-культурнай каштоўнасці з прысваеннем катэгорыі «0». Каб ацаніць гэта важнае рашэнне, трэба ведаць, што такую катэгорыю маюць толькі Мірскі і Нясвіжскі замкі. Зыходзячы з закона Рэспублікі Беларусь «Аб ахове культурна-гістарычнай спадчыны» ў Лідскім раёне маецца 19 аб'ектаў, якім прысвоена адпаведная катэгорыя.

У Лідскім раёне працуюць песенныя і танцавальныя калектывы «Лідчанка», «Крэсавіф», «Шалом», «Гудскі гармонію», «Каханачка», «Грынямонцы», «Крышпаліф» і г.д., сямейныя ансамблі Жукавых (Вялікае Мажэйкава), Парфенчыкаў (Мызвясачкі калыскі) (в. Бердаўка), Сахань (в. Гуды).

У апошнія два гады ў раёне адбыліся пэўныя пазітыўныя перамены ў турыстычнай інфраструктуры. Вядзецца вялікая работа па рэканструкцыі і абнаўленню існуючага гасцінічнага комплексу — гасцініцы «Ліда», гасцініцы чыгуначнага вакзалу, пабудаваны гасцінічны культурна-турыстычны цэнтр ЗАТ «Ліпласт СПБ». Выкананы першарадныя супрацьаварыйныя рамонтныя работы ў Лідскім замку. Адбыліся міжнародныя «фэсты» сярэднявечнай традыцыі і культуры «Замак Гедыміна». Выдадзены рэкламна-інфармацыйны матэрыял (буклет) аб турыстычным патэнцыяле Лідскага раёна. Аказана метадычная і арганізацыйная дапамога сядзібам «Дакудава», «Пятры», «Над Нёманам», якія ўваходзяць у Рэспубліканскае грамадскае аб'яднанне «Агра-і экатурызм». Праводзяцца штогадова турыстычныя злёты вучняў школ, ПТВ, ССВУ, працоўных

калектываў. Распрацаваны пешыя і веласіпедныя маршруты па раёну. Выйшлі з друку карты, даведнікі, альбомы. Працуе інтэрнет-сайт.

Спіс літаратуры

1. Шамов, О.В. Организационно-экономические аспекты развития регионального туризма в Гродненской области / О.В.Шамов // Региональная экономическая политика: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Гродно, 4-5 мая 2006 г. В 2 ч. Ч.2 / Гродн. гос. ун-т; редкол.: Ли Чон Ку [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2007. – С.105 – 110.
2. Гаврицкий, С. Чтоб наехало гостей из зарубежных волостей / С.Гаврицкий //Гродзенская праўда. – 2009. – 25 лютага. – С.27.
3. Орехво, Е. Понравилась киприотам лидские красоты / Е.Орехво // Лидская газета. –2008. – 4 верас. – С.2.
4. Лукина, Ж.Л. Проблемы развития въездного туризма на территории Гродненской области / Ж.Л.Лукина //Устойчивое социально-экономическое региона: сб. науч. ст. В 2 ч. Ч.1 / ГрГУ им. Я.Купалы; редкол.: Ли Чон Ку [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2008. – С.138 – 139; Лукина, Ж.Л. Развитие международного туризма на территории Гродненской области / Ж.Л.Лукина //Конкурентоспособность региона: состояние, проблемы, перспективы: материалы Междунар. науч.-практ. конф., 28 – 29 апр. 2005 г., Гродно. В 2 ч. Ч.1. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 104 – 107; Первова, О.С. Особенности функционирования и развития туристической индустрии в Гродненской области / О.С. Первова // Проблемы государственного регулирования экономики: глазами студента: сб. науч. работ / отв. ред. И. И. Веленто, В.С.Елисеев. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С.69 – 71.
5. Туристские регионы Беларуси / редкол.: Г.П.Пашков и др.; под общ. ред. И.И.Пирожника. – Минск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2008. – С274 – 277.
6. Свірын, І. Сядзіба шукае гаспадара / І.Свірын // Культура. – 2007. – 29 верас. – С.4 – 5;
7. Крупа, А. Пакінуць след на зямлі / А. Крупа. – Ліда, 2007. – С. 66 – 68.
8. Мацулевич, А. Поёт сверчок под скрип старинных жерновов/ Л.Мацулевич // Лідская газета. – 2006. – 15 чэрв. – С.2; Дожджа, Л. Дом на живописном берегу / Л.Дожджа // Хозяин. – 2006. – № 7. – С.8 – 9.

Альбіна СЕМЯНЧУК
Гродна

ГІСТОРЫКА-ГЕНЕТЫЧНЫ НАПРАМАК ДАСЛЕДАВАННЯЎ У ТУРЫЗМЕ

Неабходнасць развіцця турызму ў краіне і яе асобных рэгіёнах сёння для ўсіх відавочная: гэтая галіна гаспадарчай дзейнасці прыносіць немалы даход дзяржаве.

У 2008 г. ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы паўстаў факультэт турызму і сэрвісу, г.зн. узнікла навуковая пляцоўка, якая павінна даследаваць турыстычныя з’явы. Яна такая ж частка індустрыі турызму, як гатэлі, рэстараны, турбіро. Індустрыя турызму ўключае ў сябе таксама інфармацыйную, вучэбную інфраструктуру, органы кіравання (дзяржустановы, абавязкам якіх з’яўляецца кіраванне развіццём турызму ў краіне і рэгіёнах), а таксама навуковую інфраструктуру турызму, г.зн. навукова-даследчыя арганізацыі, якія займаюцца зборам і апрацоўкай статыстычных дадзеных у турызме, складаннем навуковых прагнозаў у галіне эканомікі і сацыялогіі турызму [1, с. 15]. Адносна новая навуковая дысцыпліна, геаграфія турызму, мае сваім прадметам аналіз формаў і суадносінаў прасторавых з’яў і звязаных з імі працэсаў, якія ўздзейнічаюць на гэтую прастору. Мэтай яе даследаванняў ёсць стварэнне тэарэтычных падстаў для прыняцця правільных рашэнняў, якія дапамагаюць свядома кіраваць турыстычным рухам, пры ўліку ягоных сацыяльных, экалагічных і эканамічных аспектаў [2, с. 15]. Даследаваннямі могуць быць ахоплены як прасторавыя адзінкі, якія ўжо маюць турыстычныя функцыі, так і тыя, што, нягледзячы на свае відавочныя вартасці, яшчэ іх не маюць альбо маюць не ў поўным аб’ёме. Такім чынам, геаграфія турызму даследуе прыдатнасць прасторы для патрэбаў турыстычнага руху; уздзеянне турыстычных з’яў на прастору; працэсы, якія адбываюцца на дадзенай прасторы ў сувязі з турыстычнымі з’явамі.

Адной з найважнейшых функцый геаграфіі турызму як навукі з’яўляецца прагнастычная функцыя, г.зн. што на падставе ацэнкі турыстычнага патэнцыялу натуральнага асяроддзя альбо культурнага ландшафту яна акрэслівае формы і структуры турыстычнага руху і іх аптымізацыю, вызначае ўплывы, якія турыстыка мае на іншыя галіны сацыяльна-эканамічнага жыцця. У тым ліку геаграфія турызма займаецца выдзеленнем турыстычных рэгіёнаў як формаў прасторавай класіфікацыі.

З пазнавальнага пункту гледжання ў геаграфіі турызму існуюць тры даследчыя кірункі:

- фармальны, у рамках якога даследаванні ахопліваюць як краявід, так і бачныя на ім антрапагенныя формы (напрыклад, характар забудовы, элементы

дарог, турыстычных шляхоў і т.п.), якія разам утвараюць фармальную структуру турыстычнай прасторы;

- функцыянальны, які датычыць узаемадзеянняў паміж суб'ектам руху, г.зн. турыстам, і аб'ектам, г.зн. турыстычнай прасторай, у прынцыпе не бачныя на краявідзе (напрыклад, даследуюцца адкуль прыбывае турыст, матывы яго падарожжа, сацыяльнае паходжанне), акрэсленыя як функцыянальная структура турыстычнай прасторы;

- гісторыка-генетычны. Даследаванні гэтага тыпу маюць асаблівае значэнне там, дзе фармальныя структуры не суадносяцца з актуальнымі функцыянальнымі структурамі, а незгоднасць гэтая з'яўляецца істотнай перашкодай на шляху сучасных турыстычных паправаў [2, с. 16].

У Беларусі гісторыка-генетычны падыход у турыстычных даследаваннях застаецца вельмі актуальным. Часта сустракаецца сітуацыя, калі фармальныя структуры турыстычнай прасторы не адпавядаюць функцыянальным структурам. Напрыклад, у помніку гісторыі і культуры знаходзіцца калгасны мехдвор, кароўнік і т.п. альбо ў старажытным забытковым кляштары (прычым у цэнтры горада) — турма.

Гісторыка-генетычны кірунак даследаванняў для горада Гродна асабліва актуальны. Наш горад сапраўды мае ўсе шанцы стаць важным цэнтрам унутранага і ўезднога турызму. Для гэтага ўлады і адпаведныя інстытуцыі павінны выканаць шэраг паправаў, якія ставяцца сёння СТА (Сусветная турыстычная арганізацыя). Павінны быць прыведзены ў адпаведнасць фармальныя і функцыянальныя структуры турыстычнага руху. Аднак канкрэтных мерапрыемстваў дзеля рэалізацыі праграм бракуе. У дадзеным артыкуле не вядзецца гаворка пра такія важныя структурныя часткі турыстскай інфраструктуры, як гатэлі, пункты харчавання, транспарт і г.д. Нас цікавяць тыя турыстычныя аб'екты, якія на сённяшні дзень, карыстаючыся філасофскай тэрміналогіяй, з'яўляюцца «рэччу ў сабе», а павінны стаць «рэччу для ўсіх». Тут ідзе гаворка не толькі пра асобныя аб'екты, але ў цэлым пра сістэму горадабудаўніцтва, культурныя традыцыі, дух горада.

Гродна прадстаўляе цікавасць у першую чаргу з пункту гледжання культурна-асветніцкага турызму, у рамках якога можна вылучыць і пазнавальны, і наставальны, і рэлігійны і інш. Аднак вялікая колькасць гістарычных аб'ектаў тут не выкарыстоўваецца па прызначэнні. Ва ўсіх на памяці рэканструкцыя Савецкай плошчы, якая ні на кропкі не наблізіла яе да гістарычнага выгляду былой Рынкавай плошчы. Пасля гэтага былі разбураныя іншыя каштоўныя для гарадскога ландшафту будынкі.

З кожным годам мы набліжаемся да ўсведамлення, як павінен выглядаць сярэднявечны горад і чым ён прываблівае турыстаў. Але, на жаль, з кожным годам адзначаюцца непапраўныя страты ў непаўторным гарадскім ландшаф-

це. Хочацца прыцягнуць увагу грамадскасці да таго, што захавалася, але не служыць культурна-турыстычным мэтам. У Гродне існуе абсалютна непрымаль-ная сітуацыя, калі большасць цікавых помнікаў занятыя ўстановамі арміі і МУС: гэта былы комплекс езуіцкага кляштару ў самым цэнтры гораду, медыцынская акадэмія, заснаваная Ж.-Э. Жыліберам, дзе цяпер месціцца камендатура, «швейцарская даліна», улюбёнае месца адпачынку гараджан, сёння занятая паграні-цамі; сялянскі пазямельны банк, будынак у стылі мадэрн, і дом урача Тальгей-ма насупраць, належаць штабу арміі. У той жа час зразумела, што менавіта войска можа па загадзе ўладаў у 48 гадзін пакінуць сучаснае месца дыслакацыі і перанесціся далей ад турыстычнага цэнтры горада, вызваліўшы аб'екты для культурных устаноў.

Хвалое лёс не толькі знакамітых помнікаў, бо не толькі яны вызначаюць турыстычную прывабнасць горада. Дух горада — ён у старых будынках, дрэвах, рэчах ужытковага мастацтва, дробнай пластыцы, нават у людзях, якіх можна сустрэць на вуліцы, і г. д. Каваныя краты балконаў, брамы, унутраныя дворыкі павінны пяшчотна захоўвацца і выкарыстоў-вацца для турыстычных мэтай.

Адузельнікаў камісіі ЮНЕСКА, якая наведала Гродна некалькі гадоў таму з мэтай даследавання магчымасцяў уключэння нашага горада ў спіс помнікаў сусветнай культурнай спадчыны, ведаю, якое захапленне выклікаў наш горад у літоўскіх і польскіх калег, якія ўваходзілі ў гэтую камісію. Аднак імі было заўва-жана вялікая колькасць пустыроў у цэнтральнай частцы горада, разбурэнне гістарычнай забудовы без абгрунтавання прычын. У горадзе вядзецца неда-набачная палітыка разбурэння старой забудовы пад прэтэкстам аварыйнасці і адсутнасці багатых інвестараў, якія маглі бы рэстаўраваць сапраўды ветхія дамы. Гэта не прынята нідзе ў свеце. Мноства аварыйных дамоў чакаюць свайго часу ў Вільні, Кракаве і іншых гістарычных гарадах у суседніх краінах. Але вядома, што кожная цагліна ў старой частцы горада павінна захоўвацца і выкарыстоў-вацца, у тым ліку для прываблівання турыстаў. У цэнтры Гродна паступова зніка-юць старыя мury, якія надавалі яму дух старажынасці; іншыя пакрываюцца слоём тынкоўкі, пад якім хаваецца старажыная фактурнасць будынкаў. Такім чынам, новы будынак нельга адрозніць ад старога. Калі падобны метад (будаў-ніцтва «пад старажытнасць») вітаецца ў сучаснай архітэктуры, то аднаўленне старых дамоў з выкарыстоўваннем неўласцівых матэрыялаў недапушчальнае пры іх кансэрвацыі і рэстаўрацыі. Кожная стылёвая дэталё старога будынку павінна быць падкрэслена. Калі адсутнічаюць прыкметы стыля, тады цэгла га-ворыць сама за сябе.

Сёння вядзецца мэтанакіраванае разбурэнне даваенных прамысловых бу-дынкаў на вул. Будзённага, што недапушчальна: аўстрыйскі горад Лінц заваяваў званне культурнай сталіцы Еўропы 2009 года менавіта за тое, што сумеў старыя прамысловыя будынкi фабрык і заводаў прыстасаваць пад тэатры, галерэі і музеі.

У нас такія аб'екты ёсць у цэнтры горада, у ахоўнай зоне, але хвалюе лёс тых, што знаходзяцца па-за межамі ахоўнай зоны, напрыклад, у раёне завода карданных валаў, вул. Дзяржынскага, 17 верасня і інш., дзе іх лёс не забяспечаны нарматыўнымі актамі па ахове помнікаў.

Ёсць бліжэйшыя прыклады ў Польшчы, Літве. Асабліва ўдалыя ўзоры для пераймання дае нам Вільня. На берагах рачулікі Віленкі, у старых, як раней здавалася, непрыдатных хатах паўстаў раён мастакоў «Ужупіс», які ў 1998 г. «парадніўся» з парыжскім Манмартрам. Літоўскія мастакі абжылі гэты раён, надалі яму прэстыжны выгляд. І сёння натоўпы турыстаў імкнучца менавіта сюды, хаця ў гэтай частцы горада амаль няма славутых помнікаў. Затое тут ёсць адметны творчы дух, «інкубатар мастацтваў», мастацкія галерыі, кавярні і г.д. У Гродне мастацкі факультэт універсітэта месціцца ў славутай Швейцарскай даліне, але дагэтуль раён не набыў зайздроснай славы Ужупіса і Монмартра.

Такім чынам, павінны захоўвацца і «распрацоўвацца» для турыстычнага ўжытку не толькі асобныя аб'екты, але цэлыя кварталы горада. Тое ж самае можна сказаць пра захаванне традыцыйнай горадабудаўнічай сістэмы. Катэгарычна нельга пашыраць вуліцы ў ахоўнай зоне горада, там, дзе яны заўсёды былі вузкія. Трэба максімальна захоўваць зеляніну. Патрабаванні развіцця турызму і фармаванне турыстычнай інфраструктуры ніколі не супярэчаць ахове помнікаў гісторыі і культуры, а наадварот, дазваляюць ўдасканаліць эстэтычны выгляд старога горада, надаць яму больш аўтэнтычнасці і прывабнасці для турыстаў. Напрыклад, утульныя ўнутраныя дворыкі павінны стаць кавярнямі пад адкрытым небам. Павелічэнне пешаходных зон і веласіпедных дарожак будзе спрыяць паляпшэнню экалагічнай сітуацыі ў старой частцы горада. У той жа час гэтае патрабаванне даўно стала нормай для старажытных еўрапейскіх гарадоў.

Яшчэ адна балючая праблема — у тым, што ў нас адсутнічае архітэктура як паняцце. У горадзе з багатымі архітэктурнымі традыцыямі, дзе яшчэ з XII ст. існавала свая школа дойлідства, няма сучасных адметных будынкаў. Вежачкі на сучасных панэльных дамах не ратуюць сітуацыі. Так званая «рэстаўрацыя» старых сцен з дапамогай уцяпляльніка і тынкоўкі, рамонт дахаў з выкарыстаннем металадахоўкі, пасля якой старыя будынкі нельга адрозніць ад сучасных, не надае адметнасці знешнему выглядзе горада і недапушчальная ў горадзе-музее. У той жа час чамусьці ніхто з гродзенскіх архітэктараў не зацікавіўся такой тыповай для нашага горада тэхналогіяй, як фахверк. Фахверкавыя будынкаў было дастаткова многа на Падольнай вуліцы, што бачна на гравюры Цюндта-Адэльгаўзера 1568 года, былі яны і ў іншых частках горада. Адсутнічае сучасная драўляная архітэктура, хаця такія шэдэўры драўлянага дойлідства, як галоўная сінагога на Занёманскім фарштате, былі традыцыйнымі для Гродна. Адраджэнне драўлянага дойлідства было б вельмі дарэчы для нашага культурнага ландшафту. Архітэктары павінны

асабліва шчыльна супрацоўнічаць з гісторыкамі ў стварэнні сучасных аб'ектаў у гістарычнай ахоўнай зоне.

Канкрэтныя прапановы па развіццю турыстычнага патэнцыялу г. Гродна:

- Не толькі канкрэтныя аб'екты, такія, як езуіцкі комплекс, медыцынская акадэмія і г.д., павінны выкарыстоўвацца для турыстычных і культурных мэтай, але павінны быць распрацаваныя праекты цэлых турыстычных кварталаў у цэнтры гораду з улікам іх стылёвых асаблівасцяў. Так, вуліца Студэнцкая, якая мае вялікі гістарычны патэнцыял, сёння з'яўляецца закутком, куды не ступала нага турыста. А гэта каштоўны ансамбль будынкаў у стылі «цаглянага мадэрну». Гэтая кароткая вулачка павінна стаць сваеасаблівай «Златай улічкай», як у Празе. Тут павінны паўстаць кавярні, сувенірныя і новелічныя лаўкі, галерэі. У горадзе захавалася вялікая колькасць аб'ектаў у стылі мадэрн, якія павінны аб'ядноўвацца ў комплексы. Адметным для цэнтра горада з'яўляецца стыль барока, што таксама трэба максімальна падтрымліваць сучаснымі архітэктурнымі прыёмамі і аднаўленнем знішчаных комплексаў палацаў Радзівілаў і інш. Нельга забываць і перыферычных раёнаў уздоўж берагоў Гараднічанкі і Нёмана, вул. Горкага і г.д., дзе месціліся хаты бедных гараджан. Гэты тып мясцовай архітэктury (пераважна драўлянай) таксама заслугоўвае глыбокага вывучэння і захавання.

- Наяўнасць сувенірных лавак – характэрная прыкмета турыстычнага гораду. У нас яны адсутнічаюць, быццам бы няма рамеснікаў. Павінна быць распрацаваная спецыяльная праграма супрацоўніцтва з рамеснікамі, народнымі майстрамі. Увогуле горад майстроў, які перыядычна з'яўляецца ў Гродне падчас святаў гораду, павінен стаць сталай прыкметай старой часткі горада і размясціцца, напрыклад, у адноўленай ратушы на былой Рынкавай плошчы.

- Калі прыпымлівацца гісторыка-генетычнага метаду даследавання ў турызме, то не менш важнай за матэрыяльныя аб'екты з'яўляецца і духоўная культура нашага горада, якая між іншым выражаецца ва ўрбаніміцы. Анахранізмам з'яўляецца камуністычная тапаніміка нашых вуліц і плошчаў. Няхай будзе створана новая тапанімічная камісія, вернуты старыя назвы альбо знойдзены кампрамісныя варыянты для цэнтральных магістралей і плошчаў.

- Найменш удалым праектам апошніх гадоў трэба лічыць праект рэканструкцыі Савецкай плошчы. Не характэрная для сярэднявечнага горада пустынная плошча можа стаць пляцоўкай для аднаўлення будынкаў і комплексаў, якія існавалі тут у XVI–XVII стст. Калі ў Магілёве адноўлена Ратуша, чаму нельга зрабіць гэтага ў нас? У сучасных будынках, адноўленых паводле даўніх чарцяжоў і выяў, могуць размясціцца шматлікія турыстычныя, культурныя і гандлёвыя аб'екты. Не менш знакавымі для горада стануць адноўленыя Фара Вітаўта і палац Радзівілаў у цэнтры горада.

- У перыяд сусветнага крызісу развіццё турыстскай інфраструктуры можа стаць сур'ёзнай антыкрызіснай мерай, стварыць шматлікія працоўныя месцы ў сферы паслуг, гандлю, транспарту.

Такім чынам, гісторыка-генетычныя даследаванні дапамагаюць знайсці дадатковыя рэзервы турыстычнай прывабнасці горада, інтэнсіфікаваць распрацоўку праграмы яго турыстычнага развіцця, пераадолець крызісныя з'явы ў гарадской эканоміцы.

Спіс літаратуры

1. География международного туризма. Зарубежные страны. – Мн., 2003.
2. Warszynska, J. Podstawy geografii turystyki / J. Warszynska, A. Jackowski. – Warszawa, 1979.

Іна СОРКІНА

Гродна

МЯСТЭЧКІ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ ЯК АБ'ЕКТ ТУРЫСТЫЧНАЙ ЦІКАВАСЦІ

Мястэчкі – вельмі цікавая, шматгранная з'ява, культурна-гістарычны феномен. Выконваючы адмысловыя функцыі, яны адыгрывалі надзвычай важную ролю ў развіцці беларускіх земляў, аказвалі велізарнае ўздзеянне на фармаванне сацыяльна-эканамічнага і культурнага аблічча Беларусі.

Мястэчкі як паселішчы пераходнага стану паміж вёскай і горадам арганізаваны паядналі ў сабе ўклад вясковага і гарадскога жыцця, побыт селяніна і гараджаніна. Іх вывучэнне паспрыяе ўдасканаленню канцэпцыі развіцця населеных пунктаў сучаснай Беларусі.

Мястэчкі цікавыя і тым, што ў адзіным працэсе функцыянавання гэтых паселішчаў узаемадзеінічалі розныя этнасы: беларусы, яўрэі, палякі, татары, рускія. Гэта стварала ўнікальную своеасаблівасць гаспадарчага і сацыяльна-культурнага жыцця, непаўторную атмасферу сусвету мястэчка, унікальныя формы зносінаў паміж людзьмі, абумоўлівала поліэтнічны, поліканфесійны, полілінгвістычны характар месцачковай культуры. Тут сутыкаліся і ўзаемадзеінічалі веры (праваслаўная, каталіцкая, уніяцкая, пратэстанцкая, іўдзейская, ісламская), этнасы (беларусы, палякі, яўрэі, татары, рускія), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). Мястэчка выступала як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадудзявання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічная лабараторыя іх інтэнсіўных узаемазвязей і ўзаемаўзбагачэння [1].

Мястэчкі вядуць сваю гісторыю з XIV—XV ст. Гэтыя паселішчы — вынік эканамічнай мадэрнізацыі і вестэрнізацыі беларускіх земляў у складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Мястэчкі парадзіла транзітная Беларусь. Яны выкліканы да жыцця таварызацыяй сельскай гаспадаркі і патрэбамі гандлю з Захадам і Расіяй. Іх эканамічнай базай з’яўляўся транзітны гандаль на працягу ўсяго існавання рыначнай гаспадаркі на беларускіх землях.

У канцы XVIII — пачатку XX ст., калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Расійскай імперыі, адбывалася эканамічная мадэрнізацыя мястэчак, прыстасаванне іх да новых рынкавых адносін, выпрацоўка іх стратэгіі выжывання. Любыя спробы павялічыць ці зменшыць колькасць беларускіх мястэчак у складзе Расійскай імперыі канчаліся фіаска. Гэтая колькасць вызначалася запатрабаваннямі рынка. Капіталізацыя Расіі, з’яўленне новага чыгуначнага транспарту, уцягненне Беларусі ў агульнарасійскі рынак прывялі да скарачэння колькасці мястэчак. Пры новых камунікацыях вялікая колькасць такіх паселішчаў аказалася не патрэбнай. Захавацца ўдалося тым мястэчкам, якія апынуліся на транспартных артэрыях. Захаваліся і тыя мястэчкі, у якіх быў наладжаны кааператыўны рух: спажывецкія, крэдытныя, страхавыя таварыствы і г.д. Мястэчкі ратаваў не толькі транзітны гандаль, але і народны капіталізм. Спрычынілася да стабілізацыі жыцця ў мястэчках і выпрацаваны ў іх традыцыі самакіравання і дабрачыннасці, узаемасалідарнасці і ўзаемадапамогі.

Перамены выклікалі інтэнсіўную дэмаграфічную дынаміку. Урадавыя абмежавальныя меры (увядзенне «рысы аселасці», высяленне яўрэяў з сельскай мясцовасці) прывялі да канцэнтрацыі яўрэяў у гарадах і мястэчках, а значыць, і да кансервацыі традыцыйнай яўрэйскай культуры і ўкладу жыцця. Мястэчка пераўтварылася ў асяродак яўрэйскай гісторыі рэгіёна, культурнай творчасці яўрэяў. У той жа час многія мястэчкі, якія былі цэнтрамі магнацкіх латыфундзій ці шляхецкіх маёнткаў, працявалі выступаць і асяродкамі шляхецкай (польскай ці ліцвінскай) культуры. Такім чынам, у канцы XVIII — пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі і іншых землях, што ўвайшлі ў склад Расіі, адбывалася канчатковая крышталізацыя эканамічнай і сацыякультурнай мадэлі мястэчка.

Мястэчкі былі скасаваныя ў канцы 30-х гг. XX ст. Гэтыя паселішчы і іх насельніцтва («дробнабуржуазныя элементы») не ўпісаліся ў структуру новага сацыялістычнага грамадства. Паколькі да канца 30-х гадоў прыватнікі былі ліквідаваныя, і многія з іх падзялілі горкі лёс заможных сельскіх гаспадароў, то скасаванне самаганаўшчы «мястэчка» як асяродка прыватнаўласніцкай псіхалогіі было, на думку ўладаў, лагічным акордам у велічыннай гміне калектывнай працы. Паводле ўказа Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 27 верасня 1938 г. «Аб класіфікацыі населеных пунктаў Беларускай ССР» мястэчкі як адміністрацыйныя адзінкі былі скасаваныя. У Заходняй Беларусі яны праіснавалі да вядомых падзеяў 1939 г.

Такім чынам, даследаванне мястэчак дае унікальную магчымасць зазірнуць у своеасаблівы мястачковы сусвет, узнавіць непаўторную атмасферу і каларыт, што ствараліся ў перыяд эканамічнай трансфармацыі і на тым міжцывілізацыйным памежжы, якое ўяўляла сабой кожнае полі-этнічнае і поліканфесійнае мястэчка. У рамках вывучэння мястэчак магчыма акцэнтацыя ўвагі на наступных блоках актуальных праблем: 1) мястэчкі як мадэль эканамічнай арганізацыі ва ўмовах пераходнай эканомікі; 2) мястэчкі як феномен «памежжа» этнасаў, рэлігій і культур; 3) мястэчкі як асяродкі захаваная беларускіх традыцый самакіравання на прынцыпах рэлігійнай талерантнасці і канструктыўнай шматэтнічнасці; 4) мястэчкі як асяродкі яўрэйскай гісторыі і культуры рэгіёна; 5) мястэчкі як магнацкія і шляхецкія рэзідэнцыі.

Усёадзначанае датычыць і населеных пунктаў Гарадзеншчыны, якія ў мінулым былі мястэчкамі. Гарадзенскі рэгіён, Панямонне ўвогуле вылучаліся шчыльнай сеткай мястэчак. У сярэдзіне XVI ст. паводле картаграфічных дадзеных (М.Ф. Спірыдонаў, 1988 г.) на тэрыторыі Беларусі налічвалася каля 210 мястэчак, з іх у Панямонні — 67. З.Ю. Капыскі на карце Т. Макоўскага (1613 г.) налічыў на беларускіх землях 272 мястэчкі, 109 з якіх знаходзіліся ў басейне Нёмана. А на карце Вялікага Княства Літоўскага 1665 г. на тэрыторыі Беларусі адзначаны 315 мястэчак, з іх 147 — у Панямонні [2]. У першай палове XIX ст. у Гродзенскай губерні (Брэсцкі, Ваўкавыскі, Гродзенскі, Кобрынскі, Лідскі, Навагрудскі, Пружанскі, Слоні́мскі ўезды) налічвалася больш за 80 мястэчак (паводле дадзеных на 1807 г. — 86: з іх 74 — прыватнаўласніцкія, 9 — казённые, 3 — духоўныя) [3].

Пры наяўнасці шэрагу агульных рысаў у сваім гістарычным развіцці асобныя мястэчкі мелі свой уласны рытм жыцця, свае традыцыі, свае адметнасці. Прывядзём некалькі прыкладаў.

Іўе з поўным правам называюць «сталіцай» беларускіх татар, хаця і тут, як амаль ва ўсіх мястэчках, колькасца пераважалі яўрэі. У пачатку XX ст., напрыклад, у мястэчку жылі 3500 іўдзеяў (72,5%), 800 каталікоў (16,5%), 500 мусульманаў (10,3%), 30 праваслаўных (0,7%) [4]. Класічны мястачковы трохкутнік «царква — касцёл — сінагога» ў выпадку Іўя — гэта «касцёл — сінагога — мячэць». Тут захавалася мячэць 1884 г. — выдатны помнік драўлянага дойлідства.

«Сталіцай» яўрэяў можна назваць **Індуру**. Яўрэйская абшчына Індуры (каля 92% насельніцтва мястэчка ў канцы XIX ст.) мела мураваную сінагогу і 14 драўляных малітоўных дамы. Былі перыяды, калі Індура падчас кірмашу выступала своеасаблівай «сталіцай» яўрэйскіх абшчын Вялікага княства Літоўскага. У 1720 г. у Індуры падчас кірмашу збіраліся кіраўнікі кагалаў края (Літоўскі Ваад) для раскладкі падаткаў. Індура была вядомая ў гісторыі хасідызма (рэлігійна-містычна-рух у іўдаізме). Тут з 1770 г. па 1780 г. жыў знакаміты падзік (духоўны лідэр хасідскай абшчыны) Хайкель (Хаім) Індурскі, да яго з'язджаліся хасіды з усіх канцоў ВКЛ

[5]. Пра слаўнае мінулае «штэтла» (у перакладзе з мовы ідыш азначае «мястэчка») Індур сёння сведчаць толькі запушчаныя будынак сінагогі і яўрэйскія могілкі.

Славу «цыганскай сталіцы» меў у XVIII ст. *Мір*. На полі каля Міра збіраліся цыганы з усіх канцоў края, для выбараў старэйшын, якіх называлі «цыганскімі каралямі». Найбольш вядомым з іх быў Ян Марцінкевіч, які ў 1778 г. атрымаў грамату ад Караля Станіслава Радзівіла, вядомага пад мянушкаю «Пане Каханку». Марцінкевіч уладарыў да 1790 г. і жыў у м. Мір. Ён славіўся сваімі дзівацтвамі, жыў занадта раскошна і даваў шыкоўныя банкеты, на якіх прысутнічалі знаныя шляхціцы і нават сам Пане Каханку. Марцінкевіч пабудаваў у Міры палац і акружыў сябе шматлікай світаю з цыганоў. Ён імкнуўся ва ўсім капіраваць свайго вяльможнага патрона Радзівіла. Цыганскі кароль ездзіў у пазалочанай карэце, запражанай 12 конямі. Калі ж ён ішоў пешшу, дык яго суправаджала багата апранутая світа, а праходзячыя цыганы мусілі здымаць шапкі і пачціва чакаць у паклоне, пакуль ён пройдзе.... Цыганы заснавалі ў Міры папярковыя, суконныя, ткацкія і футравыя мануфактуры, якія квітнелі ў XVIII ст., а ў сярэдзіне наступнага пачалі занепадаць, але ткацкія вырабы мірскіх цыганоў па-ранейшаму мелі добры попыт [6]. Ад цыганскага мінулага ў Міры не засталася ніякіх сведчанняў.

Былое мястэчка Мір сёння прыцягвае тысячы турыстаў, дзякуючы наяўнасці гатычна-рэнесансавага замка XVI ст., які ў 2000 г. аднесены ЮНЕСКА да вышэйшай катэгорыі помнікаў сусветнай культуры. Іншы момант, які забяспечыў сусветную вядомасць Міру – Мірская іешыва (яўрэйская вышэйшая рэлігійная ўстанова), заснаваная ў 1815 г., у якой у перыяд росквіту ў першай трэці XX ст. навучаліся каля 300 студэнтаў з самых розных краін свету: Англіі, Галандыі, Германіі, Швецыі, Даніі, Амерыкі, Канады, Паўднёвай Афрыкі і інш. У 1939 г. іешыва была эвакуіравана з Міра, а ў 1947 г. раздзялілася. Сёння існуе дзве іешывы, якіяносяць назву «Мір»: у Іерусаліме і Нью-Йорку [7]. Іешыва Міру Іерусаліме з'яўляецца найбуйнейшай іешывай Ізраіля, як па колькасці студэнтаў, так і па якасці навучання. Лясны масіў у Іерусаліме з назвай Мір (які быў створаны ў памяць аб яўрэях мястэчка, што загінулі падчас Халакосту) з'яўляецца адзіным лясным масівам у паўночнай частцы горада. Гэта унікальная экасістэма з багатай і разнастайнай флорай і фаунай, што стрымлівае пяскі Іўдзейскай пустыні. Яўрэі – выхадцы з Міра, а таксама былыя навучэнцы мірскай іешывы і іх дзеці стварылі сайт «Мір», на якім можна знайсці даволі шмат цікавай інфармацыі аб яўрэйскім Міры, лёсах былых міран, а таксама спісы літаратуры па гісторыі населенага пункта на англійскай мове і на іўрыце, фотаздымкі [8].

У інтэрнэце ёсць таксама мультымедычная прэзентацыя і віртуальная экскурсія па гарадку [9]. Мір уключаны ва ўсе турыстычныя даведнікі, дзякуючы найперш замку, а таксама іншым помнікам архітэктуры: касцёл Святога Мікалая (пач. XVII – XIX ст.), царква Святой Тройцы (XVI – XIX ст.), капліца – пахавальня князеў

Святаполк-Мірскіх (1904 г.). У Міры захаваўся адзіны ў Беларусі комплекс будынкаў «сінагагальнага двара»: «халодная» і «цёплая» синагогі, школа, а таксама будынкі кагала і іешывы. Ад мячэці не засталася нічога. . . А ў XIX ст. колькасць татароў у Міры была заўважная: у 1814 г., напрыклад, 87 чалавек, 19 двароў [10]; у 1840 г. была збудаваная мячэць.

На вялікі жаль, Мір, як і пераважная большасць былых мястэчак, згубіла свае старадаўнія назвы вуліц. Так, паводле інвентара 1830 г. і плана 1831 г. Мір меў Рынак, вуліцы Слоніmsкую, Віленскую, Нясвіжскую, Высокую, Царкоўную, Мінскую, Глухую, Гуменную, Завальную, Татарскую, За броварам, прадмесці Мінскае і Слоніmsкае [11]. А сёння у г.г. Мір побач з цудоўным замкам XVI ст. — плошча 17 верасня, вуліцы Чырвонаармейская, Піянерская, Танкістаў, Кірава, 1 Мая, Маскоўская і г.д.

Не толькі Мір, але і многія іншыя мястэчкі Гарадзенскага рэгіёна месціліся каля замкавых ці палацава-паркавых комплексаў альбо ўключалі іх у сваю структуру. У сярэдзіне XVI ст. з 67 панямонскіх мястэчак побач з замкамі знаходзілася 15. Некаторыя з іх фактам свайго ўзнікнення былі абавязаны замкам вялікага князя ці буйных феодалаў (Дзятлава). Іншыя мястэчкі ўзгадваюцца ў пісьмовых крыніцах раней за пабудову замкаў (Любча, Крэва, Геранёны, Мір, Гальшаны і інш.). Увогуле, у XV—XVII стст. падаўляючая большасць замкаў будоўляўца каля існуючых мястэчак, асабліва прыватнаўладальніцкіх.

У мястэчках разглядаемага рэгіёна былі прадстаўлены разнастайныя палацава-замкавыя, палацава-паркавыя, сядзібныя комплексы розных гістарычных эпох і мастацкіх стыляў. У шэрагу выпадкаў яны з'яўляліся важным кампазіцыйным звязом планіроўкі і забудовы мястэчак. Размяшчэнне панскага двара на рынку альбо стварэнне галоўнай планіровачна-камунікатыйнай восі, якая звязвала маёнтак з цэнтрам мястэчка — з'ява даволі частая. Мястэчак, у якіх двары ўладальнікаў знаходзіліся непасрэдна на рынкавых плошчах, няшмат (Варнянскі архітэктурны ансамбль). А вось вуліцы, што звязвалі рынак з феадальнай сядзібай (замкам, палацам) у мястэчках сустракаліся даволі часта (Смаргонь, Шчучын, Ружаны і г.д.). Такія вуліцы мелі назву «Дворская» альбо «Замкавая». Фармаванне планіровачнай структуры мястэчак, якія мелі ў сваім складзе сядзібу, адбывалася, як правіла, пад уплывам двух вядучых дамінантаў — двара (замку, палаца) і гандлёвай плошчы.

Існаванне ў мястэчках магнацкіх і шляхецкіх сядзібаў паўплывала на розныя бакі іх жыцця і функцыянавання. Па-першае, палацава-паркавыя і сядзібныя комплексы надавалі адметнасць архітэктурнаму абліччу мястэчак, уздзейнічалі на фармаванне іх планіроўкі і забудовы. Па-другое, наўнасць рэзідэнцыі ўладальніка нярэдка садзейнічала адукацыйна-асветніцкаму развіццю мястэчак, актывізавала іх тэатральнае і музычнае жыццё. Менавіта цераз шляхецкую сядзібу мястэчка (а таксама вёска) атрымлівала большасць ведаў аб новых павехах у культурным жыцці, адбіраючы з іх тое, што найбольш адпавядала сялянска-

му ці мяшчанскаму светаўспрыманню. У арбіту культурных уплываў магнацкай ці шляхецкай сядзібы часткова ўцягвалася нават яўрэйскае насельніцтва мястэчак. Безумоўна, наяўнасць сядзібы ў мястэчку аказвала ўдзяненне і на яго эканоміку.

Такім чынам, наяўнасць рэзідэнцыі ўладальніка ў мястэчку істотна паўплывала на яго знешні выгляд, эканамічнае і культурнае развіццё. Яскравыя прыклады – росквіт *Ружанаў, Дзярэчына, Гальшанаў* за часамі Сапегаў, мястэчка *Свіслач* ў часы ўладання ім Вінцэнта Тышкевіча і інш [12].

Зэльва выплывала і славилася на ўсю Еўропу перш за ўсё сваім знакамітым, адным з найбуйнейшых у Рэчы Паспалітай і Расіі, Ганненскім кірмашом, на правядзенне якога Антоні Казімер Сапега атрымаў у 1720 г. каралеўскі прывілей. Кірмаш праводзіўся з 25 ліпеня да 25 жніўня. Адзін з самых пладавітых пісьменнікаў свету, аўтар каля шасці сотняў раманаў і апавесцяў, наш зямляк Юзаф Крашэўскі ўганараваў Зэльву эксклюзіўнай кніжыцай, з якой адзін сказ набываў афарыстычнае гучанне. Сказ той тычыўся зэльвенскага кірмашу: «З вельмі даўніх часоў Зэльва і яе жыхары падпарадкоўваюцца дзіўнаму правілу – адзінаццаць месяцаў кожнага году марнеюць і толькі месяц жывуць» [13].

Адметнасць *Шчучына* ў многім звязаная з дзейнасцю ў мястэчку піяраў. Унікальнасць *Жыровічаў* стварыў знакаміты манастыр базільянаў (пазней праваслаўны).

Амаль кожнае мястэчка мае свае цікавыя легенды і паданні. Бадай што ў кожным мястэчку, дзе захаваліся старадаўнія архітэктурныя помнікі, існуюць легенды пра прывіды. Яны звязаныя з замкамі, могілкамі ці зруйнаванымі храмамі. Прывід, напрыклад, ёсць у *Гальшанах*, кватаруе ён (дакладней – яна) у будынку былога кляштара французскагаў. Гальшаны адметныя ў многім: вядомым магнацкім родам князёў Гальшанскіх, унікальнымі старонкамі гісторыі, архітэктурнымі помнікамі, у тым ліку замкам, адным з найпрыгажэйшых будынкаў тагачаснай Беларусі, які з лёгкае рукі Ул. Караткевіча сталі называць «Чорным». Гальшаны адно з многіх беларускіх мястэчак, якое цалкам захавала свой старадаўні архітэктурны выгляд.

А мястэчкі мелі арыгінальнае архітэктурнае аблічча. Выклікае цікавасць не толькі выразнасць забудовы і планіроўкі мястэчак у цэлым, але і архітэктурнае рашэнне асобных будынкаў. Планіроўка і забудова мястэчак мела сваю характэрную структуру і эстэтыку. На думку Аляксандра Лакоткі, мястэчкі Беларусі запазычылі заходне-еўрапейскую гарадабудаўнічую аснову [14]. Менавіта гандлёвая плошча з’яўлялася планіровачным ядром забудовы мястэчак, што было характэрна для еўрапейскіх гарадоў XIII–XV стст. Для мястэчак былі ўласцівыя і іншыя рысы планіровачнай структуры гарада: пляцавая забудова, досыць разгалінаваная сетка вуліц. У перыяд Расійскай імперыі нашыя мястэчкі здолелі захаваць аўтахтоннае архітэктурнае аблічча. Хваля расійскай універсальнасці не паспела да мястэчак дакаціцца, перапланіроўку і перабудову зведалі толькі губернска і некаторыя ўездныя гарады. Гісторыка-культурная спадчына нашых мястэчак, у тым ліку і архітэктура, панесла вялікія страты ў XX ст.,

прычым не толькі ва ўмовах ваенных ліхалеццяў, але і ў мірныя часы. На жаль, адзінкавыя населеныя пункты, у мінулым мястэчкі, могуць пахваліцца захаваннем старадаўняга архітэктурнага выгляду.

Такім чынам, у кожнага мястэчка ёсць свае асаблівасці, якія могуць прывабліваць не толькі навукоўцаў, краязнаўцаў, але і турыстаў. Вынікі вывучэння мястэчак, у тым ліку і Гарадзеншчыны, могуць выкарыстоўвацца як ў гістарычнай навуцы і адукацыі, так і ў сферы турызму. Паглыбленае даследаванне гісторыі і культуры мястэчак дазваляе назапашваць самы разнастайны матэрыял для распрацоўкі экскурсійна-турыстычных праграм для этнатураў, настальгічных, рэлігійных тураў. Многія сённяшнія малыя і сярэднія гарады — былыя мястэчкі — маюць добры патэнцыял у развіцці агра-экатурызма. Неабходна выявіць гэты патэнцыял, даць яму ацэнку і вырабляваць рэкамендацыі для аптымальнага выкарыстання ў сферы турызму.

На сённяшні дзень назапашаны дастаткова багаты матэрыял пра гісторыю і культуру мястэчак, які раскіданы па розных выданнях, пачынаючы ад энцыклапедычных даведнікаў, манаграфій і заканчваючы асобнымі артыкуламі ў СМІ. Пашыраецца краязнаўчы рух. Даследчыкамі-краязнаўцамі створаны цікавыя гістарычныя нарысы шэрагу мястэчак (Міхась Скобла — Дзярэчын, Сяргей Данскіх — Шчучын, Сяргей Токць — Скідзель і інш.). Можна канстатаваць наяўнасць літаратурнай базы для распрацоўкі экскурсійных праграм па мястэчках Гарадзеншчыны. Дапамогу ў гэтай справе акажуць і матэрыялы краязнаўчых музеяў.

Увага на адметнасцях пэўных населеных пунктаў нашага краю — былых мястэчак — павялічыць практычную магчымасць для тураператараў у стварэнні і арганізацыі разнастайных тураў.

Яўрэяў, як замежных, так і тых, хто жыве ў Беларусі, безумоўна, зацікавяць экскурсійна-турыстычныя праграмы, прысвечаныя штэтлам. На вялікі жаль, пра гісторыю яўрэйскіх мястэчак сёння, як правіла, нагадваюць толькі закінутыя будынкі сінагог, рэшткі яўрэйскіх могілак ды помнікі ахвярам Халакосту. Аднак з дапамогай гістарычнай літаратуры можна скласці цікавыя аповеды пра жыццё яўрэйскіх абшчынаў у мінулым, паказаць, што мястэчкі ў выніку комплексу гістарычных фактараў сталі асяродкамі яўрэйскай гісторыі рэгіёна, культурнай творчасці яўрэяў, месцам іх уласнага «асяроддзя пражывання», «Ізраілем у выгнанні».

Асобную праграму можа скласці экскурсія па мястэчках, якія былі цэнтрамі магнэцкіх рэзідэнцый, дзе на працягу стагоддзяў у замках і палацах тварылася гісторыя, балявалі каралі і вялікія князі літоўскія, а на тэатральных прэміерах лічыла за гонар прысутнічаць еўрапейскія арыстакратыя.

Рэлігійныя туры па мястэчках дазволіць пазнаёміцца з гісторыяй храмаў, манастыроў, навучальных устаноў розных канфесій, палубавацца тымі помнікамі культурнай архітэктуры, якія захаваліся да нашых дзён. Дамінантамі месцічковага сілэта з'яўляліся сакральныя збудаванні. Важнае грамадска-сацыяльнае значэнне

мястэчка вымушала надаваць абліччу сакральных збудаванняў асаблівую выразнасць. Нездарма многія шэдэўры беларускай сакральнай архітэктуры былі ўзведзены менавіта ў мястэчках.

Якой бы ні была тэматыка тураў, для эфектыўнага выкарыстоўвання былых мястэчак як аб'ектаў турызму экскурсійныя праграмы павінны паказваць, наколькі багатым з матэрыяльнага і духовага гледзішча было іх жыццё ў мінулыя часы, акцэнтаваць увагу на ўнікальнасці гэтых паселішчаў праз раскрыццё асаблівасцяў складу і побыту насельніцтва, гаспадарчага і культурнага развіцця, адметным архітэктурным абліччым і г.д. Экскурсію трэба пабудаваць такім чынам, каб турысты змаглі перанесціся ў сваё асаблівую *terra incognita*: не Бермудскі – а беларускі трохкутнік: «царква – касцёл – сінагога», у якім адбываецца бясконцы спектакль жыцця. Тут і задэярты ў гару шляхецкі вус, дражка на сняданак, доўгі яўрэйскі лапсардак, шумны кірмаш на рынку. . . Турыстам трэба дапамагчы адчуць унікальную атмасферу, каларыт месцачкавага сусвету як месца сустрэчы, «сужыцця» розных этнасаў, вер, моў і культур, якія жылі ва ўзаемным сімбіёзе.

Распрацоўка экскурсійна-турыстычных праграмаў па населеных пунктах, якія ў мінулым былі мястэчкамі, мае вялікае значэнне. Рост цікавасці да былых мястэчак як да аб'ектаў турызму паспрыяе большай увазе да вырашэння праблемы захавання гістарычна-культурнай спадчыны, рэстаўрацыі помнікаў архітэктуры, стварэння неабходнай інфраструктуры для развіцця турызму. Акрамя таго, такія праграмы могуць даць багаты матэрыял для дэманстрацыі талерантнага суіснавання прадстаўнікоў розных этнасаў на адной сацыяльна-культурнай і эканамічнай прасторы, што можа знайсці прымяненне пры ўдасканальванні канцэпцыі развіцця населеных пунктаў сучаснай Беларусі, распрацоўцы дзяржаўнай палітыкі адносна нацыянальных груп, а таксама ў выхаваўчай і ідэалагічнай рабоце (выхаванне гістарычнай і нацыянальнай свядомасці, цікавасці і павагі да гісторыка-культурнай спадчыны беларусаў і іншых народаў Беларусі, талерантнасць, прафілактыка ксенафобіі і антысемітызму). Турыстычнае асваенне аб'ектаў, звязаных з гістарычным мінулым мястэчак Беларусі, з'яўляецца, такім чынам, надзвычай актуальным.

Спіс літаратуры

1. Рагойша, В. Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжа (на прыкладзе Ракава) / В. Рагойша // На шляхах да ўзаемаразумення. – Беларусіка. – Кн. 15. – Мн., 2000. – С. 62.
2. Копытский, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копытский. – Мн., 1966. – С. 23 – 26, 206.
3. НГАБ у г. Гродна. – Ф.1, – Воп.1, – Спр.100, – Арк.28 – 30.

4. Rouba, Napoleon. Przewodnik po Litwie i Bialejrusi / N. Rouba. – Wilno, 1909. – Gdansk, 1995. – S. 78.
5. Еврейская энциклопедия. – T.VIII. – СПб., 1903. – С. 172.
6. Калінін, В. Цыганы на Беларусі / В.Калінін. // 3 гісторыяй на «Вы». Выпуск 2 / уклад. У.Арлова. – Мінск, 1994. – С. 336 – 338.
7. Фрыдман, А. Лёс мірскай ешывы / А. Фрыдман // ARCHE. – 2000. – № 3 (8). – С. 201 – 205.
8. <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/Mirsearch.html>
9. <http://mir.belarustourism.by>
10. Addzel ruকাপিচা় বীপ্লীতকী বীল্ণীয়সকাগ দ্য়াজ্জা-নাগা উনীবের্সীত্য়. F4-36348 (A-849). – Ark. 20.
11. AGAD. – AR. – Dz.XXV. – Sygn. 2466 a; AGAD. – Zb. kart. – R 452-31.
12. Патоцкі, Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану / Л. Патоцкі. – Мінск, 1997; Скобла, М. Дзярэчынскі дыярыюш/ М. Скобла. – Мінск, 1999; Соркіна, І. Асаблівы сусвет м.Свіслач / І.Соркіна // Спадчына. – 2002. – № 2 – 3. – С. 102 – 118; Дзетліковіч, К. Гальшаны – дзе ажывае гісторыя // Спадчына. – 2002. – № 2– 3. – С. 119 – 129; Соркіна, І.В. Мясцэчкі Слонімскага павета ў першай палове XIX ст. / І.Соркіна //Слонімшчына вачыма навукоўцаў і краязнаўцаў: матэрыялы навук.-практ. краязнаўчай канф. – Слонім, 2002. – С.167 – 182.
13. Скобла, М. Дзярэчынскі дыярыюш / М. Скобла. – Мінск, 1999. – С. 31.
14. Лакотка, А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры / А.І. Лакотка. – Мінск, 1999. – С. 137.

Андрей ТУРЧИН

Мазыр

ТЕСТ-ОБЪЕКТЫ СОСТОЯНИЯ ПРОТОЧНЫХ ВОД В ХОДЕ ЭКСКУРСИЙ (на примере трех- и девятииглой колюшек рек Полесья)

В настоящее время – время высоких технологий – природа претерпела значительные изменения в сравнении с первоначальным её состоянием. Человек и окружающая его среда, в том числе и природа, продолжают изменяться ежесекундно. К великому сожалению, не в лучшую сторону – вырубка лесов,

осушение болот, а также загрязнение бытовыми и промышленными отходами и многое другое уничтожают первозданное состояние природы. В такой ситуации важно контролировать состояние окружающей среды с целью предотвращения негативных последствий. Сейчас существует много различных методов для оценки состояния окружающей среды: химические, физические и, наконец, биологические. При всей важности химических и физических анализов эти подходы имеют ряд принципиальных ограничений [1]:

- Невозможность проведения оценки всех вероятных видов воздействия. При все возрастающем многообразии различных видов воздействия и их соединений осуществление их оценки оказывается невозможным экономически и технологически. При самых тщательных исследованиях всегда остается вероятность, что какие-то соединения, которые оказывают губительное воздействие на живые организмы, не были учтены.

- Для оценки благоприятности среды важна не только концентрация определенного соединения, а знание об опасности его воздействия. Это требует проведения специальных токсикологических исследований. В этом и кроется главное ограничение такого подхода. Оценка токсичности каждого из известных и все новых соединений представляется невозможной. Это приводит к тому, что определенные крайне опасные вещества оказываются неучтенными (в качестве лишь одного примера можно привести проблему диоксинов). Нереально и моделирование опасности совместного воздействия сочетания соединений, различного в каждом конкретном случае.

- Невозможность сравнения по степени опасности загрязнения тяжелыми металлами, пестицидами и радиацией. Это ставит на повестку дня необходимость разработки интегрального подхода, который помог оценить реальную ситуацию при всем многообразии самых различных воздействий.

Именно поэтому все больше на первое место выдвигаются биологические методы тестирования состояния среды как наиболее оперативные и объективные. Наиболее простым объяснением этому может быть то, что именно состояние, самочувствие различных видов живых существ и самого человека является ключевым моментом и, в конечном счете, волнует всех нас в наибольшей степени.

Разные подходы могут быть использованы для оценки качества среды. Очевидно, что прежде всего при этом необходима базовая информация о любых глобальных и локальных изменениях среды, содержании различных поллютантов в разных компонентах экосистем. Тем не менее необходимо иметь в виду, что многообразие поллютантов и видов воздействия на среду уже сейчас исчисляется тысячами наименований и продолжает расти. Это означает, что определение содержания каждого поллютанта в различных компонентах среды и лабораторная оценка его токсичности, в особенности кумулятивного эффекта всего многообразия сочетаний различных воздействий, становятся

невозможными. В такой ситуации получение интегральной информации о качестве среды при всем комплексе воздействий представляется наиболее важным. Достижение этой цели возможно посредством оценки состояния живых существ, что необходимо для получения информации о благополучии среды и ее пригодности для существования человека.

Современные задачи мониторинга. Система оценки качества среды в настоящее время должна быть адекватной для решения комплекса различных задач. Прежде всего используемые подходы и методы должны обеспечивать возможность выявления последствий любых антропогенных воздействий. Главными видами антропогенных факторов являются различные химические и физические (главным образом, тепловое и радиационное) воздействия.

Отдельной задачей является оценка состояния среды и в особенности ее живых компонентов при ландшафтных изменениях. В результате деятельности человека существенно изменяются места обитания живых существ, что приводит к изменению их состояния. Выявление последствий таких изменений также должно быть доступно используемым методам оценки.

Кроме оценки последствий антропогенных воздействий, необходима организация слежения за естественными изменениями в состоянии окружающей среды. Осуществление такого мониторинга представляется важным по ряду причин:

- для понимания общих тенденций в изменении среды, как в локальном, так и в глобальном масштабе;
- для получения представлений о возможных изменениях среды, в силу естественных причин для сравнения с результатами, получаемыми в районах интенсивного антропогенного воздействия;
- для интегральной оценки качества среды, ее состояния при всем комплексе воздействий.

При этом оценка среды необходима как в пространстве (путем выявления различий между различными местообитаниями), так и во времени (путем выявления изменений в состоянии среды в одном месте).

Отдельной задачей, роль которой сейчас постоянно возрастает, является обеспечение регистрации откликов окружающей среды не только на возрастание, но и на снижение степени неблагоприятного воздействия. Возможность получения оперативной информации о появлении позитивных сдвигов в ответ на предпринимаемые усилия часто оказывается достаточно существенным затруднением для многих подходов.

Требования к методам контроля среды [2]. Для решения всех указанных задач современные подходы и методы оценки среды, видимо, должны отвечать следующим требованиям:

Оценка степени отклонения от оптимума

Хорошо известно, что какие-то изменения происходят постоянно. Главным при этом является ответ на вопрос о том, допустимы ли они, находятся ли в пределах нормы или свидетельствуют об отклонении от нее. Иными словами, необходима оценка позитивности или негативности происходящих изменений, степени их отклонений от оптимума. Именно это и оказывается затруднительным при использовании многих подходов.

Оценка наиболее общих параметров

При оценке качества среды и организации контроля за ее возможными изменениями используются различные параметры и подходы. При этом возникает вопрос, что же означают выявляемые изменения, почему используется именно данный тест или объект. По-видимому, для решения задачи оценки качества среды в целом необходимо использовать наиболее общие параметры, характеризующие важнейшие принципиальные черты рассматриваемой системы и ее функционирования.

Чувствительность

Чувствительность методов, применяемых для оценки состояния среды, является одним из наиболее важных требований. Потребность в таких чувствительных методах особенно возрастает в настоящее время, когда в силу повышенного внимания к проблемам охраны природы и в связи с развитием природоохранных мероприятий становится необходимым оценивать не только и не столько существенные, как правило, уже необратимые, изменения в среде, но и менее значительные отклонения, когда еще возможно, в случае принятия надлежащих мер, вернуть систему в прежнее, нормальное состояние. Вместе с тем чувствительность применяемых подходов не должна быть чрезмерной. Она должна выявлять отклонения от нормы, требующие принятия определенных мер для устранения их причины. Методы и подходы, обладающие повышенной чувствительностью, могут давать неадекватную информацию, выявляя обычные флуктуации в состоянии любой системы.

Универсальность

Система, предлагаемая для оценки качества среды, должна быть универсальной как в отношении вида оцениваемого воздействия, так и типа экосистем и вида живых существ, по отношению к которым такая оценка проводится. Учитывая многообразие региональных особенностей, типов экосистем и видов живых существ, а также отраслей хозяйственной деятельности и видов воздействия, представляется невозможным каждый раз создавать новую методологию, систему подходов, методов и тест-объектов применительно к каждой отрасли и региону. Оценка комплекса различных воздействий при этом оказывается практически невыполнимой. При необходимости учета особенностей региона, экосистемы, набора видов и пр. методология и общая система подходов оценки среды должны быть достаточно универсальными.

Пригодность для оценки реальной природной ситуации

Даже самые совершенные лабораторные модели, позволяющие оценить биологические последствия различных антропогенных воздействий, обычно оказываются недостаточными для понимания реальной ситуации в природе. Это происходит прежде всего потому, что протестировать в лаборатории все возможные поллютанты и промоделировать все возможные типы воздействия не представляется возможным. А если учесть, что в реальных ситуациях живые существа встречаются с их различными сочетаниями, такая оценка становится невозможной изначально. Кроме того, любые лабораторные данные лишь в определенной степени пригодны для объяснения реальных природных ситуаций. В связи с этим возможность охарактеризовать реальную ситуацию в конкретном регионе или в районе определенного предприятия оказывается одним из узловых требований к разрабатываемым системам подходов и методов для оценки среды.

Пригодность для широкого использования

При удовлетворении всех вышеуказанных требований используемая для контроля среды система должна быть относительно простой и доступной. Именно это может обеспечить ей возможность быть операциональным инструментом, пригодным для широкого использования. В настоящее время существует ряд современных молекулярно-биологических тестов на качество среды, но в силу высоких технологической сложности и стоимости их использование оказывается ограниченным. При этом возникает вопрос нужно ли использовать такие сложные методы при решении общей задачи контроля за состоянием среды и нельзя ли получить сходную информацию более доступным способом, т.е. с помощью биоиндикаторов.

К настоящему времени уже предложена серия биоиндикаторов оценки состояния среды [3; 4]. Так, крапива является биоиндикатором высокой концентрации в почве кальция; многие растения-галофилы указывают на высокую степень засоления почвы. Некоторые водные организмы свидетельствуют о степени загрязнения воды, например, малощетинковые черви рода *Tubifex*, личинки двукрылых насекомых родов *Chironomus*, *Eristalis* и др.; о чистоте воды судят по нормальному развитию высших ракообразных – напр., бокоплавов рода *Gammarus*, водорослей рода *Fontinalis* и др.

Тест-организмы – это биоиндикаторы (растения и животные), которых используют для оценки качества воздуха, воды или почвы.

Примеры тест-организмов:

- одноклеточные зеленые водоросли (хлорелла, требруксия из лишайников и пр.);
- простейшие (инфузория-туфелька);
- членистоногие (рачки дафния и артемия);
- мхи (мниум);
- цветковые (злак плевел, кресс-салат).

Несмотря на такое разнообразие, поиск новых тест-организмов не прекращается. Данная работа является одной из таких попыток.

В свете всего изложенного нами предлагается рассмотреть дополнительные тест-объекты — трехиглую (*Casterosteus aculeatus*) и девятииглую (*Pugitius pugitius*) колюшки для оценки состояния водных объектов с проточным водотоком.

Материал и методы. Материал собирался в период с июля по октябрь 2008 года на реке Тур, которая протекает в деревне Слободка Мозырского района. Было произведено две выборки колюшек 14 и 29 августа 2008 года. В ходе первой выборки было отловлено 127 особей колюшек. Место отлова представляет собой узкую канаву, заросшую различного типа приозерной растительностью, глубина составляет не более 50–60 см, в воде отмечено наличие большого количества органики, илистый слой в некоторых местах достигает 40–50 см, можно также отметить наличие большого количества водорослей и слабое течение воды (канавы с проточной водой). Возрастная структура этого отлова была представлена в основном одногодками и двухлетними особями, более взрослые особи были отмечены в единичных экземплярах.

В период второго отлова было поймано 229 особей колюшек. Среди них 85 % составили трехиглые, остальные — девятииглые колюшки, т.е. соотношение видов было обратным. Вероятно, это связано с их экологией — ширина канала в отдельных местах 6–8 м, чистая вода с небольшим содержанием органики, при глубине 1 м 20 см (максимальная в период отлова) можно видеть песчаное дно. Растительность присутствует, но в небольших количествах. В отдельных местах наблюдается ее скопление небольшими участками вдоль берегов или в центре русла. Дно преимущественно песчаное, изредка чередующееся с илистым. Вдоль берегов отмечены быющие ключи, дающие холодную чистую воду в общий ток канала, скорость течения слабая. Возрастная структура этого отлова была различна от одногодок, до трехлеток.

Результаты и их обсуждение. Таким образом, нами было поймано и изучено 356 особей колюшек. Процентное соотношение видов было примерно одинаковым, но существенно колебалось в разных уловах. В сводке по рыбам Беларуси 1965 года [5] П.И. Жуков сообщает, что трехиглая колюшка в бассейне реки Днепра отсутствует совсем. Девятииглая — характерна лишь для рек Западной Двины и Немана. Однако позже в сводке 1989 года [6] сообщается, что трехиглая колюшка проникла в бассейн Днепра и интенсивно расселяется по его притокам, а девятииглая появилась в Ясельде (бассейн Днепра). Морфологически эти виды хорошо различимы. По форме тела трехиглая колюшка напоминает лист лиственного дерева, на спине располагается три больших колючки. В сравнении с девятииглой колюшкой глаза небольшие. Так же как и у девятииглой колюшки, парные брюшные плавники заменяют парные колючки и спинной плавник симметричен анальному. Окрас преимущественно

но серебристо-серый с оттенком зеленого. Тело покрыто костными пластинками (может сильно варьировать), в хвостовом отделе расположен четкий, невооруженным глазом различимый киль.

В отличие от трехиглой по форме тела девятииглая колюшка напоминает вытянутую каплю, на спине располагается от 8 до 11 направленных в разные стороны колючек. Брюшные плавники заменяют парные колючки, анальный и спинной плавники располагаются симметрично друг другу. Окрас варьирует от темно-зеленого до оливкового. Тело голое и напроочь лишено чешуи и костных пластинок. Также отмечен хвостовой киль (является отличительным признаком, к примеру, у малой южной колюшки его нет).

В первом контрольном отлове из 127 особей 67 % составили девятииглые колюшки и 33 % трёхиглые. Видимо такое процентное соотношение этих двух видов связано с их экологией: слабая проточность воды, интенсивное зарастание дна местами с большим слоем ила (40–50 см.).

Во втором контрольном отлове поймано 229 особей, из которых 85 % составляли трехиглые колюшки, которые более требовательны к условиям обитания: чистое песчаное дно со слабой растительностью, хорошая смена воды или наличие ключей.

Выводы. 1. За сорокалетний промежуток времени с 1965 года колюшки активно проникли в бассейн реки Днепра, а сформированная мелиоративная система Полесья способствовала освоению ими малых водотоков. Зарастание каналов, снижение проточности стимулировали прогресс девятииглой колюшки, которая и может служить биоиндикатором ухудшением состояния слабопроточных водоемов, рек, каналов. 2. Более чувствительной к качеству проточной воды является трехиглая колюшка. Девятииглая – более вынослива, чем и объясняется ее продвижение в реки бассейна Черного моря. 3. Дополнительным индикатором качества проточной воды служит возрастная структура этих видов.

Список литературы

1. Захаров, В.М. Здоровье среды: концепция / В.М. Захаров. – М.: Центр экологической политики России, 2000. – С. 8.
2. Захаров, В.М. Здоровье среды: методика оценки / В.М. Захаров [и др.]. – М.: Центр экологической политики России, 2000. – 65 с.
3. Климец, Е.П. Интергральная оценка качества среды в городе Бресте и его окрестностях / Е.П. Климец // Биотест: сб. науч. тр. / под ред. Е.П. Климец. – Брест: БрГПУ им. А.С. Пушкина, 2003. – С. 39 – 49.
4. Чеботарева, Н.А. Сравнительная характеристика населения пауков (*Arachnia*, *Aranei*) сосновых насаждений с разной степенью антропоического воздей-

- ствия как один из видов биотестирования / Н.А. Чеботарева // Биотест: сб. науч. тр./ под ред. Е.П. Климец. — Брест: БрГПУ им. А.С. Пушкина, 2003. — С. 128 — 136.
5. Жуков, П.И. Рыбы Белоруссии / П.И. Жуков; под ред. П.А. Драгина. — Мн.: Наука и техника, 1965. — С. 359 — 363.
6. Жуков, П.И. Рыбы / П.И. Жуков; под общ. ред. Л.М. Суцzeni. — Минск: Белорусская Советская Энциклопедия, 1989. — С. 105 — 109.

Ольга НАЗАРЧУК

Мазыр

КРАЧКИ КАК ОБЪЕКТ МОНИТОРИНГА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЭКСКУРСИИ ПО ОКОЛОВОДНЫМ МАРШРУТАМ

На территории Беларуси крачки представлены 5 видами: черная крачка (*Chlidonias niger* L.), белокрылая крачка (*Chlidonias leucopterus* Temm.), белошекая крачка (*Chlidonias hybridus* Pall.), малая крачка (*Sterna albifrons* Pall.) и речная крачка (*Sterna hirundo* L.). Во время весенней миграции через территорию республики регистрируется чеграва (*Sterna caspia* Pall.). Черная, белокрылая и речная крачки имеют статус обычных гнездящихся видов и широко распространены в поймах рек Полесья [1]. Исключение составляют белошекая и малая крачки, имеющие статус редких гнездящихся видов и относящиеся соответственно к IV и II категории национальной природоохранной значимости Красной книги Республики Беларусь [2].

С целью мониторинга состояния популяций крачек были проведены экскурсии по околотоводным маршрутам вдоль р. Припять на территории Мозырского района. Протяженность маршрута составляла 15 км. Экскурсии проводились на протяжении четырех лет.

При проведении экскурсий на исследуемом маршруте были отмечены 3 вида крачек: белокрылая крачка, речная крачка и малая крачка.

На протяжении всего маршрута были выявлены две колонии белокрылой крачки, колония речной крачки и локальные гнезда речной и малой крачки.

Одна из колоний белокрылой крачки была обнаружена в начале исследуемого маршрута (недалеко от деревни Загорины). Данная колония крачек исследовалась на протяжении двух лет (2006–2007 гг.). Гнезда располагались на небольшом зарастающем водоеме, образовавшемся вследствие разлива р.

Тур (праваго прытока р. Припять). В 2006 г. было выявлено 22 гнезда, из которых 14 имели полные кладки. В 2007 г. гнезд было значительно меньше. Из выявленных 10 гнезд полные кладки были только в трех. Через две недели было проведено повторное обследование колонии. В этот период уже должны были появиться птенцы. При обследовании было обнаружено только одно гнездо с одним яйцом. Больше гнезд обнаружено не было. Можно предположить, что гибель кладок вызвана затаптыванием гнезд животными, так как в районе расположения колонии ведется выпас крупного рогатого скота.

При продвижении по маршруту отмечались одиночные гнезда речной и малой крачек. Гнезда располагались на песчаных косах по р. Припять. При повторном обследовании гнезд обнаружено не было. Песчаные косы используются отдыхающими в качестве пляжа, а также рыбаками. Поэтому можно предположить, что посещение людьми привело к гибели кладок крачек.

Вторая колония белокрылой крачки была обнаружена на пойменном лугу правого берега р. Припять недалеко от города Мозырь. Эта колония наблюдалась только в 2005 году. Уже в конце мая в большинстве гнезд были полные кладки. При повторном обследовании колонии белокрылой крачки установлено, что гнезда были уничтожены. Вокруг некоторых гнезд были обнаружены остатки уничтоженных кладок и перья птиц. Вероятнее всего, кладки белокрылой крачки были разорены птицами (серая ворона, болотный лушь). Через три недели крачки снова построили гнезда и сделали кладки, несколько сместившись в сторону от прежнего поселения. Спустя несколько дней гнезда были уничтожены. Предполагается, что основной причиной разорения гнезд в данном случае является постепенное высыхание пойменного луга вследствие нормализации гидрологического режима реки Припять. Это в свою очередь привело к тому, что данное местообитание стало пригодным для выпаса крупного рогатого скота. Яйца либо были потоптаны, либо раздавлены пасущимися животными.

В конце исследуемого маршрута была обнаружена колония речной крачки. Эта колония наблюдалась с 2005 по 2008 гг. По рассказам местных рыбаков, данная колония речной крачки образовалась значительно раньше. Колония речной крачки располагалась на острове из камней, образованном вследствие строительства газопровода на территории Мозырского района. Остров расположен в центре реки Припять, примерно на равном расстоянии от берега. Обнаруженные кладки были расположены непосредственно на камнях. Растительность отсутствовала. Для небольшого острова (в диаметре 3,5 м) отмечена повышенная плотность расположения гнезд.

В первый год исследования данной колонии (2005 г.) была обнаружена 21 кладка. В 2006 году количество кладок в данном местообитании заметно возросло (38). Значительное увеличение количества кладок отмечалось в 2007 г. Было выявлено 80 кладок речной крачки. При повторном обследовании данной колонии было установлено, что все кладки речной крачки уничтожены.

Это отразилось на резком сокращении количества кладок в данном местобитании в 2008 году. Было зарегистрировано только 35 кладок речной крачки.

Таким образом, при проведении экскурсий по околородным маршрутам было установлено, что близость населенных пунктов оказывает неблагоприятное воздействие на популяцию крачек.

Список литературы

1. Птицы Беларуси на рубеже XXI века / М.Е. Никифоров [и др.]; под науч. ред. М.М. Пикулика. – Минск: Издатель Н.А. Королев, 1997. – 188 с.
2. Красная книга Республики Беларусь: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды диких животных / редкол.: Л.И. Хоружик [и др.]. – 2-е изд. – Минск: БелЭн, 2006. – 320 с.

Вадим БОБРОВСКИЙ
Приморский край, Россия

ОХРАНЯЕМЫЕ ПРИРОДНЫЕ ТЕРРИТОРИИ, КАК БАЗА ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКОТУРИЗМА

Среди заповедников Дальнего Востока России (рис. 1), «Кедровая Падь», расположенный на юге Приморья, является самым маленьким по площади – всего 18 тыс. га. Развернуть широкомасштабную, планомерную эколого-просветительскую работу на такой клочке территории довольно проблематично. Проблема усугубляется отсутствием охранной зоны, по причине плотного окружения объектами промышленного, охотничьего и рекреационного лесопользования. Фактически с трех сторон заповедник ограничен автодорогами и с четвертой – железнодорожным путем международного значения. Большинство биосферных заповедников для туристических экскурсий используют так называемую буферную зону – биосферный полигон, чтобы свести антропогенное влияние в заповедной части к минимуму. Такая возможность в «Кедровой Пади» отсутствует.

Рисунок 1 – Сухореченский хребет

Выход из ситуации был найден путем приема на один день группы не более 20 человек. Методистами отдела экопросвещения было проложено несколько маршрутов в окрестностях усадьбы заповедника продолжительностью 1–2 часа. По маршруту на деревьях и кустарниках размещались таблички, с указанием вида, на русском и латинском языках и его таксономического положения. Маршруты вблизи усадьбы позволяют увидеть природу заповедника на небольшой площади, но во всем многообразии, не создавая беспокойства его обитателям на остальной территории. Преимущество на экскурсиях отдается малочисленным (до 5 человек) группам (рисунок 2), приезжающим с целью научного туризма – обычно для наблюдения одного или нескольких объектов живой природы на определенной стадии развития. Например: лосось на нересте, змеи и лягушки в брачный период, птицы на пролете, растения в фазе цветения или плодоношения.

Ранней весной, когда из-под снега появляются первые эфемероиды, многие приезжают специально полюбоваться цветущими фиалками, которых в заповеднике насчитывается 18 видов. Небольшая мобильная группа, тихо идущая по тропе, может, при везении, увидеть многое. Оленей, выходящих на водопой, стадо кабанов в дубняке или барсука в кустарнике. При этом не надо забывать, что тут не зоопарк и здесь люди в гостях у животных.

Рисунок 2 – Группа на екскурсії

Группе выделяється сотруди́ник заповедника в качестве проводника, обычно это специалист по этому профилю либо свободный, на данный момент специалист. Условия приема и проведения подобных экскурсий оговариваются заранее, по электронной почте либо по телефону.

Поскольку усадьба заповедника расположена на заповедной территории и находится в 3 км от ближайшего поселка, то все продукты питания экскурсанты приносят с собой. Оборудовано прекрасное место для пикника, на берегу горной речки Кедровой, давшей название заповеднику. Река расположена между двумя хребтами, начинается в заповеднике и делит его пополам. Максимальные вершины хребтов небольшой высоты (до 700 м) и чаще всего покрыты лесом (рис. 3).

Рисунок 3 – Осенние экскурсии имеют свою прелесть.
Детская группа на маршруте

Но есть места, где произошли оползни, обвалы и выветривания. Там появляются «окна» из каменистых осыпей, которые дают прекрасный обзор на долины, сопки и море с расположенными на нем островами. Тут же, на хорошо прогреваемых камнях, находятся излюбленные места обитания многих видов рептилий и насекомых. А по границам осыпей пышно кустятся светолюбивые виды лиан – актинидии, амурский виноград и лимонник китайский. В конце экскурсии желающие могут приобрести фильмы о заповеднике, буклеты, книги и значки.

Территория заповедника «Кедровая Падь» в далеком и не очень далеком прошлом служила ареной для событий, имеющих историческое значение. В северо-западной части находятся пещеры, служившие жилищем для первобытного человека. В них обнаружены кости животных со следами обработки и следы жизнедеятельности человека. Из более ранних слоев раскопок видно, что там жили дикие животные, а в более позднее время они служили убежищем при набегах завоевателей. В XVIII – XIX веках на известковых скалах немногочисленное местное население добывало обломочник и пережигало его на известь. Остатки этих печей до сих пор сохранились в долине р. Кедровой. К тому же периоду относятся и артефакты золотодобычи, встречающие-

ся по ключам, которые стекают с золотоносных гор: лотки, водоотводы, шурфы. Многие из ключей имеют «золотые» названия: Большой и Малый Золотой, Первый и Второй Золотой, Золотистый. И наконец, по заповеднику, через 2 перевала, шел старый почтовый тракт XVIII – XIX веков, следы которого обнаруживаются до сих пор. Тот самый исторический тракт, по которому двигался Н.М. Пржевальский в своем первом путешествии по Уссурийскому краю в 1867 г. До сих пор сотрудники заповедника то тут, то там эпизодически находят различные следы человеческой деятельности: старые фундаменты давно разрушенных строений, стены, сложенные из камней. В XX веке здесь проходил пограничный укреп район, оставивший следы в виде окопов, наблюдательных пунктов почти на каждой вершине и дотов.

В начале освоения Юга Приморья русскими и постройки Транссибирской магистрали леса на побережье Японского моря начали интенсивно вырубаться. Для предотвращения полного обезлесения в 1916 году местными энтузиастами было принято решение создать здесь кедровый заказник, который при Советской власти был узаконен как заповедник. В прозорливости этого решения может убедиться каждый, кто сравнит современную территорию заповедника с окружающими его пространствами.

Если мы обратимся к опыту других заповедных территорий Дальнего Востока, то увидим, что почти в каждом из них создаются визит-центры, специально занимающиеся эколого-просветительской деятельностью (рис. 4).

Рисунок 4 – Китайская делегация по обмену опытом

Некоторые из крупных заповедников и национальных парков, особенно находящиеся у объектов всемирного наследия, принимают волонтеров (обыч-

но студентов) из различных стран мира для обустройства туристских троп. Таким образом, получается взаимовыгодное сотрудничество — молодежь получает возможность посетить уникальные природные объекты, а заповедник имеет дополнительную рабочую силу. Этот опыт практикуется при постройке Большой Байкальской тропы, вокруг оз. Байкал (Байкальский, Байкало-Ленский заповедники и Прибайкальский НП). Площади этих заповедных территорий позволяют прокладывать многокилометровые маршруты на несколько дней, по всем зонам высотной поясности, наряду с короткими экскурсионными тропами для широкого спектра населения.

Многие заповедники проводят эксклюзивные экскурсии для фотографов к интересным объектам природы. В сопровождении сотрудника заповедника, который обеспечивает проведение и охрану, желающие прибывают на точку, проводят один или несколько съемочных дней (съемки птичьих базаров, лежбищ ластоногих — Лазовский, Дальневосточный морской и Поронайский заповедники).

Опыт российских заповедников показателен тем, что они умудряются выживать в сложных условиях современного рынка без ущерба для окружающей среды.

Валерий ЛУКАШЕВИЧ

Гомель

ЭЛЕМЕНТЫ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В РЕГИОНАЛЬНОМ ТУРИЗМЕ (ДЕТСКИЙ ТУРИЗМ)

Введение. Региональный туризм является одной из эффективных форм развития познавательной деятельности детей. Важно не только научить учеников наблюдать, смотреть, но и увидеть уникальность своего края. Болотная черепаха Полесья в этом отношении является благодатным материалом (рис. 1). Это один из редчайших представителей герпетофауны Республики Беларусь.

Она включена в издание Красной книги Республики Беларусь, Красный список МСОП, приложение II Бернской Конвенции. В настоящее время в Беларуси известно 50 местообитаний, а подавляющее большинство точек сосредоточено в Полесском регионе. С целью выявления ранее неизвестных местообитаний болотной черепахи и некоторых экологических аспектов силами учеников 8 класса в первой половине 2008 года было проведено анкетирование детей, совершавших с родителями 1 — 2 дневные поездки на природу или в дальнее село к родственникам. В анкетировании участвовали ученики 7 — 11 классов СОШ №2 г. Калинковичи и Бобровичской СОШ Калинковичского рай-

она Гомельскай вобласці. Анкета складалася з 10 спецыяльна падобраных пытанняў, на якія рэспандэнт, не ведаючы асаблівасцей біялогіі, мог без затруданення адказаць і даць вельмі ценную інфармацыю. Усяго былі апытаны 270 чалавек. Анкета складалася з наступных пытанняў:

1. Вачылі Вы калі-нібудзь на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь у натуральных умовах болотную чарапаху?

Варыант адказаў: да, не.

2. Вачылі ці Вы ў прыродзе разораныя яйцекладкі болотнай чарапахі? (апытываемым раздаваліся фатаграфіі разораных кладок).

Варыант адказаў: да, не.

3. Сяколькі разоў Вы сустрачалі болотную чарапаху ў натуральных умовах на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь?

Варыант адказаў: адзін, два, тры, чатыры, пяць, свой варыант адказа.

4. Забіралі ці Вы з прыроды домай болотную чарапаху?

Варыант адказаў: да, не.

5. Чым скончылася ўтрыманне дома болотнай чарапахі?

Варыанты адказаў: выпускам у натуральную сроду, гібельню жывотнага, падарылі знакамому, сбежала, ўтрымліваецца і ў цяперашняе час, свой варыант.

6. Укажыце, пажаадуіста, бліжэйшы населены пункт, раён, вобласць, дзе сустракалася Вам болотная чарапаха.

Прымер адказа: д. Оляшаны, Столінскі раён, Брэсцкая вобласць.

7. У якім годзе Вам сустракалася болотная чарапаха?

8. У якім месяцы Вам сустракалася болотная чарапаха?

9. У якім біятопе Вы вачылі болотную чарапаху?

Варыанты адказаў: рака, возера, меліярацыйны канал, аскусствены вадоем, неааьшой мелкай вадоем з забалоченымі пааогымі берагамі, лес, асфальтаваная дарога, грунтовая дарога, свой варыант.

10. Якой дааіны быа панцырь сустракавааься Вам болотнай чарапахі?

Вариант ответов: около 5 см, 7 – 9см, 10 – 13 см, 14 – 17 см, 18 – 21см.

Рисунок 1 – Ученики в кабинете биологии знакомятся с болотной черепахой

Результаты.

1. А) Из 149 опрошенных учеников 8 – 10 классов СОШ №2 г. Калинковичи 81 встречал на территории Беларуси в естественных условиях болотную черепаху.

Б) Из 121 опрошенных учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ 60 встречали на территории Беларуси в естественных условиях болотную черепаху.

В) Из 270 опрошенных учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, 141 человек или 52,2% от общего числа встречали на территории Беларуси в естественных условиях болотную черепаху.

2. А) Из 81 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи встречавших болотную черепаху: 39 встречали единожды, 26 дважды, 11 трижды, 3 четырежды, 1 пятикратно и 1 семикратно.

Б) Из 60 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ встречавших болотную черепаху: 34 встречали единожды, 19 дважды, 4 трижды, 2 четырежды и 1 пятикратно.

В) Из 141 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ встречавших болотную черепаху: 73, или 51,7 %, встречали единожды, 45, или 31,9 %, дважды, 15, или 10,6 %, трижды, 5 или 3,5 %, четырежды, 2, или 1,4 %, пятикратно и 1, или 0,7 %, семикратно.

3. А) Из 81 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи болотную черепаху встречали: 3–встречали в 1999 г., 5–в 2000 г., 1–в 2001 г., 11–в 2002 г., 11–в 2003 г., 6–в 2004 г., 14–в 2005 г., 12–в 2006 г., 24–в 2007 г.

Б) Из 60 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ встречавших болотную черепаху: 2–встречали в 1999 г., 6–в 2000 г., 3–в 2001 г., 6–в 2002 г., 8–в 2003 г., 7–в 2004 г., 8–в 2005 г., 14–в 2006 г., 9–в 2007 г.

В) Из 141 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ встречавших болотную черепаху: 5, или 3,5 %,–встречали в 1999 г., 11, или 7,8 %,–в 2000 г., 4, или 2,8 %,–в 2001 г., 17, или 12,1 %,–в 2002 г., 19, или 13,4 %,–в 2003 г., 13, или 9,2 %,–в 2004 г., 22, или 15,6 %,–в 2005 г., 26, или 18,4 %,–в 2006 г., 33, или 23,4 %,–в 2007 г. Отвечая на этот вопрос, не все ученики смогли вспомнить точный год встречи с болотной черепахой.

4. А) Из 81 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи встречавших болотную черепаху: 4–встречали в апреле, 6–в мае, 23–в июне, 23–в июле, 12–в августе и 2–в сентябре. В другие месяцы вид не встречался.

Б) Из 60 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху: 1–встречал в апреле, 5–в мае, 15–в июне, 11–в июле, 6–в августе, 2–в сентябре и 1–в октябре. В другие месяцы вид не встречался.

В) Из 141 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху, лишь 111 встреч смогли распределить по месяцам: 5, или 4,5 %,–встреч было в апреле, 11, или 9,9 %,–в мае, 38, или 34,2 %,–в июне, 34, или 30,6 %,–в июле, 18, или 16,2 %,–в августе, 4, или 3,6 %,–в сентябре и 1, или 0,9 %,–в октябре. В другие месяцы вид не встречался.

5. А) Из 81 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи болотную черепаху встречали: 6–в реке, 21–в озере, 3–в мелиоративном канале, 7–в

искусственном водоеме, 38 – в небольшом мелком водоеме с заболоченными пологими берегами, 3 – в лесу, 2 – на асфальтированной дороге и 3 – на грунтовой дороге.

Б) Из 60 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху: 2 – в реке, 18 – в озере, 9 – в мелиоративном канале, 13 – в искусственном водоеме, 25 – в небольшом мелком водоеме с заболоченными пологими берегами, 1 – в лесу, 1 – на асфальтированной дороге и 1 – на грунтовой дороге.

В) Из 141 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху смогли указать биотоп при 153 встречах: 8, или 5,2%, – в реке, 39, или 25,5%, – в озере, 12, или 7,8%, – в мелиоративном канале, 20, или 13,1%, – в искусственном водоеме, 63, или 41,1%, – в небольшом мелком водоеме с заболоченными пологими берегами, 4, или 2,6%, – в лесу, 3, или 1,9%, – на асфальтированной дороге и 4, или 2,6%, – на грунтовой дороге.

6. А) Учениками 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи особи болотной черепахи встречались следующих размеров: около 5 см – 1 раз, 7–9 см – 1 раз, 10–13 см – 18 раз, 14–17 см – 17 раз, 18–21 см – 27 раз.

Б) Учениками 7–11 классов Бобровичской СОШ особи болотной черепахи встречались следующих размеров: около 5 см – 2 раза, 7–9 см – 5 раз, 10–13 см – 6 раз, 14–17 см – 6 раз, 18–21 см – 9 раз.

В) Ученики 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавшие в природе болотную черепаху, лишь в 92 случаях смогли указать приблизительную длину панциря встречавшихся особей: около 5 см – 3 раза, или 3,2%, 7–9 см – 6 раз, или 6,5%, 10–13 см – 24 раза, или 26,1%, 14–17 см – 23 раза, или 25%, 18–21 см – 36 раз, или 39,1%.

7. А) Из 81 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи, встречавших болотную черепаху, 28 изымали встреченных особей из естественной среды и забирали их домой.

Б) Из 60 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху, 18 изымали встреченных особей из естественной среды и забирали их домой.

В) Из 141 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, встречавших болотную черепаху, 46, или 32,6%, изымали встреченных особей из естественной среды и забирали их домой.

8. А) Из 28 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи, забиравших домой болотную черепаху, рассказывали о ее дальнейшей судьбе следующее: в 21 случае животное выпустили в естественную среду, в 4 случаях черепахи погибли, в 2 случаях подарили знакомым, и в 1 случае сбежала.

Б) Из 18 учеников 7–11 классов Бобровичской СОШ, забиравших домой болотную черепаху, рассказывали о ее дальнейшей судьбе следующее: в 12 слу-

чаях животное выпустили в естественную среду, в 2 случаях черепахи погибли, в 2 случаях подарили знакомым, в 1 случае сбежала и в 1 случае содержится дома в настоящее время.

В) Из 46 учеников 8–10 классов СОШ №2 г. Калинковичи и 7–11 классов Бобровичской СОШ, забравших домой болотную черепаху, о дальнейшей судьбе черепахи сообщили следующее: в 33, или 71,7%, случаях животное выпустили в естественную среду, в 6, или 13,1%, случаях черепахи погибли, в 4, или 8,7%, случаях подарили знакомым, в 2, или 4,3%, случаях сбежали и в 1, или 2,2%, случаев содержится дома в настоящее время.

9. Ни один человек из 270 опрошенных не встречал разрушенные яйцекладки болотной черепахи.

Ученики СОШ №2 г. Калинковичи из 105 встреченных особей болотных черепах 66, или 62,8%, наблюдали в окрестностях своего населенного пункта.

Ученики Бобровичской СОШ из 68 встреченных особей болотных черепах 50, или 73,5%, наблюдали в окрестностях своего населенного пункта.

Анализ полученных результатов. В результате обработки данных, полученных при анкетировании 270 жителей Калинковичского района, было установлено, что 141 ученик, или 52%, опрошенных, встречали болотную черепаху в природе, причем около половины из них видели болотную черепаху два и более раз. Несколько большая встречаемость болотной черепахи школьникам СОШ №2 г. Калинковичи, нежели Бобровичской СОШ, объясняется тем, что у многих из них есть бабушки и дедушки, проживающие в разных деревнях, при посещении которых во время летних каникул у них значительно повышался шанс встретить болотную черепаху.

Рассматривая данные встреч по годам, можно сказать, что численность изучаемого вида в Калинковичском районе в последнее десятилетие стабильна. Некоторый рост численности болотной черепахи, прослеживаемый в последние годы, объясняется возрастом участников анкетирования, так как ребята средних и старших классов чаще бывают в природной среде.

Ярко выраженный пик сезонной активности болотной черепахи, приходящийся на июнь и июль, подтверждается и нашими исследованиями, в эти два месяца произошло 64,8 % всех встреч. Именно в это время основная масса половозрелых самок отправляется от водоемов к местам массовых кладок яиц, а затем, выполнив свою задачу, самки возвращаются обратно в водоемы. После размножения эти животные усиленно питаются и долгое время для лучшего усвоения пищи и формирования витамина D находятся на открытых солнечных участках. Бесспорно, в это время взрослые особи наиболее доступны для людских глаз.

Выводы

1. Большинство встреченных особей (64,1 %) болотной черепахи имели длину панциря 14–21 см, т.е. были половозрелыми. На долю неполовозрелых особей пришлось около 1/3 от общего числа встреченных, что для этого вида является весьма высокой цифрой

2. Относительно высокий процент неполовозрелых особей в исследуемой популяции говорит о том, что в этом регионе до наших дней сохранилось необходимое для поддержания местной популяции количество стадий размножения. Все они находятся в мало трансформированных, трудно доступных местах, так как ни один человек из 270 опрашиваемых ни разу за свою жизнь не встречал разоренные яйцекладки болотной черепахи, которые в летнее время на территориях стадий размножения встречаются довольно часто.

3. Отрицательно влияет недостаточная пропаганда охраны вида среди населения, о чем свидетельствует факт, что, когда перед проведением анкетирования ученикам сказано было, что болотная черепаха является «краснокнижным» видом, большинство из них очень удивились, так как ранее об этом не слышали, несмотря на то, что этот вид был внесен во все три издания Красной книги нашей страны.

4. Наличие в Калинковичском районе типичных ландшафтов Полесья обеспечивает стабильность местной популяции болотной черепахи, откуда в благоприятные для вида годы она может расселять на прилегающие территории, подходящие для обитания.

5. Предпочитаемыми биотопами болотной черепахи в Калинковичском районе, как и на всей территории республики, являются замкнутые водоемы: небольшой мелкий водоем с заболоченными пологими берегами, озера, искусственные водоемы [1]. На реках и каналах этот вид встречается лишь в 13 % случаев.

6. По результатам анкетирования видно, что очень велика доля людей, забиравших при случае из природы домой болотную черепаху. Однако большинство ребят, взяв черепаху домой, через некоторое время выпускали ее в природу, и можно надеется на то, что, когда население данного региона будет достаточно информировано о статусе и биологии болотной черепахи, то случаи изъятия животных из природы будут встречаться гораздо реже.

7. В результате исследований получены данные об обитании в последнее десятилетие болотной черепахи в окрестностях 24 населенных пунктов Калинковичского района и 10 населенных пунктов других районов Белорусского Полесья. Особого внимания заслуживают окрестности тех населенных пунктов, где болотную черепаху наблюдали 2 и более человек, таких населенных пунктов оказалось 9 из 34, и все они находятся на территории Калинковичского района. Необходимо проработать вопрос о создании микрозаказника для этого вида. На территории Белорусского Полесья, заказников подобного рода

пока еще не существует [2]. Если удастся воплотить это в жизнь, то на территории Калининского района и будущие поколения смогут наблюдать в естественных условиях уникального представителя фауны Беларуси – европейскую болотную черепаху.

Список литературы

1. Пикулик, М.М. Пресмыкающиеся Белоруссии / М.М. Пикулик, В.А. Бахарев, С.В. Косов. – Мн.: Наука и техника, 1988. – 166 с.
2. Красная книга Республики Беларусь: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды диких животных. / гл. редакция: Г.П. Пашков (гл. ред.) [и др.]; гл. редколлегия: Л.И. Хоружик (пред.) [и др.]. – Мн., БелЭн, 2004. – 320 с.

Янка ТРАЦЯК

Гродна

ТАПОНІМЫ Ў КАНТЭКСЦЕ ТУРЫСТЫЧНА- ЭКСКУРСІЙНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

На тэрыторыі Беларусі знаходзяцца больш за 300 гарадоў і мястэчак, некалькі тысяч вёсак і хутароў, больш за 30 тыс. рэчак, азёраў, вадасховішчаў, урочышчаў, а таксама сотні раўнінаў, узвышшаў, лясоў, – усё, што сёння з’яўляецца багатай і патэнцыйнай асновай турыстычнага рэсурсу рэспублікі. Гэтае непаўторнае багацце мае свой канкрэтны адрас у часе, прасторы і геаграфічных назвах. Назвы ў сваю чаргу маюць сваю гісторыю, вельмі багаты, разнастайны і цікавы пласт гістарычнай і культурнай спадчыны, асабліва калі мець на ўвазе духоўны досвед народу, які ніколі выпадковымі словамі нічога не называў. У гэтым сэнсе тапонімы могуць быць своеасаблівай крыніцай цікавай і дадатковай інфармацыі пра тую ці іншую назву, яе паходжанне і гісторыю намінацыйнага аб’екта. Усё гэта можна з поспехам выкарыстаць у кантэксце турыстычна-экскурсійнай дзейнасці.

Але варта адзначыць, што тапаніміка сёння не прыцягвае асаблівай увагі работнікаў турыстычнай сферы. Экскурсаводы звычайна абмяжоўваюцца банальнай інфармацыяй пра тую ці іншую назву горада альбо мястэчка, якая ўзятая яшчэ з савецкіх часоў і не заўсёды адпавядае праўдзівасці самой назвы, а што датычыць арганізатараў турызму, дык трэба прызнаць, што турызм у нас не столькі з’яўляецца развітым, каб пры фармаванні турыстычнага прадукту і яго рэалізацыі ўлічваліся тапанімічныя асаблівасці. Зразумела, што займацца спецыяльным даследаваннем тапанімікі толькі дзеля гэтага ў турыстычнай ар-

ганізацыі вельмі складана, а то і немагчыма, а вось мець хаця б агульнае ўяўленне пра паходжанне назваў і іх моўную трансфармацыю ў часе ў мэтах іх практычнага выкарыстання, было б карысным як работнікам сферы турызму, так і самім турыстам. У гэтым сэнсе гутарка можа ісці ў першую чаргу пра пазнавальныя віды турызму. Пры гэтым можна абмежавацца тлумачэннем тапонімаў канкрэтных мясцін, праз якія праходзяць турыстычныя маршруты, але такі падыход звужае разуменне словаўтваральнай спецыфікі, матывацы і фактараў уплыву ў фармаванні той ці іншай назвы.

Паводле агульных крытэрыяў, падыходаў і характэрных прымет тапонімы сістэматызуюцца і класіфікуюцца ў асобныя групы. Дзякуючы гэтаму, этымалогія іх становіцца больш празрыстай і зразумелай. Увогуле, можна распрацаваць схему, якая будзе карыснай пры гутарцы аб паходжанні многіх тапонімаў, у тым ліку і тых, якія выклікаюць турыстычны інтарэс і могуць быць улічаны пры распрацоўцы турыстычных маршрутаў, выкарыстаны пры перспектыве развіцця спецыяльных відаў турызму.

Першае, на што варта звярнуць увагу, дык гэта на народную і навуковую этымалогію тапонімаў. Легенды і паданні аб паходжанні той ці іншай назвы могуць быць вельмі займальнымі і цікавымі, але часам яны не маюць нічога агульнага з навуковымі абгрунтаваннямі. У якасці ўзору народнай этымалогіі можна прывесці тлумачэнне назвы г. Ліда паводле падання пра Лідзейку, альбо м. Гожа (Гродзенскі р-н) паводле выказвання Пятра І «гоже. . .» у час пошуку месца для вайсковага лагера. Сёння вядома, што м. Гожа (Ожа) існавала ўжо ў XV ст. і, паводле верагоднага тлумачэння В.А. Жучкевіча, назва яго паходзіць з літоўскай мовы *gorze* – лаз, выхад з умацаванняў [1, с. 73]. Але і такое тлумачэнне можна паставіць пад сумнеў: не варта захапляцца той мовай, якая ўзнікла з жамойцкіх дыялектаў і сфармавалася пазней, асабліва ў той час, калі ў беларускай мове спрадвечу існавала аснова слова *гожы* – прыгожы, слаўны, прыгодны для якіх-небудзь мэт [2, с. 67]. З такім эсэтэчна-аксіялагічным значэннем цяжка не пагадзіцца, асабліва калі ўбачыш гэтую Гожу. Дарэчы, і назву г. Ліда В.А. Жучкевіч тлумачыць з балтыйскага тэрміна *hydimas* – вырубка, чаму ў беларускай мове адпавядае тэрмін *ляды*.

Можна яшчэ згадаць цікавыя паданні пра г. Прапойск, маўляў і тут замешаны Пётр І, які ў гонар перамогі над войскамі Карла XII дазволіў салдатам скарыстаць усе запасы спітнага, і пасля на гэтым месцы ад слова *праніць* і ўзнік горад. На самой справе назва паходзіць ад рэчкі Проня і сустракаецца ў розных варыянтах ад XII ст.: Прапосыцька, Прапосыцекс, Прапольск, Прапостек, Прапошаск, Прапойск (перайменаваны ў 1945 г. у Слаўгарад) [3, с. 110].

Свае легенды маюць гарады Гомель (го, мель!), Магілёў (магіла, льва), Мозыр (мой жыр і скупы габрэй), Ваўкавыск (воўк вые) і іншыя гарады, мястэчкі, азёры і г. д. Зразумела, што яны часам вельмі далёкія ад праўдзівай этымалогіі,

але экскурсаводы выкарыстоўваюць і такія легенды — яны, пры адпаведнай падачы, упрыгожваюць экскурсію. Але, пры гэтым абавязкова павінна быць даступнае і не менш захапляльнае навуковае тлумачэнне тапонімаў, што будзе спрыяць не толькі папулярызаванню элементаў беларускай культуры, але і якасці экскурсійнай абслугі, досведу ў прывабліванні турыстаў.

У нейкай ступені дапамагае распазнаць семантыку тапоніма час, у які тапонім сфармаваўся. Вызначэнне перыяду адначасна раскрывае сацыякультурную прастору, палітычныя, сацыяльныя, канфесійныя і рэлігійныя асаблівасці, узровень агульнай культуры, свядомасці і інтэлекту, род заняткаў і віды працы, — усё, што можа прама і ўскосна паўплываць на словаўтваральную форму той ці іншай назвы.

Так, можна вылучыць наступныя перыяды фармавання тапонімаў: першапачатковы — прасочваецца ў паганскіх тэанімічных назвах (Пярунова, Ярылава), некаторых назвах этнанімічнага характару (Дайнова, Крывічы), а таксама ў словаўтваральных аспектах з угра-фінскай, балцкай і стараславянскай моваў; перыяд ВКЛ — час фармавання ўласнабеларускай лексікі, дзяржаўнасці старабеларускай мовы і ўзнікнення шматлікіх беларускіх назваў; перыяд Рэчы Паспалітай — перыяд паланізацыі: час, калі многія назвы гарадоў сталі гучаць паводле лексіка-граматычных нормаў польскай мовы. Менавіта ў гэты перыяд Гродня стала Гроднам, Бярэсце — Брэстам, Навагарадок — Навагрудкам, Менск — Мінскам; расейскі перыяд — час, пры якім чыноўніцтва зафіксавала польскамоўныя варыянты і перайменавала некаторыя назвы польска-каталіцкага зместу на ўзор расейска-праваслаўнай лексікі; у міжваенны перыяд 1920—1930-я гг. у Заходняй Беларусі паланізацыя тапонімаў паўтараецца, а ў савецкай частцы Беларусі тапанімічная лексіка набывае ідэалагічнае савецкае і прарасейскае гучанне. Такімі рысамі можна характарызаваць і сучасны беларускі перыяд фармавання і існавання тапанімікі. Перыядызацыя тапонімаў у больш значнай ступені прасочваецца паводле урбанімікі горада: у зменах назваў вуліц, раёнаў, мікрараёнаў. У гэтым сэнсе немагчыма правесці добрую экскурсію, не згадваючы гістарычныя назвы вуліц, якія з'яўляюцца адбіткам канфесійнай, ідэалагічнай і палітычнай барацьбы. Так, некаторыя вуліцы Гродна ў розныя перыяды мелі розныя, ад першапачатковай да сучаснай, назвы, да прыкладу: Азёрская — Брыгіцкая — Купецкая — Кутузаўская — Брыгіцкая — К.Маркса; Верцялішская — Раскоша — Мураёўская — Ажэшкі; Віленская — Дамініканская — Саборная — Дамініканская — Савецкая; Басняцкая — Паштовая — Вітаўта — Сацыялістычная; Дзем'янаўская — Баніфратарская — Татарская — Баніфратарская — Свярдлова; Сафійская — Пілсудскага — Леніна.

Разам з тым перыядызацыя тапонімаў дазваляе прасачыць трансфармацыю і змену тапонімаў у часе паводле лінгвістычных асаблівасцей дамінуючай у сацыякультурным асяродку мовы. Так, на змену старабеларускім вымаўленням пры-

ходзяць польскамоўныя варыянты (Каралёўшчына—Круляўшчызна, Воля—Вулька, Бярэсце—Брэст), альбо рускамоўныя (Янава—Іванава, Ізяслаў—Заслаўе). Часам тапонімы ў выніку такой фанетычнай трансфармацыі змяняюцца настолькі, што распазнаць іх першасную этымалогію ўяўляецца вельмі цяжкім, а часам і немагчымым. Так, да прыкладу, нешта падобнае, адбылося з тапонімамі Міёры і Ліёзна—не кожны здагадаецца, што беларуская назва гэтых мястэчак была і павінна быць Меры і Лесна. Не зусім ясная сітуацыя склалася і з тапонімам Жупраны (Ашмянскі р-н). Мясцэчка згадваецца ў пісьмовых крыніцах у XV ст. Паходжанне назвы В.А. Жучкевіч тлумачыць у значэнні асновы *тараторыць, варкаваць. Верагодна паводле назвы мянушкі* [1, с. 125]. Зразумела, што з такой трактоўкай пагаджацца вельмі цяжка, асабліва, калі згадаць, што яшчэ ў XIX ст. у Ашмянскім павеце была добра вядомай Зубранская Пушча. Вельмі нагадвае натое, што ў гэтай пушчы, на адлегласці ў 14 верст ад г. Ашмяны па дарозе з Вільні на Менск, на беразе р. Ашмянкі і раскінулася гасціннае пасяленне пад назвай Зубраны (Дарэчы, яшчэ ў 1980-я гады ў раёне Жупранаў можна было ўбачыць зубра). А факт пераходу З(З) у Ж(З) застаўся такой жа незаўважанай з’явай, як і сённяшнія не беларускае вымаўленне Неман, Несвіж, Панямунь.

Увогуле, добра было б засвоіць крытэрыі і фактары, якія непасрэдна ўтлываюць на ўзнікненне той ці іншай назвы і з’яўляюцца яе вытокамі. Тапанімісты звычайна прапануюць сваю класіфікацыю тапанімікі, тым не менш многія агульныя рысы застаюцца нязменнымі [4]. Адзначым некаторыя іх асаблівасці:

- прыродна-геаграфічныя фактары: рэльеф, якасць глебы, вада, балота, лес, поле, расліннасць, пароды дрэў (Роўнадзь, Каменка, Парэчча, Сутокі, Вязынка, Пушча, Грандзічы, Паляны, Бераставіца, Вішнявец, Ліпнішкі, Лебядя, Пышкі (з літ. *pyschkas*—сасна));

- жывёльны свет: Варона, Дзятлава, Жабінка, Ласосна;
- фактар зямлі: паводле спосабу распрацоўкі (Вьжар, Ляды, Карчавіха), паводле спосабу набыцця (Атрубы, Трацякі), паводле формы ці размяшчэння (Астравец, Вуглы, Клін), паводле мэты выкарыстання (Аульс, Пераходы, Прагон), паводле ўрадлівасці (Галынка, Голадзь), паводле адзінкі вымярэння (Валока, Смаргоні);

- вынікі дзейнасці чалавека: віды і тыпы паселішчаў (Воля, Гарадок, Гарадзішча, Двор, Мясцэчка, Пагост, Слабада), промыслы і род заняткаў (Гута, Рудня, Рум, Тартак, Фоллош), забудовы (Буда, Ізбішча, Іўе); абарончай, тактычнай і транспарта-камунікацыйнай дзейнасці (Слонім, Стаўбцы, Грэбля, Масты, Старыя Дарогі, Тракт); прававога і саслоўнага значэння (Баяры, Воля, Слабада);

- паводле месцазнаходжання населенага пункта: Залессе, Запруддзе, Пагараны, Палессе, Узбалаць;

- айконімы і гідранімічнага паходжання: з суфіксам ск, цк (р. Менка—Менск, р. Віцьба—Віцебск, р. Палата—Полацк), р. Арэса—В. Падарэссе, р. Бярэзіна—м.

Беразінск;

- тапонімы антрапанімічнага паходжання: ад асабовых імёнаў і прозвішчаў з канчаткамі -аў(-оў), -ічы(-ычы), -овічы(-ёвічы), -онкі(-ёнкі), -ава(-ова), -ін(-ын), -оўка(-аўка) (Тураў, Асіповічы, Кухцічы, Талочын, Аўгустова, Аляксандраўка), фармантамі -шчына, -аўшчына, якія выконваюць семантычную функцыю прыналежнасці паводле спадчыны (Адамаўшчына, Гродзеншчына, Бацькаўшчына);

- этнатапонімы. На гэтай групе тапонімаў варта спыніцца больш падрабязна. У нашым кантэксце гутарка можа ісці пра этнічны турызм, пры якім практычна немагчыма абысціся без звароту да этнатапанімікі. Адзначым, што гэты пласт тапанімікі з'яўляецца разнастайным і стракатым паводле розных этнасаў, перыядаў, перамяшчэнняў, дэмаграфічных зрухаў і міграцый насельніцтва. Каля 70 этнатапонімаў характарызуе вядомы даследчык А.Ф.Рогалеў [5]. Шматлікія плямёны і народнасці, якія мелі непасрэднае дачыненне да этнічнай тэрыторыі Беларусі, пакінулі свае сляды ў назвах рэчак, гарадоў і мястэчак. Так, выдзяляюцца групы угра-фінскага, іранскага, балцкага, славянскага і беларускага паходжання этнатапонімаў. Пры больш глыбокім аналізе згаданыя групы разбіваюцца на падгрупы паводле таго ці іншага этноніма, які звычайна з'яўляецца асноваўтваральнай формай тапоніма. Так, А.Ф.Рогалеў стварае схемы размяшчэння этнатапонімаў. У гэтым сэнсе турыстаў можа зацікавіць месца пражывання этнасаў, блізкіх да іх этнічных каранёў. У кнізе А.Ф.Рогалева аналізуюцца тапонімы, якія з'яўляюцца выпворнымі ад наступных этнонімаў: прусы, борці, скалвы, ятвезь, дайнава, лотва, латголь, земгалы, відзы, літва, літвіны, літоўцы, жамайты, гуды, крывічы, палачане, ляхі, мазуры, палякі, русіны, русакі, маскалі і інш. На геаграфічнай карце Беларусі каля 500 аналагічных і выпворных ад этнонімаў тапонімаў (Дулебы, Обрава, Гуды, Крэва, Відзы, Дайнова, Літва, Ятвезь, Мазуры, Ляхі, Маскалі і інш.). Пры гэтым тапонімы этнанімічнага паходжання не варта блытаць з антрапалагічнымі тапонімамі: Гудзевічы, Літвіновічы, Ляхавічы, але этымалогія і такіх прозвішчаў мае этнанімічны пачатак.

Колькі слоў варта сказаць пра татарскі след у тапаніміцы Беларусі. Менавіта з татарамі звязваюць паходжанне назваў такіх месцаў, як вёскі Арда, Ардашы, Ардынка, Асманы, Скурды, магільнік Мізяры і інш. Ёсць цікавае меркаванне, што назва раённага цэнтра на Гродзеншчыне Іўе, этымалогію назвы якога бачылі ў слове іва, альбо ў антрапоніме Ева, паходзіць з татарскай *іва*, што азначае хата. Вельмі праўдападобна, калі ўлічыць, што зямля гэтая некалі была аддадзена Вітаўтам для засялення татарамі. Магчыма, там яны і збудавалі сваю першую іву (хату). Апрача цюркскага паходжання тапонімаў, у Беларусі сустракаюцца і адпаведныя назвы этнанімічнага кшталту: Татаршчызна, Татарка, Татары і інш.

Некаторую дапамогу могуць аказаць тапонімы і пры фармаванні турарэлігійнай тэматыкі. Праўда, рэальнага тапанімічнага матэрыялу ў гэтым плане сёння амаль

што не засталася. Застаецца згадваць некаторыя тапонімы паганскага паходжання, да прыкладу: Ярылаўка, Перунова, Праўда, амаль што ў кожнай мясцовасці ёсць свае ўрочышчы, якія ў паганскія часы былі месцам правядзення містэрый у гонар міфічнага і фатальнага духа (бога) Рока—адсюль і назва—урочышчы. А яшчэ можна канстатаваць цікавы міф пра духа-творцу Рода, якому, паводле беларускай міфалогіі, належыць стварэнне зямлі і чалавека. Магчыма, племя, якое пакланялася Роду і пражывала на ім створанай тэрыторыі (радзіме), і мела аднакарэнную назву—радзімчы.

Не шмат захавалася і хрысціянскіх царкоўна-культавых тапонімаў (Д'якаўцы, Біскупцы, Старцы, Капліца, Кальварыя, Глябанаўцы). Большасць з іх былі падвержаны перайменаванням у савецкі час. Так, в. Богі была перайменавана ў Загорнае, в. Божадары—у Бярозаўшчыну, Божына—у Прырэчнае, г. Ігумен—у Чэрвень, в. Іконкі—ва Ульянаўку, Крыжовы Лог—у Красны Лог, Святы Дух—у Будзёнаўку, Святоцк—у імя Дзяржынскага, а шматлікія вёскі пад назвай Папоўка атрымалі назвы Леніна, Першамайск, Красная Зара [1]. Адпаведна былі перайменаваны і назвы вуліц.

Ёсць даволі значная група тапонімаў з супярэчлівай, непераканаўчай і нават нявызначанай этымалогіяй. Даследаванне такіх тапонімаў—задача вопытных і дапытлівых лінгвістаў.

Спіс літаратуры

1. Жучкевіч, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А.Жучкевіч. — Мн.: Изд. БГУ, 1974.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Т. 2. — Мн.: Гал. рад. Беларус. Сав.Энцыклапедыі, 1978.
3. Рылюк, Г.Я. Истоки географических названий Беларуси (с основами общей топонимики) / Г.Я. Рылюк.— Мн.: Веды, 1997.
4. Жучкевич, В.Общая топонимика / В. Жучкевич. — Мн., 1980; Лемцюгова, В.П. Беларуская айканімія / В.П. Лемцюгова. — Мн., 1970; Шур, В. Беларускія ўласныя імёны: Бел. антрапаніміка і тапаніміка: дапам для настаўнікаў / В. Шур. — Мн.: Маст.літ., 1998; Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы / І.Я. Яшкін. — Мн, 1972.
5. Рогалев, А.Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории) / А.Ф. Рогалев. — Гомель, 1993.

Людмила ЛАПШЕВА

Гродно

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКОТРОПЫ ЛАНДШАФТНОГО

ЗАКАЗНИКА «МОЗЫРСКИЕ ОБРАГИ» В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В последние годы развитие туристической деятельности в Республике Беларусь приобретает все большую актуальность. Для большинства стран туризм играет огромную роль в экономике. Развитие туризма оказывает стимулирующее воздействие на такие секторы экономики, как транспорт, торговля, связь, строительство, сельское хозяйство, производство средств народного потребления, и составляет одно из наиболее перспективных направлений структурной перестройки экономики.

Одной из важнейших составляющих туризма является экотуризм. Отличительные особенности экотуризма заключаются в том, что он стимулирует и удовлетворяет желание общаться с природой, предотвращает негативное воздействие на природу и побуждает туроператоров и туристов содействовать охране природы и социально-экономическому развитию общества, таким образом являясь важным компонентом устойчивого развития природных территорий.

В развитии экотуризма можно выделить несколько направлений: во-первых, это развитие охраняемых территорий и вовлечение их в туристическую деятельность; во-вторых, развертывание сети экологических маршрутов по природным ландшафтам, не нарушенных человеческой деятельностью; в-третьих, реализация программ экологического образования и просвещения, которые могут способствовать охране и развитию природы. Одной из форм реализации туристической деятельности в экотуризме является организация экскурсий по экологической тропе.

Создание экологических троп для Республики Беларусь является делом достаточно новым, но набирающим в последние годы быстрые темпы. Изначально назначение экологической тропы состоит в обеспечении условий для воспитания экологически грамотной молодежи, формирования культуры поведения человека и умения взаимодействовать с окружающей природной средой. Основной задачей экологической тропы является расширение у экскурсантов элементарных сведений об объектах, процессах и явлениях окружающей природы, формирование умения видеть, замечать различные проявления антропогенного фактора, наблюдаемые в зоне маршрута тропы, способность комплексно оценивать эти результаты воздействия человека на окружающую среду; способствовать воспитанию экологической культуры поведения человека как части общей культуры взаимоотношений людей друг с другом и отношения человека к природе.

При организации тропы учитываются следующие условия: объект исследования должен находиться недалеко от города, иметь хорошие подъездные пути, маршрут тропы должен содержать не только участки нетронутой «дикой» приро-

ды, но и антропогенный ландшафт, немаловажное значение имеет эстетическая выразительность окружающего ландшафта и информационная емкость маршрута. Все эти условия нашли отражение при организации тропы в ландшафтном заказнике «Мозырские овраги».

Государственный ландшафтный заказник «Мозырские овраги» создан по Постановлению Совета Министров БССР №60 от 21.02.1986 г. с целью сохранения уникального для Белорусского Полесья балочно-овражного комплекса как природного элемента с разнообразным рельефом, а также охраны находящихся в пределах этой территории редких, исчезающих и хозяйственно полезных видов растений. Общая площадь заказника составляет 1141,5 га, располагается он в окрестностях г. Мозыря. На фоне плоских заболоченных песчаных равнин Белорусского Полесья Мозырская гряда с ее абсолютными высотами до 220 м и относительными превышениями в десятки метров образует уникальный ландшафтный комплекс.

Организация деятельности на экологической тропе ландшафтного заказника «Мозырские овраги», как и на любой экологической тропе, предусматривает взаимодействие четырех компонентов: экологическое обучение и воспитание, отдых посетителей, сохранение природы в заказнике и на прилегающих территориях.

Особенность процесса экологического обучения и воспитания на экологической тропе состоит в том, что он строится на основе непринужденного усвоения информации, ценностных ориентаций и идеалов, норм поведения в природном окружении. Достигается это путем органического сочетания и познания во время движения по маршрутам тропы.

Обучающая функция тропы заключается в знакомстве экскурсантов с объектами природы, флорой и фауной заказника. Воспитательные задачи реализуются в процессе общения экскурсантов с объектами природы, необходимостью заботиться о ней. Что касается связи воспитания с отдыхом, то именно здесь можно показать красоту природы, её ранимость, беззащитность перед натиском человека, убедить в необходимости охранять и защищать природу.

Протяженность экологической тропы обуславливается временем, в течение которого может проводиться экскурсия. На территории ландшафтного заказника «Мозырские овраги» проложены две тропы: большая и малая. Большая тропа имеет продолжительность 6 км, рассчитана на 3–4 часа экскурсионного времени. Малая тропа имеет протяженность 2 км, время ее прохождения – 2 часа.

В настоящее время тропы действуют в весенне-летне-осенний период и рассчитаны на следующие категории посетителей:

- 1) педагогов и студентов;
- 2) старших дошкольников, учащихся школ и средних профессионально-технических учреждений;

3) родителей, отдыхающих, организованных в экскурсионные группы и др.;

4) зарубежных специалистов и туристов.

По маршрутам экологических троп заказника сконцентрировано большое количество биотопов аборигенных и интродуцированных видов растений. При организации экскурсии по экологическим тропам ландшафтного заказника «Мозырские овраги» экскурсанты получают достаточно интересную информацию об уникальной растительности заказника, наиболее ценным элементом которого являются леса. Леса заказника представлены шестью основными формациями: сосновой, березовой, дубовой, черноольховой, грабовой и кленовой. Доминируют насаждения березы бородавчатой, занимающие около половины покрытой лесом площади. Далее следуют сосна (21 %) и дуб (19 %). Достаточно широко (9 % общей площади) представлена ольха черная, занимающая проточно увлажненные части днища оврагов. Смена лесных формаций и видового состава флоры происходит постепенно, в зависимости от изменения почвенного покрова, а также увлажнения, экспозиции склонов и т.д. Эта информация находит отражение при проведении экскурсии на отдельных точках маршрута. В составе флоры заказника представлены все основные жизненные формы. Травянистых растений – 849 видов деревьев – 44, кустарников – 72, полукустарников – 1, кустарничков – 8, деревянистых лиан – 2. Наиболее обширными в заказнике по количеству видов являются следующие семейства: сложноцветные, злаковые, розоцветные, крестоцветные, бобовые и осоковые.

При проведении экскурсий экскурсоводы обращают внимание туристов также на то, что на территории заказника встречается большое количество охраняемых видов растений, которые занесены в Красную книгу Республики Беларусь (их всего 36, что составляет 20,8 % от всех охраняемых видов Беларуси) и наличие группы редких видов (31 вид), нуждающихся в профилактической охране. Большой интерес для туристов при организации экскурсии в весенний период представляют ранневесенние виды цветковых растений: эфемеры и эфемероиды. Их во флоре заказника 9 видов. Наличие на сравнительно небольшой территории такого количества охраняемых видов свидетельствует об исключительной природоохранной значимости государственного ландшафтного заказника «Мозырские овраги».

Экскурсоводы, организуя экскурсию по экологической тропе, особое внимание уделяют также тому факту, что территория заказника находится в городской и пригородной черте и испытывает большую антропогенную нагрузку.

Однако, несмотря на столь выгодное расположение тропы, ее уникальную информационную ценность, природную красоту и эстетическую привлекательность, в настоящее время её используют в туристической деятельности города недостаточно. Причинами этого, на наш взгляд, являются:

1. Недостаточная разработанность тропы: требует уточнения маршрут малой и большой тропы, перечень экскурсионных объектов при организации маршрута.

2. Необходимость более тщательного подбора экскурсионных объектов, которые будут нести достаточную информационную ценность.

3. Разобщенность структур, участвующих в организации экскурсионной деятельности по экологической тропе.

4. Недостаточное количество экскурсоводов, способных грамотно провести экскурсию по экологической тропе.

5. Недостаточная оснащённость тропы информационными щитами и знаками.

6. Отсутствие рекламы, направленной на продвижение экологической тропы не только в нашей республике, но и за ее пределами.

Вместе с тем можно сделать вывод, что дальнейшая разработка тропы, включение ее в золотое кольцо экскурсионной деятельности Гомельщины и Республики Беларусь позволит привлечь большое количество туристов, как из нашей республики, так и из-за рубежа, желающих полюбоваться уникальной природой заказника, ознакомиться с его флорой и фауной. Это позитивно скажется на экономике города и региона.

Список литературы

1. Состояние и тенденции развития природных экосистем государственного ландшафтного заказника «Мозырские овраги»/ В.В. Валетов [и др.]; под общ. ред. В.И. Парфенова. — Мозырь: ООО ИД «Белый ветер», 2008.

Святлана СЛЮБІК

Гродна

ШЛЯХЕЦКІЯ СЯДЗІБЫ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ ЯК ТУРЫСТЫЧНЫЯ І ЭКСКУРСІЙНЫЯ АБ'ЕКТЫ

На тэрыторыі сучаснай Гродзеншчыны да сённяшняга дня захавалася трыццаць шэсць помнікаў сядзібна-паркавай і палацавай архітэктуры, унесеныя у Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцяў Рэспублікі Беларусь. Датуюцца яны XVI—пачаткам XX ст., маюць розную ступень захаванасці і мастацка-гістарычную значнасць.

Як і само шляхецкае саслоўе, сядзібы па сваёй архітэктуры і функцыі былі досыць дыферэнцыяваныя. Таму з захаваных сядзібаў Гродзеншчыны можна выдзеліць у асобную групу **каралеўскія і магнанцкія палацава-паркавыя комплексы**, якія з'явіліся яшчэ ў сярэдзіне XVII ст. Іх эвалюцыя ад летняга мес-

ца адпачынку ўладальніка да яго параднай рэзідэнцыі адбылася ў 2-й палове XVII ст., 1-й чвэрці XVIII ст., і адлюстроўвала працэс умацавання шляхецкай дзяржавы. На іх пабудову запрашаліся самыя знакамітыя архітэктары Заходняй Еўропы. Тут былі канцэнтраваныя каштоўныя калекцыі па мастацтву, вялікія бібліятэкі, меліся свае тэатральныя трупы, трымаўся вялікі штат дваровых людзей і яны выконвалі рэпрэзентатыўную функцыю. У асноўным палацы канцэнтраваліся вакол сталіц. Менавіта пасля таго, як Гродна становіцца месцам правядзення кожнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай у 2-й пал. XVII ст., што надавала гораду неафіцыйны статус 3-й сталіцы, каля яго актыўна распачынаецца палацавае будаўніцтва, якое доўжылася да пачатку XX ст. Да нашага часу дайшлі нямногія помнікі палацавай архітэктуры, але сёння яны ўяўляюць вялікую гісторыка-культурную значнасць як для самой Гродзеншчыны, так і для ўсёй Беларусі: Свяці палацава-паркавы комплекс Валовічаў (1779 г., архітэктар Дж. Сака), Жамыслаўль, рэзідэнцыя Умястоўскіх, параўнаць якую можна хіба толькі з каралеўскай рэзідэнцыяй «Лазенкі» ў Варшаве (пабудавана да 1877 г. паводле плана архітэктара Марконі), Дзяглава – магнацкая рэзідэнцыя Мікалая Радзівіла (пабудаваная ў 1751 г.), Шчучын – палац Друцкіх – Любецкіх (2-я палова XVIII ст. арх. де Фленерс), каралеўскія загарадныя рэзідэнцыі Аўгуста Станіслава Панятоўскага каля Гродна ў в. Панямунь (1771 г., арх. Ю. Аляхновіч) і ў межах самага Гродна ў былым прадмесці Станіславава (сучасная вул. Ціміразева) (1760 – 1970 гг. арх. Дж. Сака) і інш. [1].

Сядзібы буйнога, сярэдняга і дробнага шляхецтва, як правіла, канцэнтраваліся каля павятовых, ваяводскіх гарадоў і невялікіх мястэчкаў. Там складаўся асаблівы «сядзібны» быт, альбо «бытавая культура», без вялікай пампэзнасці знешняга воўліка, пышных святаў. У такіх сядзібах клопат аб утульнасці пераадольваў імкненне да бляску. Шмат такіх сядзібаў звязана з імёнамі знакамітых людзей мастацтва, навукі. У добрым выглядзе зберагліся сядзібныя комплексы ў Поразава, Красках, Падароску, Гнезна, Тэаліне (Ваўкавыскі р-н), Свіслачы, (Гродзенскі р-н), Малым Мажэйкаве (Лідскі р-н) і г.д. Але шмат сядзібаў збераглося часткова і за гэтай прычыны не занесены ў спіс помнікаў архітэктуры, што самым негатыўным чынам уплывае на іх далейшае захаванне: сядзібы ў Жалудку, Ліпнішках, Чарлене і г.д.

Працэс адасаблення былых вотчын ці маёнткаў ад астатніх паселішчаў паспрыяў таму, што шляхецкая сядзіба ўжо напрыканцы XVII ст. істотна адрознівалася ад дамоў мястэчка ці двароў вёскі сваімі архітэктурнымі пабудовамі, планіроўкай, асаблівым бытам і ўжо ў XVIII ст. становіцца неад'емнай часткай беларускай рэальнасці. Сёння культуру Гродзеншчыны немагчыма ўявіць сабе без таго, што дала ёй ў XVIII – XIX стст. шляхецкая сядзіба і каралеўска-магнацкія рэзідэнцыі са сваім непаўторным укладам жыцця, дзе так шчыльна перапляталіся асалода да прыроды і гапдарчыя клопаты, эстэтычныя задавальненні і інтэлектуальныя заняткі, шматлюдныя святы і цеснае сямейнае жыццё. Свет

сядзібы як асаблівая з’ява выклікае цёплыя пачуцці і знаходзіць адлюстраванне ў такіх мемуарах, як «Успаміны з жыцця» Э.Фелінскай (Вільня, 1856), Л.Галебёўскага «Успаміны аб жыцці» (Варшава, 1852), І.Ходзькі «Літоўскія абразкі» (Вільня, 1856), Г.Пузыні з Гюнтэраў «У Вільні і дварах літоўскіх» (Вільня, 1872), літаратурных творах А.Міцкевіча «Пан Тадэвуш», Э.Ажэшка «Над Нёманам», Ё.Крашэўскага «Усё жыццё нешчаслівае» і інш. Пазьчыны вобраз старых сядзібаў на сваіх палотнах стваралі многія мастакі Беларусі XIX ст. пачатку XX ст.: Ст.Жукоўскі – «Сядзіба зімой» (1904), «Восень у сядзібе» (1905), адлюстравалі сваё родавае гняздо ў Ендрыхаўцах (Ваўкавыскі р-н); Ф.Рушчыц – «Стары дом» (1903 г.), дзе мастак трамаантычна вымаляваў бацькоўскую сядзібу ў Багданава Ашмянскі р-н), карціна і сьнянны ўпрыгожвае Варшаўскі нацыянальны музей; К.Альхімовіч «Наём работнікаў» і «Дажынкi» (Варшаўскі нацыянальным музей) – рэканструкцыя страчанай сядзібы, дзе мастак правёў свае дзіцячыя гады але па розных прычынах не мог жыць далей у родным доме; мастак Н.Орда пакінуў у сваіх мастацкіх альбомах багатую спадчыну гродзенскіх сядзібаў, дзе нарадзіліся знакамітыя людзі. Сьнянны гэтыя карціны з’яўляюцца адзінай крыніцай для рэканструкцыі дома М.Верашчакі, І.Дамейкі, Ю.Корсака і інш. [2].

Шмат самых розных відаў мастацкай дзейнасці перапліталіся, каб стварыць цэласны сядзібны ансамбль: архітэктура, паркабудуўніцтва, жывапіс, скульптура, паэзія, музыка, тэатр. У гэтым сэнсе унікальным з’яўляецца палац Валовічаў у Свяцку (20 км ад Гродна ў бок Сапоцкіна) – помнік рэспубліканскага значэння і выдатны архітэктурны ансамбль архітэктара Дж.Сака з мастакамі А.Смуглевічам і інш.

Сядзібнае асяроддзе давала прастору для развіцця індывідуальных інтарэсаў і здольнасцяў яе жыхароў. Сабраныя ў сядзібах мастацкія і навуковыя калекцыі, бібліятэкі характарызуюць духоўны свет іх уладальнікаў і стваральнікаў, даюць уяўленне аб сваеасаблівай, складзенай на працягу некалькіх стагоддзяў, бытавой атмасферы сядзібы, характэрнай для розных слаёў шляхецтва. Так, на Ашмяншчыне захаваліся рэшткі сядзібы Дарагастайскіх у в.Мураваная Ашмянка, вядомай перш за ўсё сваёй друкарняй, якая была арганізаваная тут жа ў сядзібе. Напрыканцы XVI ст. К.Дарагастайскі ў сваёй сядзібе-друкарні выдаў першую на тэрыторыі Рэчы Паспалітай кнігу па анатоміі і фізіялогіі каня – «Гіпіка» – якая ў XVII–XVIII ст. набыла такую папулярнасць, што перавыдавалася 7 разоў.

Беларуская сядзіба як у мініяцюры адлюстроўвала ў сабе ўсю складанасць і шматвобразнасць гісторыі і культуры Беларусі, асабліва ў насычаным важнымі з’явамі, складаным і напружаным сацыяльна-палітычным падзеямі XIX ст. Сама «саслоўная» прыналежнасць сядзібы прыдае яе культуры падвоены, часам супярэчлівы характар, які адлюстроўвае глыбокія сацыяльныя працэсы таго часу, калі жыццё шляхты ў сядзібе не было аддалена непрыступнай сцяной ад жыцц-

ця сялян. Тут адбываліся дачыненні «адукаваных» слаёў грамадства з народнай культурай, саспяваў свядомы інтарэс да фальклору. Галіна Дышлеўская ў сваіх мемуарах успамінае: «... калі было вяселле ў вёсцы, то маладыя прыходзілі ў суботу вечарам у двор за благаслаўствам. А мой муж вучыў сына беларускім песням. Асабліва падабалася малому спяваць:

*Пайшла баба ў поле жаці
Забыла серп узяці
Серп узяла, хлеб забыла,
Так і баба ў поле была» [3].*

Не выпадкова ў той час сярод перадавога шляхецтва нараджалася новае стаўленне да сялянства як да асобы, павага да яго працы, пратэст супраць жорсткага абыходжання з крэпаснымі. Менавіта ў сваёй родавай сядзібе Мількаўшчына (Скідальскі р-н, не існуе) сусветна вядомая пісьменніца Э. Ажэшка арганізавала тайную школу для навучання грамадзе сялянскіх дзяцей, там яна і распачала сваю літаратурную дзейнасць, стварыўшы каля 10 аповесцяў, сярод якіх «Пан Грабо». У асабістай перапісцы пісьменніца акрэсліла вельмі важны момант: «... братанне з народам маладых панічоў было старой шляхецкай традыцыяй» [4]. Сённяшні даволі папулярны афарызм «панібрацтва» бярэ свой пачатак менавіта з сярэдзіны XIX ст., калі шляхецкі двор адчыніў свае дзверы для ніжэйшага паводле сацыяльнага статусу за шляхту насельніцтва — сялян.

Аднак менавіта ў другой палове XIX ст. з развіццём капіталістычных адносін распачынаецца і хуткі працэс заняпаду, а ў некаторых выпадках, і ліквідацыі шляхецкай сядзібы, што было непасрэдна звязана і з агульным упадкам шляхецкай культуры. Шматлікія войны і перыпетыі часу таксама не палегчылі лёс беларускай сядзібы. Тым не менш сёння можна гаварыць аб тым, што менавіта на Гродзеншчыне да сённяшняга дня ў большай ступені, чым у іншых абласцях Беларусі, захаваліся непаўторныя аб'екты культуры і архітэктуры — сядзібна-паркавыя і палацавыя комплексы.

Сярод іх найбольш важнае месца займаюць такія помнікі, як сядзіба ў Кушлянах (Смаргонскі р-н) беларускага пісьменніка XIX ст. Ф. Багушэвіча. На самай справе гэта беспрэцэдэнтны выпадак у гісторыі айчынай літаратуры Беларусі XIX ст. — захаванне домапісьменніка. Сёння там знаходзіцца унікальны музей літаратуры з рэдкімі выданнямі Ф. Багушэвіча.

Аб палацы М.К. Агінскага ў Залессі (Смаргонскі р-н) ведае бадай што ўвесь свет. У любой бібліятэцы Англіі, дзякуючы нашчадкам гаспадара Залесся, вядомага кампазітара, можна атрымаць дыск са знакамітым паланэзам «Развітанне з радзімай». Гэтая музыка была напісаная ў нас, на Гродзеншчыне, у Залессі, у так званых «Паўночных Афінах». Таму нездарма ў Залессі 4—5 верасня 2003 года ў сядзібе актыўнага грамадскага дзеяча Беларусі і таленавітага кампазітара М.К. Агінскага, прайшла міжнародная канферэнцыя «Исторические усадьбы Беларуси:

Состояние и перспективы» пад эгідай ЮНЭСКА. У добрым стане захаваўся цэласны комплекс, які мае ўсе шансы на аднаўленне і актыўнае выкарыстанне ў турыстычных мэтах. На канферэнцыі было прынята «Рашэнне Пастаяннай камісіі Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь па адукацыі, культуры, навукі і навукова-тэхнічнаму прагрэсу» аб сумеснай распрацоўцы мерапрыемстваў Гродзенскім абласным і Смаргонскім раённым выканаўчым камітэтам па адраджэнню былой сядзібы, рамонту канцэртнай залы і завяршэнню рэстаўрацыі палацава-паркавага комплексу ў 2015 годзе (да 250-іх угодкаў з дня нараджэння кампазітара)[5]. Сёння ў былой рэзідэнцыі М.К.Агінскага размяшчаецца філіял Дзяржаўнага музея гісторыі тэатральнай і музычнай культуры Рэспублікі Беларусь. Цудоўны прыклад функцыянальнага выкарыстання гістарычных сядзібных помнікаў. Так што ў будучым гродзенцы будуць мець асабісты сядзібны цэнтр правядзення міжнародных музычных і тэатральных фестываляў.

Нарэшце, толькі на тэрыторыі Гродзенскай вобласці знаходзіцца адзіны ў Беларусі замкава-палацавы комплекс у Міры (Карэліцкі р-н), які мае статус ЮНЭСКА. А дом-музей А.Міцкевіча ў Навагрудку — цудоўны прыклад поўнага аднаўлення сядзібы знакамітых людзей айчыннай і сусветнай гісторыка-культурнай спадчыны. Бадай што цяжка знайсці ў Беларусі такое месца, дзе зберагліся аж 3 каралеўскія палацы — Стары замак у Гродне і былыя заграадныя рэзідэнцыі караля Ст. А. Панятоўскага ў Панямуні і Станіславава, якія з поспехам могуць стаць пунктамі актыўнага наведвання турыстаў з Польшчы, Літвы і інш. краін, бо менавіта тут адбываліся тыя гістарычныя падзеі, якія змянілі гістарычную сітуацыю ў свеце напрыканцы XVIII ст.

Некаторыя сядзібы Гродзеншчыны прыцягнулі да сябе пільную ўвагу з боку як айчыннага, так і замежнага кінематографа. Напрыклад, у знакамітым палацы-сядзібе Шчорсы (Карэліцкі р-н, збярогся часткова) быў адзняты серыял «Гэты пракляты ўтульны дом» — рэжысёр Ул. Арлоў, сумесны беларуска-расійскі праект па знакамітаму твору польскага пісьменніка Ст. Жэромскага «Верная рака». Былы палац апошняга канцлера ВКЛ Храптовіча і першага старшыні Адукацыйнай камісіі, быў пабудаваны ў 1770—1776 гг. архітэктарамі Я. Габрыэлем, Дж.Сака і К.Спампані. Сёння гэтая сядзіба знаходзіцца ў цэнтры ўвагі як сусветнай літаратуры, так і дзяржаўных інтарэсаў Беларусі. У парку Шчорсаўскага палаца А.Міцкевіч пісаў свае літаратурныя праекты «Гражына» і «Конрад Валенрод». Дапамагала пазту ў такім творчым пошуку каштоўная бібліятэка Храптовічаў, для якой быў пабудаваны спецыяльны будынак (захаваўся), а яе агульны кнігазбор налічваў на пачатку XIX ст. каля 8-9 тыс. тамоў. Вялікая частка бібліятэкі загіннула падчас Першай сусветнай вайны, а 4,5 тыс. тамоў знаходзіцца сёння ў бібліятэцы Кіеўскага ўніверсітэта. Вядома, што прадстаўнікі беларускай дыпламатыі робяцца некаторыя захады па вяртанню унікальнай бібліятэкі на сваю радзіму.

Шчорсы – гэта не адзіны прыклад таго, што ў сядзібах Гродзеншчыны нараджаліся сусветныя творы, якія потым станавіліся цікавымі для кінематографа. У гэтым сэнсе варта нагадаць сядзібу Э. Камінскага ў Міневічах (Гродзенскі р-н). Менавіта там ў 2-й палове XIX ст. Э. Ажэшка пісала раман «Над Нёманам», за які была прапанавана ў 1905 г. на Лаўрэата Нобелеўскай прэміі. Письменніца выдатна адлюстравала побыт і жыццё сям’і шляхты 2-й пал. XIX ст. у рэчышчы рэальных падзеяў, а гаспадары сядзібы Міневічы, больш вядомай для чытачоў як двор у Корчыне, сталі прататыпамі галоўных герояў рамана: Бенедыкт Карчынскі – Эдвард Камінскі, Юстына – Стася Камінская, дачка гаспадара, якая ў рэальным жыцці сапраўды выйшла замуж за прадстаўніка збяднелай шляхты з Багатырэвічаў. Польскі рэжысёр З. Кузміньскі ў 1987 г. стварыў непаўторны фільм «Над Нёманам» паводле рамана Э. Ажэшкі.

Некаторыя сядзібы сталі вядомымі і папулярнымі аб’ектамі як у сусветным кінематографі, так і ў літаратуры. Выдатны твор А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» зрабіў папулярнымі сядзібы Навагрудчыны далёка за межамі Беларусі. У 1999 г. Берлінскі кінафестываль распачынаўся кінакарцінай вядомага польскага кінарэжысёра А. Вайды «Пан Тадэвуш». Назвы сядзібаў Гродзеншчыны, жыццё і забавы шляхты 1-й пал. XIX ст. маюць сёння вялікую папулярнасць ва ўсім свеце сярод прыхільнікаў талента А. Міцкевіча і А. Вайды. А між іншым, на сённяшні час часткова захаваліся ўжо стаўшыя легендамі, сядзібы, так цудоўна ўслаўленыя песняром Навагрудскай зямлі. Напрыклад, у 14 км ад Навагрудка знаходзіцца былы фальварк Чамброва, сучасная в. Радагошча. Падзеі, якія тут адбыліся на пач. XIX ст. – апошні шляхецкі наезд у Беларусі, – ляглі ў аснову кнігі «Калатня» паэмы «Пан Тадэвуш». Аб гэтай рэальнай гісторыі А. Міцкевічу было вядома з судовых папераў бацькі. Сёння Чамброўскі двор не існуе. Збырогся толькі спіхлеж (гаспадарчае збудаванне) і парк з каплічкай апошняй уладальніцы сядзібы Караліны Карпавічовай.

Варонча – знаходзіцца ў 10 км ад Навагрудка. Тут некалі была пабудаваная адна з найпрыгажэйшых сядзібаў XIX ст. Беларусі. Юзаф Несялоўскі – гаспадар дома – быў чалавекам таварыскім. Таму заўсёды тут жыло шмат самых розных людзей. У 1807 г. тут працаваў і жыў з ласкі гаспадара вядомы вучоны-фалькларыст Зарыян Даленга – Хадакоўскі. Аб багацці сядзібы і неардынарным характары гаспадара А. Міцкевіч піша ў сваёй паэме «Пан Тадэвуш»:

*«А ваявода Несялоўскі з вас бы ў вочы,
Як з блазнаў, кпіў, О, як ён быў ахвочы
Да выяздаў на чарнаследзе і ў парожу
Наловы! Дзіва што! Лапатай горне грошы.
Сабак на псярні і псяроў на ўсіх памесцах
Мо больш духот, а егераў – тых больш чым дзвесце!
Ну сціжма сціжмаю, а ў замку ля Варончы,*

Там сетак сто вазоў; не менш і іншай снасці» [6].

У час Другой сусветнай вайны ў сядзібе Варонча 1 мая 1943 г., адбылася жахлівая трагедыя. Разам з гаспадарамі — Ізабэлай Любанскай і яе дачкою Аляксандрай Чарноцкаю — сядзіба была спалена. У жывых застаўся толькі 4-гадовы сын і унук — Антак Чарноцкі, які яшчэ некаторы час жыў тут пасля заканчэння ваенных падзеяў.

Лёс сядзібаў Гродзеншчыны сапраўды незайздросны. Забытымі засталіся непаўторныя архітэктурныя помнікі, знікненне якіх можа прывесці да змянення ландшафту і культурна-гістарычнага аблічча нашай вобласці. Таму кафедра беларускай культуры і рэгіянальнага турызма Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы пласна супрацоўнічае з Нацыянальным агенствам патурызму г. Мінска і Міністэрствам спорту і турызму Беларусі, даследуе і прапагандуе сядзібнае і палацава-паркавае мастацтва. Аўтар дадзенага дакладу у 2008 г. на замову Міністэрства спорту і турызму Беларусі напісала экскурсіны тэкст і зрабіла метадычнае забеспячэнне па сядзібам Гродзеншчыны пад назвай «Шляхецкія гнёзды Гродзенскай губерні XIX ст.». Тэкст пасля адпаведнай праверкі зацверджаны ў Міністэрстве і мае метадычную карту — дакладныя, метадычныя і арганізацыйныя ўказанні. Экскурсія разлічана на адзін дзень і ахоплівае сядзібы Падароск, Ружаны, Косава, Краскі, Поразава, Свіслач, В.Бераставіца. Плануецца разам з нацыянальным агенствам патурызму г. Гродна вясной зрабіць выяздны семінар экскурсаводаў і прадстаўнікоў турыстычных фірмаў г. Гродна па дадзенаму маршруту, апрабіраваць яго і прапагандаваць для турыстычных групаў.

Ахова і прапаганда сядзібна-палацавых комплексаў як унікальных архітэктурных, экалагічных і гісторыка-культурных помнікаў прынясе нашай вобласці не толькі пэўнае духоўнае развіццё, але можа стаць адной з перспектывы развіцця турызма ў самых розных праявах — сельскага-аграрнага (на прыкладзе шляхецкага двара ў Поразава), вывучэнне мастацкіх твораў непасрэдна там, дзе яны былі напісаны, практыкі для студэнтаў мастацкага аддзялення (на прыкладзе афармлення інтэр'ераў сядзібы і яе архітэктуры на прыкладзе Свяцка) і г.д. Рэстаўрацыя і аднаўленне былых каралеўскіх рэзідэнцый у Панямуні і Станіславова маглі бы даць нашаму гораду выдатнае месца турыстычнага наведвання гасцей горада і сямейнага адпачынку гродзенцам. Рашэнне гэтай праблемы дыктуе сам час, духоўныя патрабаванні сучаснага чалавека — жаданне эстэтычнага развіцця і інтэлектуальнага адпачынку.

Калі гаварыць аб рэабілітацыі сядзібаў і палацаў Гродзеншчыны — то гэтая праблема ў першую чаргу патрабуе пэўных фінансавых укладанняў у адбудову аб'ектаў і фармаванне адпаведнай інфраструктуры. Значную ролю тут маглі б адыграць шматлікія фактары, сярод якіх пошук былых гаспадароў сядзібаў ці палацаў, якія жывуць па розных прычынах за мяжой. Такім прыкладам можа служыць сядзіба ў Жалудку. Гэта практычна адзіны помнік палацавай

архітэктуры Гродзеншчыны, пабудаваны французкім архітэктарам Марконі на пачатку XX ст. для князёў Друцкіх-Чацвярцінскіх. Апошняя гаспадыня сядзібы Роза Чацвярцінская разам са сваёй 3-гадовай дачкой Ізабэлай выехала за мяжу на пачатку Другой сусветнай вайны. Але Ізабэла Чацвярцінская, займаючы пасаду сакратара Мальтыйскага ордэна, кожны год прывозіць гуманітарную дапамогу ў Жалудок і апякуецца пра мясцовы шпіталь. Безумоўна, яе турбуе сённяшні стан родавай сядзібы. Магчымасці былой гаспадыні і яе жаданне адраджэння палаца маглі б быць выкарыстаны ў канструктыўным рэчышчы і стаць прыкладам па рэабілітацыі сядзібна-палацавых комплексаў Гродзеншчыны.

Спіс літаратуры

1. Архітэктура Беларусі: энцыкл. давед. — Мн.: БелЭн, 1993. — С. 433, 212, 197, 492, 457.
2. Русская дореволюционная и советская живопись: каталог. В 2 т. Т.1. — Мн., 1995. — С. 259 — 262. Ferdynand, Ruszczyc 1870 — 1936 /R.Ferdynand. — Zycie i dzialo. — Krakow, 2002, — S.15; Дробов, Л.Н. Живопись Белоруссии XIX — нач.XX в. / Л.Н. Дробов. — Мн., 1989. — С.53; Беларусь у малюнках Напалеона Орды. Другая палова XIX ст. — Мн., 2001. — С.23, 32, 36, 43, 87.
3. Dyszlewska, H. Dzie kresowej rodziny ziemianskiej. Powstancy, Sibiracy, Akowcy, Emigranc / H. Dyszlewska. — Warszawa, 1996. — S.59.
4. Sztachelska, J. «Nad Niemnem» jako eposieja kresowa // Wokol «Nad Niemnem»/ pod red.Jolanty Sztachelskiej. — Bialystok, 2001. — S.38.
5. Исторические усадьбы Беларуси: состояние и перспективы: материалы междунар. науч. конф. — Мн., 2003, — С. 12.
6. Міцкевіч, А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве: Шляхец. гісторыя 1811 — 1812 гг. У 12 кн. вершаў / пер., каммент. Я.Сямязона / А. Міцкевіч. — Мн., 1998. — С.35 — 36.

Ірына СТРАХ

Гродна

МУЗЕІ ГРОДНА: ДА ПРАБЛЕМЫ ТУРЫСТЫЧНАГА ВЫКАРЫСТАННЯ

Гісторыя горада Гродна складалася па-рознаму на працягу амаль 9 стагоддзяў. Шматлікія гістарычныя падзеі пакінулі пасля сябе шмат сведкаў трагі-

чнай і трыумфальнай гісторыі горада – археалагічных, архітэктурных і пісьмовых помнікаў, якія многа могуць паведаміць нам аб нашым мінулым. Амаатары гісторыі збіралі, вывучалі і захоўвалі рэдкія каштоўныя экспанаты, дакументы, кнігі. Так пачалі з’яўляцца першыя прыватныя зборы і калекцыі старажытных каштоўных рэчаў, якія з цягам часу ператвараліся ў музеі сучаснага тыпу. Тлумачыцца гэта стабільнай аб’ектыўнай патрэбай чалавецтва ў музейнай дзейнасці, якая заключаецца перш за ўсё ў захаванні і трансляцыі культуры мінулага.

Канец XVIII ст. адзначаны стварэннем першых музеяў пры некаторых свецкіх і духоўных навучальных установах Гродна. У 1776 г. быў заснаваны музей натуральнай гісторыі пры Медыцынскай акадэміі. У канцы XVIII – пачатку XIX ст. кабінет натуральнай гісторыі дзейнічаў пры Дамініканскім вучылішчы, пазней ён быў перададзены губернскай гімназіі [1, с. 107.]. Захоўваючы рысы прыватных збораў, гэтыя музеі ўвасаблялі дыдактычны прынцып нагляднасці навучання. Іх калекцыі спрыялі засваенню ведаў, развіццю мастацкага густу, пашырэнню навуковага кругагляду вучняў. Усё гэта сведчыла аб зараджэнні адукацыйна-выхаваўчай сацыяльнай функцыі, якая атрымала далейшае развіццё ў музеях XIX – XX стст.

Першыя музеі сучаснага тыпу, адчыненыя для наведвальнікаў, з’явіліся ў Гродне ў пачатку XX ст. Так, у лістападзе 1904 г. быў заснаваны музей старажытнасцей пры Гродзенскім царкоўна-археалагічным камітэце, а ў лістападзе 1913 г. адкрыўся музей пры Гродзенскім педагагічным таварыстве [1, с. 92, 99.].

Асабліваю папулярнасць музеі набылі ў другой палове XX ст., калі ўзнікла неабходнасць паказаць і захаваць памяць аб Вялікай Перамозе нашага народа ў Другой сусветнай вайне. Гэта былі як выдатныя экспазіцыі гісторыка-археалагічнага музея, так і звычайныя музейныя пакоі ў сярэдніх школах. Вялікая колькасць разнастайных музеяў узнікла напрыканцы XX ст., яны адлюстроўвалі гісторыю і сучаснасць розных прадпрыемстваў, школ, грамадскіх структур і жыццё самога горада Гродна, яго поспехі і дасягненні. Вельмі важна тое, што і сёння інтэнсіўна аднаўляюцца існуючыя і ўзнікаюць новыя цікавыя музеі. Музеі жывуць сваім унікальным жыццём і зберагаюць гісторыю для нашых нашчадкаў. Таму сёння музеі вельмі папулярныя сярод жыхароў і гасцей горада Гродна.

Практычна ўсе турыстычныя маршруты ўключаюць экскурсіі ў Стары і Новы замкі, дзе размяшчаецца Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, датай заснавання якога лічыцца 1920 г., калі было прынятае рашэнне аб зборы матэрыялаў для музея [2, с. 3]. Намаганнямі энтузіястаў, і ў першую чаргу Юзафа Ядкоўскага, нягледзячы на бурныя палітычныя падзеі, музейная калекцыя расла. У верасні 1921 г. была наладжана першая выстаўка, якая пазнаёміла гродзенцаў з вынікам камплектавання музейных калекцый. 9 снежня 1922 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё экспазіцыі музея, якая размясцілася ў чатырох пакоях будынка былога староства [3, с. 7]. У хуткім часе магістрат перадаў му-

зею памяшканні Старога замка. Музейны збор значна папоўніўся за кошт знаходак, зробленых у ходзе археалагічных даследаванняў на Замкавай гары [4, с. 4]. З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны праца музея была поўнасю спыненая, частка калекцыі знікла, палац пацярпеў ад абстрэлаў, гарэў. Музей быў адноўлены ў 1944 г. і атрымаў статус абласнога, а на наступны год ператвораны ў Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей. Яго філіялам стаў гарадскі прыродазнаўчы музей, які ў сярэдзіне 1950-х гг. пераводзіцца ў Стары замак, дзе афармляецца аддзел прыроды краю. У 1991 г. у музейны комплекс быў уключаны другі гродзенскі каралеўскі палац – Новы замак. Сучасная экспазіцыя музея разгорнутая ў трох будынках: каралеўскіх палацах XVI і XVIII ст., так званых Старым і Новым замках, і «басняцкім» доме XVIII ст. на Гарадніцы. Яна займае цяпер звыш 30 залаў, у якіх выстаўлена каля 7 тысяч экспанатаў. Побач з аддзеламі гісторыі і прыроды краю ўзніклі новыя – археалогіі, мастацтва.

Да дзяржаўных музеяў Гродна адносіцца і літаратурны музей Максіма Багдановіча, які быў адкрыты ў 1986 г., а з 1995 г. працуе як самастойная ўстанова культуры. Экспазіцыя складаецца з партрэтнай галерэі знакамітых асветнікаў беларускай зямлі, аддзелаў пралітаратурна-мастацкі рух канца XIX – пачатку XX ст., гродзенскі перыяд жыцця сям’і Багдановічаў. У музеі чатыры мемарыяльныя пакоі: кабінет бацькі, пакой маці, дзіцячы пакой і гасціная, а таксама аддзел «Гродзеншчына літаратурная: сучаснае і мінулае» [5, с. 154].

Гісторыю літаратуры адлюстроўваюць таксама дом-музей Элізы Ажэшкі (да закрыцця на рамонт там знаходзіўся філіял абласной бібліятэкі, дзе існавала экспазіцыя, прысвечаная жыццю і творчасці пісьменніцы), музей Зоф’і Налкоўскай пры ГрДУ імя Я. Купалы.

У СССР было ўсяго чатыры музеі атэізма і рэлігіі (у Ленінградзе, Вільне, Львове і Гродне). Гродзенскі музей быў заснаваны ў 1977 г. як Рэспубліканскі музей атэізма і рэлігіі. Для наведвальнікаў адчынены толькі 15 студзеня 1985 г. Назва музея некалькі разоў мянялася. У 1989 г. ён стаў Беларускім дзяржаўным музеем гісторыі рэлігіі, сучасную назву – Гродзенскі дзяржаўны музей гісторыі рэлігіі – атрымаў у 2005 г. Экспазіцыя размяшчалася ў будынку закрытага манастыра, потым пераехала праз сцяну ў суседні дом. Выставачная зала працавала да 1998 г., а затым памяшканне было аддадзенае пад сховішча, пачалася рэстаўрацыя. З гэтага часу музей выязджае з выставамі [6].

Цікавым і арыгінальным музеем Гродна з’яўляецца музей-аптэка, які размяшчаецца на адрасу плошча Савецкая, 4. Гэта унікальная, адзіная ў краіне аптэка-музей. І гэта невypadкова, бо размяшчаецца яна ў гістарычным будынку старэйшай у Беларусі езуіцкай аптэкі. Будынак уваходзіць у комплекс гродзенскага езуіцкага манастыра – помніка гісторыі XVIII ст. Езуіты пабудавалі аптэку ў 1709 г., і ў гэтым будынку яна размяшчалася да 1950 г. Затым аптэку змяніў склад, салон мэблі, Дом настаўніка. І толькі ў другой палове 1990-х гадоў аптэка атрымала сваё другое нараджэнне, калі памяшканне было ўзята

часова ў арэнду і ўжоўлена навукова-вытворчым кааператывам «Біятэст», а разам з ёю ўжоўлены быў і музей. У 2004 г. дзейнасць аптэкі-музея была часова прыпынана і толькі зусім нядаўна, адноўленая, яна зноў стала даступнай для наведвальнікаў [3, с. 71].

Мемарыяльны музей Васіля Быкава можна аднесці да музеяў грамадскіх аб'яднанняў. Рашэнне аб стварэнні музея Васіля Быкава ў Гродне аднадушна было прынятае 7 ліпеня 2003 г. на сходзе Гродзенскага гарадскога грамадскага аб'яднання ветэранаў вайны, працы і Узброеных Сілаў паводле прапановы ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны. Дамовіліся размясціць музей у памяшканні гэтага аб'яднання па вуліцы Савецкай (дом 31, пакой 12). Пакойчык невялікі і для музея цеснаваты, але іншай плошчы ветэраны не мелі. Абавязкі кіраўніка музея ўскладзены на старшыню Рады Гродзенскага гарадскога грамадскага аб'яднання ветэранаў вайны, працы і Узброеных Сілаў, ветэрана вайны, дацэнта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы Мельнікава Мікалая Аляксандравіча. Гэта па-сутнасці першы крок на Гродзеншчыне па ўвекавечванні памяці нашага вялікага земляка, сусветна вядомага пісьменніка [7].

Вельмі цікавымі і заслугоўваючымі ўвагі турыстаў з'яўляюцца музеі ўстаноў адукацыі. Пяняцце музеі ўстаноў адукацыі ўключае ў сябе музеі вышэйшых навучальных устаноў, музеі сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў і школьныя музеі. Школьныя музеі – абагуленая назва музеяў, якія функцыянуюць пры адукацыйных установах, ствараюцца ў мэтах адукацыі і выхавання вучняў, фарміравання ў іх гістарычнай свядомасці, музейнай і інфармацыйнай культуры.

Першыя школьныя музеі Гродна пачалі стварацца яшчэ ў канцы 1960-х гг., вялікая колькасць музеяў узнікла ў 1980-я гг. Гэта былі школьныя музеі баявой славы, што з'яўляліся асноўнымі цэнтрамі ваенна-патрыятычнага выхавання падрастаючага пакалення, якое асабліва ўзмацнялася ў перыяд падрыхтоўкі да святкаванняў юбілейных датаў Вялікай Айчыннай вайны.

Згодна з дадзенымі абласнога цэнтру турызму г. Гродна на сённяшні дзень у гродзенскіх школах працуюць 16 музеяў: СШ № 7, 10 і 11, гімназія № 5 – музеі баявой славы; СШ № 22 – музей партызанскай славы; СШ № 32 – музей медыцынскай сястры; СШ № 16 – геалагічны музей «Карат»; СШ № 28 – музей 28-й арміі; СШ № 3 – музей В.М. Усава; СШ № 15 – музей Д.М. Карбышава; СШ № 20 – В.Саламавай; СШ № 26 – музей гісторыі вуліц Гродна; СШ № 5 – музей М.І. Калініна; гімназія № 1 – музей імя Я.Ф. Карскага; гімназія № 6 (былая СШ № 25) – музей мікрараёна «Дзевятоўка»; ліцэй № 1 – музей гісторыі педагогікі Гродзеншчыны XII – XXI стст. У астатніх школах створаны музейныя пакоі, прысвечаныя баявой славе. Некаторыя школы яшчэ плануюць стварыць музеі. Напрыклад, СШ № 13 стварае музей франтавой песні, і вучні ўжо працуюць над гэтым [8, с. 12].

Найбольш цікавыя школьныя музеі Гродна павінны шырэй выкарыстоўвацца ў сферы турызму.

Сёння адзін з найлепшых школьных музеяў г. Гродна – гэта музей гімназіі №1, які носіць імя Я.Ф. Карскага. Так здарылася, што на радзіме Карскага ў в. Лапша музея не стала. Але 4 лютага 1995 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё новага музея Я.Ф. Карскага. Экспазіцыя музея за год працы пашырылася. Была дасягнута дамоўленасць аб перадачы ў Гродна экспанатаў з калекцыі лашанскага музея. Наладжана сталая перапіска з унучкай акадэміка Т. Карскай, якая жыве ў Санкт-Пецярбургу [9, с. 8]. Першы чалавек, які адгукнуўся на прапанову ўзнавіць музей Карскага, быў Апанас Пятровіч Цыхун. Ён перадаў фотакопіі, публікацыі, якія ў яго заставаліся дома. Работа музея не абмяжоўваецца толькі экскурсіямі. Праводзіцца вялікая работа па вывучэнні прац акадэміка [10, с. 49]. Асобным накірункам дзейнасці музея сталі творчыя «Дэкады Я.Ф. Карскага», якія ладзяцца штогод. Адбываецца ўзнагароджанне лепшых адзіннацацікласнікаў стыпендыяй імя Я.Ф. Карскага. Музей Карскага – гэта цэнтр сустрэч з цікавымі людзьмі. 3 мая 2006 г. музей знаходзіцца ў новым памяшканні і з прыняццю новай экспазіцыяй. Яго галоўнымі раздзеламі з’яўляюцца – «Кабінет вучонага», «Гісторыя музея», «Апанас Цыхун – педагог, паэт, грамадзянін», «Этнаграфічны куток». Новым накірункам дзейнасці музея стала калекцыя рукапісаў дзеячаў беларускай культуры. Патэнцыял музея значны, ён з’яўляецца добрай магчымасцю для арганізацыі і падтрымкі выхаваўчага асяроддзя гімназіі.

Незвычайнай тэматыкі музей геалогіі ўзнік на базе СШ №16 з мастацкім ухілам. Экспазіцыя размясцілі ў зале плошчай 48 квадратных метраў. У 20 вітрынах прадстаўлены мінералы, у тым ліку каштоўныя камяні, і вырабы, створаныя вучнямі. Аснову музея заклалі ў 1990 г. пасля геалагічнай экспедыцыі вучняў у Крым. Сёння ў музеі можна ўбачыць алмазы Паўднёвай Афрыкі, азурыты Марока і Казахстана, горны хрусталь Паміра і агаты Чукоткі. Па мінералам можна вывучаць і геалогію Беларусі. Тут і берасцейскі бурштyn, і магілёўскія гранаты, і віцебскія даламіты. Ёсць і гродзенскі камень – псеўдамарфоза пірыта. Асноўны фонд састаўляюць узоры, знойдзеныя вучнямі ў экспедыцыях, часовыя – прыватныя калекцыі. Прадстаўлена больш за 600 узораў мінералаў і горных парод. Пры музеі дзейнічаюць вучэбны клас, майстэрня па апрацоўцы каменя, лабараторыя, узорная майстарская студыя «Карат». Тут праводзяць экскурсіі нават для дашкольнікаў, а дарослым даюць мінералагічныя кансультацыі [11, с. 2]. Гэты музей для Беларусі з’яўляецца унікальным. Толькі ў БДУ, ды яшчэ ў Бабруйску, у мясцовым турыстычным клубе, ёсць падобныя ўстановы. Сярод школ рэспублікі гродзенская СШ №16 першая стварыла ў сябе мінералагічны музей.

Ёсць у Гродне і музей, аналагаў якому няма ва ўсім свеце – гэта музей медыцынскай сястры ў СШ №32, ён носіць таксама назву музея сясцёр міласэрнасці. Тут сабраны самыя цікавыя прадметы і рэчы – санітарныя сумкі, прастрэленыя шынэлі, халаты, кубкі і каскі, лісты, дакументы і фотаздымкі 14 сясцёр міласэрнасці, якія выносілі, перавязвалі на полі бітвы раненых. Ініцыятары ства-

рэння музея медыцынскай сястры ваенных гадоў—вучні 11 класа СШ №32, праектная праца каторых па міжнароднаму гуманістычнаму праву «Сёстры міласэрнасці» пад эгідай Міжнароднага Чырвонага Крыжа і Чырвонага Паўмесяца была прызнана лепшай [12, с. 3].

Ідэя стварэння музея гісторыі педагогікі Гродзеншчыны XII—XXI стст. узнікла ў лічэр №1 яшчэ ў 1996 г., належыць яна аматарам лабараторыі «Карані і вытокі». З самага пачатку выпрацавалася агульная канцэпцыя музея: даследаваць і адлюстраваць працэс развіцця адукацыйна-выхаваўчай праграмы Гродзеншчыны праз асобы педагогаў і вучняў, адукацыйныя установы самых розных тыпаў. Назапашваўся фактычны матэрыял, удакладнялася і развівалася канцэпцыя музея, вучні і педагогі праводзілі вялікую навукова-даследчую працу, і ў выніку 30 верасня 2005 г. быў адкрыты музейны пакой. Навучэнцы прымаюць удзел у стварэнні і дзейнасці музея, далучаюцца да набыткаў музея праз экскурсіі, інтэраваныя і тэматычныя ўрокі [13, с. 4].

Не так даўно ў горадзе адчынілі свае дзверы для наведвальнікаў яшчэ некалькі новых музеяў, якія заслугоўваюць увагі.

У склепах гродзенскага Пабрыгцкага касцёла адчыненая ў кастрычніку 2008 г. экспазіцыя, у якой прадстаўлены рэліквіі святых, старажытныя іконы, алтарныя карціны, літургічныя рэчы, прадметы побыту і інтэр’ера. Нешта падобнае на музей тут існавала ўжо каля 17 гадоў, яго ў 1990 г. заснавалі сёстры назарэтанкі. Яны збіралі захаваную старажытную касцельную маёмасць [14].

У кастрычніку 2008 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё доўгачаканага музея гісторыі пажарнай службы, які знаходзіцца ў пажарнай каланчы па вуліцы Замкавай, якая была пабудавана ў 1885 г. Большасць экспанатаў музея была выкуплена з прыватных калекцый, экспазіцыя працягвае павялічвацца. Экспанаты музея расказваюць аб гісторыі пажарнай справы Гродна. Цэнтральнае месца ў экспазіцыі займае дыярама, прысвечаная пажару 1885 г., калі была знішчана агнём большая частка горада [15].

Працэс развіцця і стварэння музеяў у Гродне досыць інтэнсіўны, ён ахоплівае розныя бакі нашай гісторыі і сучаснага жыцця. Безумоўна, наведванне музеяў пашырае наш светапогляд, дазваляе дакрануцца да гісторыі праз дзесяцігоддзі і нават стагоддзі. Таму музеі заўсёды прыцягвалі і прыцягваюць да сябе шырокае кола наведвальнікаў. Музеі нашага горада цікавыя, арыгінальныя, нават унікальныя. Іх неабходна шырэй выкарыстоўваць у сферы турызму. Разнастайнасць тэматыкі гродзенскіх музеяў дазваляе ўключыць іх у экскурсійна-турыстычныя праграмы як комплекснага характару, так і асобных напрамкаў: літаратурнага (дом-музей М.Багдановіча, дом-музей Э.Ажэшкі, музей В.Быкава, музей З.Налкоўскай пры ГрДУ імя Я.Купалы), прыроднаўчага (адзел прыроды Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея, геалагічны музей «Карат» пры СШ №16), ваенна-патрыятычнага (шэраг школьных музеяў баявой славы, музей

сясцёр міласэрнасці), рэлігійнага (Гродзенскі дзяржаўны музей гісторыі рэлігіі, музей Пабрыгіцкага касцёла) і інш.

Спіс літаратуры.

1. Гужалоўскі, А.А. Нараджэнне беларускага музея / А.А.Гужалоўскі. — Мн., 2001.
2. Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей: нарыс-даведнік / склад. В.М. Царук. — Слонім, 2006.
3. Саўчук, А.І. Выставачная дзейнасць Гродзенскага музея ў 1920-я гады / А.І.Саўчук // Краязнаўчыя запіскі. Выпуск 5. — Гродна, 2000.
4. Салаўёва, А.А. Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей — ад заснавання да сённяшняга дня / А.А.Салаўёва // Матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. «Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства», прысвеч. 70-годдзю Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. 8-9 кастрычніка 1990 г. / пад. рэд. Я.Н.Мараша. — Гродна, 1990.
5. Туристская энциклопедия Беларуси / редкол.: Г.П. Пашков [и др.]. — Минск: БелЭн, 2007.
6. Інтэрнет-рэсурсы: <http://www.grodno-city.info/museu.html>
7. Інтэрнет-рэсурсы: <http://www.levonevsky.org>
8. Новицкая, Л. Споём, друзья! / Л.Новицкая // Гродненская правда. — 2002. — 23 февраля.
9. Крой, А. Музей зьліквідаваны, няхай жыве музей! / А.Крой // Пагоня. — 1996. — 26 студзеня —1 лютага. — №4.
10. Прытульчык, І. Школьны музей імя Я.Ф. Карскага / І.Прытульчык // Краязнаўства ў сістэме патрыятычнага і грамадскага выхавання: матэрыялы абл. навук.-практ. канф. — Гродна, 2005.
11. Островцова, И. Алмазы для музея / И. Островцова / Вечерний Гродно. — 2006. — 25 января. — №4.
12. Музей сестер милосердия // Перспектива. — 2005. — 20 января. — №5.
13. Воспитание молодежи как одно из приоритетных направлений деятельности образовательных учреждений: материалы областных педагогических чтений, Гродно, 9 ноября 2006 г. В 3 ч./ сост. О.М. Мельникова, Л.А. Кивлюк. — Гродно, 2007. — Ч.2.
14. Давидович, М. В падвалах Побригитского костела откроется музей / М. Давидович // Культура. — 2008. — 14 сентября.

15. Інтэрнэт-рэсурсы: <http://www.vgrodnno.by/muzej-istorii-pozharnej-služby-pojavilsja-v-grodnno>

ЛёбоўТУРМАСАВА

Гродна

ТУРЫСТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ПАНЁМАННЯ Ў ФОНДАХ КРАЯЗНАЎЧАГА АДДЗЕЛА АБЛАСНОЙ БІБЛІЯТЭКІ г. ГРОДНА

Аддзел краязнаўства нашай бібліятэкі ажыццяўляе дзве найважнейшыя родавыя функцыі абласной універсальнай бібліятэкі: назапашванне краязнаўчых і мясцовых дакументаў і іх бібліяграфаванне. На аснове карпатлівага бібліяграфавання краязнаўчых і мясцовых дакументаў вядзеца краязнаўчая бібліяграфічная дзейнасць. Яе вынік – стварэнне аўтаматызаванай бібліяграфічнай базы «Гродзенская вобласць» і фарміраванне сістэмы краязнаўчых бібліяграфічных дапаможнікаў.

Несумненна, належная ўвага надаецца інфармацыйнаму забеспячэнню развіцця турыстычнай сферы Прыняманскага краю. З першых дзён дзейнасці нашага аддзела назапашваліся выданні аб памятных мясцінах нашага краю, помніках архітэктуры, гісторыі, культуры, этнаграфіі, прыроды нашай вобласці. Каштоўным набыткам калекцыі выданняў гэтай тэматыкі з'яўляюцца выданні пачатку ХХ ст. – «Древняя Коложская церковь во имя святых князей Бориса и Глеба в городе Гродне» (Гродно, 1908), «Православный Софийский собор в гор. Гродне» И. Корчинского (Гродно, 1907). Не засталася незаўважаным у нашых карыстальнікаў папаўненне ў мінулым годзе фонду нашага аддзела яшчэ адным скарбам. Гэта – тры тамы «Dzieje rezydenzji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» Romana Aftanazy (Wrocław, 1992–1993), якія змяшчаюць інфармацыю аб нашых землях. Павышаным попыткам сярод чытачоў аддзела карыстаюцца выданні «Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць» (Мн., 1986), «Архитектурные памятники Гродно» У. А. Чантурыя, (Мн., 1983), «Гродно» В. І. Кудрашова (М., 1960), «Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст. Планіроўка, культурны слой» А. К. Краўцэвіча (Мн., 1991), «Гродна і помнікі Панямоння» Л. В. Аляксеева (Мн., 1996), «Садова-паркавае мастацтва Гродзеншчыны. Гісторыя і сучаснасць» (Гродна, 2001), «Сядзібы і паркі Гродзеншчыны. Вып. II» (Гродна, 2004), «Мірскі замак» В. В. Калініна (Мн., 2002), «Экологические экскурсии по лесопарку Румлёво» (Гродно, 2006), «Ад Каложы да фартоў: гістарычная спадчына Гродна» Янкі Лялёвіча, Ігара Трусава, Андрэя Чарнякевіча (Мн., 2008). Толькі кніга «Архітэктура горада Гродна (з Х ст. да 1939 г.)» Т. Р. Маліноўскай (Гродна, 2005) згодна з запісамі на лістках тэрмінаў вяртан-

ня была выдадзена 116 разоў. Згодна з міжнароднай практыкай выданне, выданае звыш дзесяці разоў павінна перавыдавацца.

Супрацоўнікі аддзела заўсёды лічылі гонарам папоўніць сваю калекцыю краянаўчых дакументаў выданнямі аб знакамітых земляках. У нашым фондзе асобнымі выданнямі прадстаўлены постаці кіраўнікоў і ўдзельнікаў нацыянальна-вызваленчых рухаў і паўстанняў К.Каліноўскага, У.Борзабагатага, К.Нарбута, уніяцкага царкоўнага дзеяча Я.Руцкага, знакамітых вучоных І.Дамейкі, Я.Карскага, Т.Нарбута, І.Анацэвіча, Ж.Урублеўскага, К.Чаховіча, Б.Кіта, А.Жэбрака, А.Мацко, лекаркі і мемуарысткі С.Русецкай, актарак Я.Жэймо, В.Галіны, спевака П.Цясевіча, фотамастака Я.Булгак, скульптара І.Міско, спартсменаў Я.Чэхаўскога і В.Корбут, краянаўчы М.Маліноўскага. Шматлікімі выданнямі прадстаўлены асобы славных пісьменнікаў-землякоў А.Міцкевіча, Ф.Багушэвіча, М.Багдановіча, Ф.Багушэвіча, Цёткі, Э.Ажэшкі, З.Налкоўскай, В.Быкава, Я.Брыля. Асобныя выданні, прысвечаныя жыццёваму і творчаму шляху Я.Чачота, І.Дварчаніна, К.Сваяка, А.Лойкі, У.Калесніка, В.Патавай захоўваюцца ў фондах нашага аддзела. З нашым краем знітаваны жыццёвыя пуцявіны В.Дуніна-Марцінкевіча, У.Сыракомлі, У.Жылкі, М.Танка, П.Пестрака, Я.Маўра, выданні аб якіх таксама на запашваюцца. Ужо сёння бібліяграфічнай рэдкасцю сталі выданні: «Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча» Р.Жук-Грышкевіч (Таронта, 1993), Юбілейны альбом да 90-годдзя Барыса Уладзіміравіча Кіта (Мн., 2001), Кіт, Б. Цярновы шлях: аповяды Б.Кіта, запісаныя В.Быкавым улетку 2001 г. у Франкфурце-на-Майне, «Абвінавачваецца ў нацыяналі-дэмакратызме» Н.У.Васілеўскай (Мн., 1995) ды іншыя.

У апошні час фонд аддзела мы дастаткова актыўна папаўняем выданнямі аб турыстычных маршрутах і турыстычных экскурсіях па нашай Гродзеншчыне. Сярод іх турыстычныя даведнікі, пешыя і аўтамаршруты па найбуйнейшых гарадах і знакавых у гісторыі населеных пунктах. Гэта Гродна, Навагрудак, Ліда, Мір, Жыровічы. У апошні час чытачы нашага аддзела актыўна выкарыстоўваюць турыстычныя экскурсіі «Святыні Гродзеншчыны», «Замкі Гродзеншчыны», «Шляхом Крэвіі», «Город мастеров» (Гродно, 2006), якія распрацаваны турыстычна-інфармацыйным цэнтрам «Гродна». Нядаўна мы пачалі атрымліваць турыстычныя маршруты па Ваўкавыскаму, Карэлішкаму, Навагрудскаму, Воранаўскаму, Зэльвенскаму раёнам.

Змястоўныя манаграфіі, зборнікі навуковых прац, шыкоўныя фотаальбомы, турыстычныя вандрожкі прадстаўляюць перліны нашай прыроды: Белавежская пушча, Аўгустоўскі канал, возера Свіязь. Сярод іх даследаванні «Белавежская пушча. 1382–1902» Г.Карцова (Мн., 2007), «Белавежская пушча. 1902–2002» В.В.Семакова (Мн., 2002), «Dziadziectwo kulturowe regionu Puszczy Białowieskiej – wybrane zagadnienia» – Культурная спадчына рэгіёну Белавежскай пушчы – выбраныя аспекты (Białowieża-Kamieniuki, 2003), «Kanal Augustowski» W. Wszelaczynski (Gdańsk, 1994) ды іншыя.

Але, на жаль, пакуль што не дастаткова выданняў пра інфраструктуру турыстычнай сферы на Гродзеншчыне.

З вялікай адказнасцю і пільнасцю падыходзяць супрацоўнікі аддзела да выяўлення краязнаўчых матэрыялаў. Яны выяўляюцца па бібліяграфічных дапаможніках, энцыклапедычных выданнях, зборніках, перыядычных выданнях і іншых відах дакументаў. Краязнаўчае аналітычнае бібліяграфаванне вядзецца па 234 перыядычных выданнях, якія атрымлівае наша бібліятэка. Яны адлюстроўваюцца як у аўтаматызаванай базе дадзеных «Гродзенская вобласць», так і ў традыцыйным краязнаўчым каталозе. База дадзеных ствараецца ў нашым аддзеле з 1998 года і налічвае звыш 50 тыс. бібліяграфічных запісаў. Пошук інфармацыі пра турыстычны патэнцыял нашай вобласці можна весці па базе дадзеных «Гродзенская вобласць» з дапамогай ключавых слоў: памятных мясцін, помнікі архітэктуры, помнікі культуры, помнікі гісторыі, помнікі этнаграфіі, помнікі археалогіі, помнікі прыроды, палацава-паркавыя ансамблі, сядзібы, турызм і бясконцы шэраг іншых. Напрыклад, аб касцёлах у базе дадзеных – 339 бібліяграфічных запісаў, аб цэрквах – 288, па агратурызму – 75, аб турыстычных экскурсіях – 61. Пошук інфармацыі аб славутых земляках вядзецца па персаналіях.

Інфармацыя пра турыстычную сферу Гродзеншчыны назапашана ў галіновых раздзелах краязнаўчага каталога. Гэта – 657. Краязнаўчы турызм. Краязнаўчыя экскурсіі; 653. Краязнаўчыя музеі; 71. Архітэктура; 97. Архівы і архіўная справа ў краі. Гістарычныя музеі. Памятныя мясціны. Гістарычныя помнікі і іх ахова; 967. Урадженцы краю па-за яго межамі; 644. Музейная справа. Музеі.

Краязнаўчы каталог значна паўнейшы за базу дадзеных, бо ён пачаў стварацца з сярэдзіны 60-х гадоў XX стагоддзя і зараз налічвае 280 тыс. бібліяграфічных запісаў.

Дакументы аб развіцці турызму, памятных мясцінах нашай вобласці адлюстроўваюцца і ў нашым бібліяграфічным навукова-дапаможным паказальніку «Новая літаратура аб Гродзенскай вобласці», які выдаецца з 1971 года і выходзіць штоквартальна.

Супрацоўнікі аддзела краязнаўства прыкладваюць ўсе намаганні для максімальна поўнага інфармацыйнага забеспячэння турыстычнай сферы рэгіёну.

Наталья ПАЦ

Гродно

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИРОДНЫХ ФАКТОРОВ ДЛЯ ОЗДОРОВЛЕНИЯ И РЕАБИЛИТАЦИИ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Настоящее время характеризуется интенсивным загрязнением окружающей среды технологическими выбросами промышленных предприятий, широким использованием минеральных удобрений и пестицидов в сельском хозяйстве. Среди экопатогенов одно из ведущих мест отводится солям тяжелых металлов.

По результатам мониторингового обследования почв городов в Беларуси основным загрязнителем городских почв является свинец, превышение предельно допустимый концентрат которого характерно для 33% территории Слонима, 5%—Слуцка и Липецка, 4%—Жодино, 2,8%—территории Орши. Максимальное значение на уровне 2,4 предельно допустимой концентрации отмечено в Слониме. Превышение фона характерно для всех обследованных городов, что подтверждает факт накопления тяжелых металлов в верхнем слое городских почв [3].

Для повышения эффективности сгорания горючего для автомобилей используют алкильные соединения свинца. Чтобы избежать образования нелетучих соединений, загрязняющих двигатель, добавляют к бензину дибромэтан и дихлорэтан. Образующиеся в результате реакции летучие галогены свинца создают в атмосфере аэрозоли в концентрации 1–50 мкг/м³. В атмосфере некоторых районов России содержание свинца в 100 раз превышает естественный уровень [1]. Стоит отметить, что в Беларуси начиная с 1995 года отмечено резкое снижение выбросов свинца как от стационарных, так и передвижных источников благодаря практически полному прекращению использования этилированного бензина (в Беларуси его не производят). Однако особенности географического положения Беларуси обусловили резкое преобладание трансграничной составляющей по тяжелым металлам. Так, годовой поток свинца на территорию Беларуси составляет 132 тонны, кадмия—6,7 тонны, ртути—2,1 тонны. В районе Гродно зафиксировано превышение в воде соединений меди в пределах 3 ПДК [3].

Детский организм наиболее чувствителен к меняющимся факторам окружающей среды и, адаптируясь к ним, платит ценой функциональных и органических сдвигов.

В Беларуси в настоящее время выявлена тенденция к развитию микроэлементного дисбаланса в детей и подростков с повышением уровня элементов токсического действия и дефицитом макро- и микроэлементов. Если содержание свинца менее 0,1 мг/л в моче и плазме у детей приводит к развитию нейроциркуляторного синдрома с повышением физиологической лабильности сердечно-сосудистой системы с характерными патологическими ЭКГ-синдромами, то более высокие (более 0,1 мг/л) вызывают васкулиты, спазм, отек, склерозирование и фиброз сосудов и периваскулярных тканей с развитием очаговой, а в последующем—тотальной алопеции. У детей, проживающих на территории Беларуси и России, отмечается появление очаговой алопеции, обус-

ловленной дисмикрозлементозом с повышением свинца и меди в биологических жидкостях (моче и плазме), с увеличением выведения цинка с мочой.

Здоровье населения любой страны — это основной, если не главный, ресурс любого государства. Поддержанию его на высоком уровне на современном этапе должна способствовать стройная система профилактических мер, особое место среди которых должна занимать первичная профилактика. Комплекс профилактических мер должен четко укладываться в стиль жизни каждого гражданина. А «престижность быть здоровым» должна стоять на одной ступени с высоким материальным благосостоянием. Но, учитывая то, что в настоящее время человек живет в новой, созданной им экологической среде, которая порой очень отрицательно сказывается на статусе его здоровья — важно, чтобы система профилактики начиналась с детства, с времени осознания своих действий и поступков. Важно не только знать, что существуют те или иные факторы риска, но и своевременно предупредить их.

Конечно же первичная профилактика должна максимально включать возможности той местности, на которой человек родился и проживает.

Белорусская земля богата естественными факторами, используемыми в оздоровлении детей и подростков, к ним относятся: климатотерапия, рекреационные, ландшафтно-эстетические, минеральные воды, бальнеолечение, грязелечение, водно-рекреационные и другие. Использование природных факторов в оздоровлении должно быть комплексным, с максимально просчитанными факторами риска экологических нагрузок на состояние здоровья детей и подростков.

Гелиотерапия в нашем климатическом поясе приводит к улучшению кровообращения, обмена веществ и состояния нервной системы. Суммарная солнечная радиация проводимых с апреля по сентябрь солнечных ванн и продолжительность солнечного потока наибольшая. Общеизвестно использование ультрафиолетовых лучей как фактора закаливания, их польза для растущего детского организма. Ультрафиолетовые лучи способствуют выработке в организме витамина Д, повышают выработку защитного пигмента меланина, в определенных дозах способствует повышению иммунитета, обладают бактерицидными свойствами. При повышенных уровнях ультрафиолетового воздействия способствует развитию острых реакций, таких, как ожоги, солнечный удар, и приводит к снижению иммунозащитных сил организма.

Адаптация к мощному потоку ультрафиолета у детей разных возрастных групп и с различным состоянием здоровья различная. У детей с проблемами алопеции достоверно чаще после весенне-летнего сезона обострение выпадения волос на волосистой части головы. Известно, что длительное пребывание на прямых лучах вызывает различной степени ожоги, что сопровождается глубокими изменениями белкового, жирового, углеводного, водно-солевого обменов, а также существенными сдвигами в накоплении уровня меди и марганца в крови

и снижении их в печени, установленными при ожоговой болезни на экспериментальных животных в 1961 г. В.Р. Сорока. Можно говорить, что биоэлементы принимают активное участие в патогенезе ожоговой болезни, в регенерации тканей и в гемопоэзе, что, кроме фактора постепенности, особенно важно помнить при приеме солнечных ванн детям из экологически неблагоприятной урбанизированной среды и необходимо учитывать у детей с синдромом химической гиперчувствительности с клиническими проявлениями алопеции. Важен также подбор соответствующих видов и предметов одежды, особенно головных уборов, которые в составе сырья должны содержать только натуральные ткани (лен, хлопок).

Широко распространен на территории Беларуси сельский отдых, когда детей и подростков вывозят в сельские регионы на отдых: на дачи, в деревни в летний сезон. Это традиционная система организации летних каникул, характерная для горожан, имеющих родственников проживающих в сельской местности. Развитию агротуризма способствует Указ Президента РБ № 372 «О мерах по развитию агротуризма в Республике Беларусь». В ряду приоритетных направлений, таких, как агротуризм с элементами экскурсий и прогулок, фольклорно-этнографическими развлекательными мероприятиями, стоят эколого-образовательные экскурсии для школьников, турлагеря и программы учебных практик для студентов вузов естественнонаучных специальностей [2]. У неорганизованной же категории детей и подростков, проживающих в летний сезон в сельских регионах, свободный режим дня, проведения досуга и питания, что зачастую способствует ухудшению у них показателей состояния здоровья. Неконтролируемые прогулки, особенно в зонах использования сельскохозяйственными предприятиями пестицидов, не могут положительно сказываться на состоянии растущего организма. При использовании лесных массивов в качестве зон отдыха даже на чистых территориях сжигание в кострах пластиковой посуды, полиэтиленовых пакетов, банок, мусора, содержащего токсические компоненты, не всегда безопасно для окружающей среды и здоровья детей и подростков.

Так, проведенный нами анализ 113 семей показал очень низкую осведомленность детей, подростков и их родителей о возможных источниках поступления свинца в организм и влиянии его повышенных концентраций на здоровье. Одной из причин развития алопеции является обычная экологическая безграмотность населения, приводящая к загрязнению окружающей среды свинцом, а следовательно, и к увеличению его в организме. Возможными источниками попадания свинца в организм являются: использование зубных паст, в состав которых входят соединения свинца, попадание с невымытых рук при разборке детьми аккумуляторов, найденных на свалках, при выплавке грузил из свинца в закрытых помещениях, пассивное курение. К примеру, при выкуривании 20 сигарет в сутки организм курильщика поглощает 0,05 мг соединений свинца [4]. Нахождение вблизи костров при сжигании мусора (листвы), осо-

бенно собранной с деревьев и кустарников, растущих вдоль придорожной полосы, не безопасна с точки зрения накопления в листьях токсических веществ.

Важно не только как избежать антропогенного давления экотуризма на природные комплексы, но и с осознанием использовать для здоровья блага окружающей среды.

Подготовка профессионально обученных гидов, способных качественно организовать ознакомление с объектом, квалифицированно объяснить необходимость экологически обусловленных ограничений и правила поведения при участии в экотурах. В состав соответствующей подготовки считаю необходимым включение некоторых аспектов из постулатов здорового образа жизни, которые помогут избежать экологических нагрузок и снизить экологический риск для собственного здоровья и окружающих. Остается актуальной разработка памяток о рисках для здоровья некоторых видов поведения в зонах отдыха.

В экскурсионные программы целесообразно ввести краткие видеоролики об особенностях загрязнения окружающей среды действиями человека, нерациональное складирование и утилизация отходов упаковок и тары из пластика. Изыскать возможности разработки для туристов комплектов предметов, не загрязняющих окружающую среду при утилизации.

Тематика и виды маршрутов включают историю, этнографию, архитектуру, археологию, приспособленные к запросам конкретного потребителя услуг [2]. Делая акцент на бережном отношении к территориальным, интеллектуальным и другими видами ресурсов, полученных нами в наследство, нельзя забывать, что основной задачей любого отдыха должно быть формирование самосозидательного поведения в этом мире, способствующего оздоровлению физических и духовных сил каждого отдыхающего, с осознанием тех ценностей, которые с востребованностью будут приняты поколениями, пришедшими после нас.

При проведении пропагандистской и просветительской работы разъяснять правила нахождения в природных массивах и заострять некоторые особенности влияния их на организм, указать положительное и отрицательное действие факторов оздоровления при их нерациональном использовании. Целесообразным считаю при организации туристических маршрутов с использованием в программе водоемов, необходимы разъяснения времени пребывания в воде людей различных возрастных групп, наступления второго озноба и его отрицательного действия на организм. При организации экотуров, возможно, стоило бы совместить их с оздоровительной компанией, включающей определенный набор правил самосохранительного поведения и овладение некоторыми практическими навыками.

Рациональное использование природных факторов для оздоровления детей и подростков, проживающих в экологически неблагоприятных услови-

ях, будзе адным з этапаў прадупрэджэня развіцця экалагічна дэтэрмінаванай паталогіі, в том числе развіцця дысмікроэлементоза з клінічнымі праявамі алопецыі.

Спісак літаратуры

1. Ревич, Б.А. Об особенностях эколого-эпидемиологического изучения специфических экологически обусловленных изменений состояния здоровья / Б.А. Ревич // Гигиена и санитария. – 2001. – №5. – С. 42 – 44.
2. Решетников, Д.Г. Заказник «Споровский» как перспективный центр экологического туризма / Д.Г. Решетников // Современные экологические проблемы устойчивого развития Полесского региона и сопредельных территорий: наука, образование, культура: материалы III Междунар. научн.-практ. конф. В 3 ч. / редкол.: В.В.Валетов (гл.ред.) [и др.]. – Мозырь: МГПУ им. Шамякина, 2007. – Ч. 3. – С. 123 – 127.
3. Состояние природной среды Беларуси: Экол. Бюл. 2002 г. / под ред. В.Ф. Логинова. – Мн.: Минсктип-проект, 2003. – С. 50.
4. Laughlin, M. Smoking and Lead / M. Laughlin, G. Stopps / Arch. environ. health. – 1973. – V. 26. – P. 121 – 136.

АСОБЫ

Фёдор ИГНАТОВИЧ

Гродно

ЯН КОХАНОВСКИЙ – ВИДНЫЙ ПЕДАГОГ, ЭКОЛОГ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ 1-й ПОЛ. XX ВЕКА. К 115-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ

В истории Республики Беларусь все еще остается немало незаслуженно забытых людей, на чью долю выпала многотрудная судьба. Одним из таких является уроженец Гродно Иван Иосифович (Ян) Кохановский, известный когда-то педагог и общественный деятель. Со дня рождения его недавно исполнилось 115 лет. Он прожил короткую, но полную огромного труда жизнь, полезную не только для Гродно. К сожалению, его биография исследована недостаточно [3, с. 7]. В ней еще немало «белых пятен» из-за репрессий, которым он подвергался в годы Советской власти. Поэтому многие достигнутые им результаты, несмотря на первенство и уникальность, не получили должной оценки и остаются малоизвестными. Поэтому исследование и популяризация их не утратили своей актуальности и по сегодняшний день.

В связи с юбилеем Яна Кохановского нами предпринята попытка воссоздания его жизни и деятельности на основании выявленных архивных и иных материалов. Как установлено, родился Иван-Станислав 4 (12) февраля 1894 г. в Гродно, крещен 17 апреля того же года в Фарном костеле [8, с. 11]. Его родители принадлежали к когда-то многочисленному, но не очень богатому шляхетскому роду Кохановских, известному с XV века. Гродненская линия пошла от Андрея, младшего брата знаменитого польского поэта Яна Кохановского. Отец, Иосиф Андреевич, уроженец дер. Головачи Гродненского уезда, работал секретарем у гродненского уездного предводителя дворянства. Мать, Юзефа Казимировна, родилась в Гродно и была домохозяйкой. В их собственности было два небольших кирпичных дома на 8 квартир по ул. Полицейской (ныне – Кирова). В семье, кроме Яна, имелись старшие дети: сестра Софья 5 лет и брат Александр 4 лет.

После окончания в 1913 г. Гродненской мужской гимназии Ян Кохановский уезжает в Чехословакию и поступает в сельскохозяйственную академию, находившуюся в Табоже. Когда началась первая мировая война, он перевелся в Юрьевский (ныне – Тартуский) университет, где с 1914 по 1917 г. продолжал учебу на сельскохозяйственном факультете. Но завершить здесь образование студенту-неудачнику не удалось. В связи с приближением фронта в начале 1918 г. университет был переведен в Воронеж. Учитывая сложность междунаро-

ной обстановки и нестабильность границ, он предпочел прервать учебу и вернуться в Гродно, оккупированный Германией, затем Польшей.

В 1919 г. Ян Кохановский поступил на работу в Гродненскую мужскую гимназию им. А. Мицкевича, в которой работал до 1939 г. профессором (так в Польше тогда называли учителей) биологии [10]. За короткое время в здании бывшего российского реального училища им был оборудован прекрасный кабинет биологии. С 1920 г. при гимназии действовал кружок любителей природы, в котором занимались до 50 учащихся. Под руководством учителя они занимались препарированием животных и изготовлением гербариев, которые использовались как наглядные пособия. Со временем помещения кабинета биологии для их хранения стало не хватать. Горшки с растениями, террариумы и аквариумы стояли на подоконниках, в коридорах. На школьном дворе находились клетки с животными. В учебных целях также использовалась часть экспонатов городского музея природы, хранившихся в гимназии.

Преподавание биологии Ян Кохановский всегда стремился проводить не только теоретически, по учебникам. На уроках им всегда использовались наглядные пособия: растения, животные, препараты из них и пр. В 1925 для дальнейшего улучшения преподавания был открыт биологический огород (сад) [6]. Вначале в нем имелся ботанический отдел, в котором к концу учебного года уже произрастало 309 растений [9]. К уходу за ними Ян Кохановский также привлекал учащихся. В 1928 г. им был дополнительно открыт зоологический отдел, в котором вначале было 17 видов животных. Таким образом, с учетом европейского опыта недоучившемуся студенту в запатанном городе удалось создать прекрасную учебную базу. Это позволило внедрить в учебный процесс новые технологии обучения, в основу которых был положен системный подход, включающий углубленное изучение биоразнообразия природы, выработку практических навыков общения с ней и воспитание ответственности за ее будущее [1].

Работал Ян Кохановский постоянно и над повышением своей квалификации. В 1925 г. ему удалось, наконец, завершить высшее образование в Главной сельскохозяйственной школе Польши и получить диплом инженера. Накопленный опыт интенсификации учебного процесса, свои инновационные технологии он не скрывал от коллег. Наоборот, на экскурсии в биологический сад приглашались преподаватели и учащиеся других школ города. Со временем гимназия стала неформальным методическим центром по биолого-экологическому образованию. Основу его составили: кабинет биологии, ботанический и зоологический сад гимназии, городской музей природы, летний лагерь отдыха для учащихся в д. Озёры.

Содержание такого центра на общественных началах было нелегким делом. Особые трудности были с зоологическим отделом, который в 1930 г. был преобразован в зоопарк. Благодаря энтузиазму Яна Кохановского для его раз-

мещения удалось при поддержке общественности добиться от магистрата передачи заброшенного городского велотрека. Посещать его разрешалось не только учащимся школ, но и жителям и гостям города. Специального персонала не было, и за животными ухаживали гимназисты, члены биологического кружка. Содержание животных, число которых увеличилось к 1936 г. до 400, обходилось в 5 злотых в день. Все материальные заботы легли на плечи Яна, который не жалел на это даже собственных средств [4].

Со временем у Яна Кохановского возникла новая идея — объединить учителей школ Гродно, преподающих биологию. По его инициативе несколько раз в году проводились совместные заседания, на которых обсуждались проблемы совершенствования педагогического процесса, необходимость изучения природы края, охраны редких видов растений и животных. На одном из таких заседаний в 1935 г. состоялся полезный обмен опытом работы. По примеру признанного лидера учителя делились своими достижениями, обменивались разработанными учебными пособиями. Планировалось в дальнейшем совместное изучение природы края и издание учебного пособия. Не забывал педагог-новатор и сельские школы, неоднократно выезжал туда с лекциями, делился опытом и наглядными пособиями.

В своей многогранной деятельности Яна Кохановский уделял большое внимание краеведению и туризму. При его активном участии в 1926 г. в Гродно открыт городской музей природы. Он был избран заместителем председателя общественного комитета, руководившего работой музея, и одновременно являлся активным членом комиссии по сбору экспонатов. Ему также принадлежит идея издания в Гродно регионального историко-краеведческого журнала «Неман», который выходил в Гродно с 1935 по 1939 г. Он был одним из его основателей и соредакторов, отвечал за такие разделы, как охрана природы, памятников истории и культуры, охрана природы в школе. Его имя значится в числе учредителей туристической секции, действовавшей при магистрате с 1935 г. Он организовывал образовательно-воспитательные экскурсии по Гродненщине, привлекая к этому членов общества любителей природы и учащихся гимназии. Им уделялось внимание изданию краеведческой литературы о Гродно и его окрестностях.

Педагогическую работу Ян Кохановский умело сочетал с природоохранной деятельностью, способствуя становлению экологической науки. Он является одним из основателей общества любителей природы, действовавшего в Гродно с 1925 г. По его инициативе секция охраны природы этого общества являлась региональным отделением (делегатурой) государственного комитета (совета) по охране природы. Как общественный инспектор Иван Иосифович вплоть до 1939 г. контролировал уезды (поветы): Гродненский (с 1928 г.), Августовский и Сокольский (с 1932 г.) и Сувальский (с 1935 г.). При этом инс-

пекторская деятельность им сочеталась с пропагандистской. Он был инициатором проведения публичных лекций и конференций, устраивал выставки на природоохранные темы, создавал кружки Лиги охраны природы [2]. Особо следует отметить его личные заслуги по охране птиц и бобров. К этой работе им широко привлекались учащиеся гимназии. Полученные результаты были опубликованы в ряде статей [2; 5].

Таким образом, за 20 лет напряженной педагогической деятельности Ян Кохановский смог создать уникальную по тому времени систему биолого-экологического образования, которая не потеряла своего значения до сих пор. Однако в 1939 г., когда в Гродно была установлена Советская власть, наследие педагога-новатора оказалось никому не нужным и было предано забвению. А его самого необоснованно арестовали и держали около года в тюрьме по подозрению в причастности к так называемой контрреволюционной организации «Тайный педагогический совет». Из-за начавшейся войны преследование прекратилось, но уголовное дело до сих

е власти оказались
1942 г. они аресто-
о как заложника. В
ых краснотелу по-
орский, имевший
детей. Ян Коханов-
густить и добился
подлежащих рас-
го. Так, добровольно пожертвовав собой, он погиб 20 ок-
овичи.

СССР и в связи с начавшейся перестройкой общественно-наконец, вернуть из забвения доброе имя Яна Кохановс-наания его заслуг перед городом. По решению Гродненс-ста депутатов его именем названа одна из улиц города, и с зоопарком. У входа в зоопарк ему установлен памят-ельно этого учреждения.

Список литературы

1. Игнатович, Ф.И. И.И. Кохановский и его уникальный опыт интенсификации биолого-экологического образования учащихся путем создания в Гродно ботанического сада и зоопарка / Ф. И. Игнатович // Экологическое образование как условие устойчивого развития: материалы междунар. науч.-практ. конф. – Минск, 2006. – С. 68 – 70.
2. Игнатович, Ф.И. И.И. Кохановский – первый гродненский эколог и его природоохранная деятельность / Ф.И. Игнатович // Региональные проблемы природопользования и охраны природных ресурсов Верхнего Поднепровья и сопредельных территорий: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. – Могилев, 2005. – С. 65 – 67.
3. Карпюк, А. Педагог-патрыёт / А. Карпюк // Беларусь. – 1967. – № 9. – С. 31.
4. Плешавеня, А. Гродзенскі заапарк (старонкі гісторыі) /А. Плешавеня // Гіст.-дакум. хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 538 – 540.
5. Kochanowski, J. W jaki sposob «Kolo milosnikow przyrody» opiekuje ptakami w zimie / J. Kochanowski // Niemen. – 1935. – № 1. – S. 17 – 20.
6. Kochanowski, J. Szkolny ogrod biologiczny w Grodnie / J. Kochanowski // Panstwowe gimnazium meskie im Adama Mickiewicza w Grodnie: drugie sprawozd. szkolne za rok 1928/29. – Grodno, 1929. – S. 16 – 19.
7. Stankiewicz, W. Kochanowski Jan / W. Stankiewicz // Polski słownik biograficzny. – Wrocław ekt., 1967 – 1968. – T. XIII, z. 2. – S. 192 – 193.
8. Архив отдела ЗАГС Гродненского облисполкома. – Ед. хр. 17. – Л. 302 об.
9. Государственный архив Гродненской области (далее – ГАГО). – Ф. 56. – Оп. 1. – Д. 28. – Л. 172.
10. ГАГО – Ф. 87. – Оп. 1. – Д. 35. – Л. 17.
11. Национальный исторический архив Республики Беларусь в Гродно. – Ф. 100. – Оп. 1. – Д. 197. – Л. 246 – 257.

КРЫНІЦЫ

Виктор БАРКОВСКИЙ¹

Москва

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ОБ АКАДЕМИКЕ Е. Ф. КАРСКОМ

Говоря о великом учёном, вспоминая встречи с ним, мне приходится сказать несколько слов о себе, так как эти встречи сыграли в моей судьбе решающую роль.

Первая встреча моя и моей матери с Евфимием Фёдоровичем, его женой Софьей Николаевной и дочерью Наталией была неожиданной, случайной — у общих знакомых.

Позже я узнал, что у Евфимия Фёдоровича ещё двое сыновей: Евгений и Сергей². Оба получили университетское образование, во время первой мировой войны попросили у отца разрешения идти добровольцами на войну. И отец, горячо любивший Родину, дал своё согласие. Сыновья стали военными моряками. Евгений погиб на фронте (моряки сражались и в рядах сухопутных войск), а Сергей в период моего знакомства с семьёй Карских служил в Штабе командующего всеми морскими силами Республики (погиб позже, в Ленинграде, во время Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.).

Встреча с семьёй Карских состоялась в 1919 г., и в том же году я стал членом этой замечательной семьи с широким кругом интересов.

Евфимию Фёдоровичу в это время было 59 лет, и о том, каким он был в молодые годы, могу говорить главным образом на основании воспоминаний его жены и дочери-художника (фотографии дают меньше материала).

Софья Николаевна в своих записках отмечает, что её знакомая, когда Е. Ф. Карский приехал свататься, воскликнула: «Какой красивый!» [1]. А дочь говорит об отце, что он был очень большого роста, широкоплечий, тёмный блондин с голубыми глазами [2]. Добавлю, что в молодости и даже в зрелом возрасте волосы были курчавые. В 1919 г. Евфимий Фёдорович был уже со значительно поседевшей бородой, но с сохранившейся прямой осанкой. На меня при знакомстве взглянули умные, проницательные глаза, лицо осветилось добродушной, приветливой улыбкой. Держался Евфимий Фёдорович удивительно просто, причём одинаково как с людьми старшего возраста, так и с молодыми.

В тех же записках Софьи Николаевны о виленском периоде подчёркивается необычайная трудоспособность Е. Ф. Карского, а дочь отмечает ту же исключительную трудоспособность в варшавский период. В Варшаве Е. Ф. Карский, несмотря на своё богатейское здоровье, тяжело заболел на почве переутомления [2]. Эта удивительная трудоспособность продолжалась до конца жизни Е. Ф. Карского, сочетаясь с чёткой организацией труда, с прекрасным знанием нужных источников, умением точно, верно обобщить фактический материал³.

Он работал в определённые часы, и никто не отрывал его от работы.

Но были и исключения. Стоило нашему с Наталией Евфимовной маленькому сыну Толе вбежать в кабинет дедушки, как работа немедленно прерывалась, и всё внимание уделялось любимому внуку.

В последние годы жизни Евфимий Фёдорович, читавший и писавший без очков, не знавший кабинета зубного врача, видимо, почувствовал себя плохо. Сказалась слишком напряжённая многолетняя работа. Однако на вопросы жены о его здоровье Евфимий Фёдорович, чтобы её не тревожить, всегда отвечал: «Хорошо».

И всё же однажды в разговоре со мной он уронил фразу: «Кончу ли я этот труд?» Речь шла о «Сравнительном словаре славянских языков», о труде, который, казалось бы, по силам только целому коллективу сотрудников.

Но Е.Ф. Карский, автор монументального исследования «Белорусь», сделал бы этот словарь, если бы смерть (29 апреля 1931 г.) не прервала работу в самом начале (значительная часть картотеки была уже составлена).

На вопрос Евфимия Фёдоровича я, конечно, уверенно ответил: «Несомненно, кончите».

К сожалению, я догадывался, что Евфимий Фёдорович тяжело болен (сердце) и я говорю то, чему сам не верю.

Моя встреча с Е.Ф. Карским, академиком, состоялась, когда я ещё не поступил в высшее учебное заведение. Беседы с Евфимием Фёдоровичем о языке и литературе, в первую очередь — о белорусском языке и о белорусской литературе, его горячая убеждённость, что филолог нужен Родине не меньше другого специалиста, решил мою судьбу. Я почувствовал, как любит Е.Ф. Карский Белоруссию, белорусский народ, его язык, его народное творчество.

И я стал филологом и поставил своей целью изучение в первую очередь восточнославянских языков.

Пройдут три года после нашей встречи и на преподнесенном мне третьем выпуске третьего тома замечательного труда «Белорусь» (1922 г.) я увижу надпись «*В.И. Борковскому от автора для познания своего народа*».

Такова задача, поставленная мне, ученику, белорусу, учителем, так много сделавшим для родного народа, для любимой науки.

Мне посчастливилось слушать лекции Евфимия Фёдоровича по истории русского языка, присутствовать на его семинаре. Евфимий Фёдорович читал негромким, но отчётливым, с прекрасной дикцией, голосом, и никогда не приходилось напрягать слух.

Каждая лекция (мы, студенты, это хорошо чувствовали) была построена на огромном фактическом материале. Вспомним слова Е.Ф. Карского в «Предисловии автора к первому изданию второго выпуска» 2-го тома «Белорусов» с датой «Предисловия»: «Варшава, 1911 г., февраль»: «Гипотезы, построенные теоретически, опирающиеся на незначительное количество фактов, часто случайных, со временем могут оказаться не имеющими под собой именно исторической почвы и, следовательно, лишёнными цены, тогда как факты языка никогда не потеряют значения.» [3; 4].

Этому глубоко продуманному, совершенно справедливому утверждению и следовал Е.Ф. Карский в своих лекциях. Мне пришлось держать у Евфимия Фёдоровича экзамен по истории русского языка.

Я ответил, как мне казалось, хорошо, но посмотрел в зачётную книжку и увидел не желаемое «весьма удовлетворительно», а скромное «удовлетворительно» [5]. Понял: к зятю надо быть более строгим в оценке знаний, чем к другим студентам.

Я участвовал и в семинаре, который вёл Е. Ф. Карский.

Каждого участника семинара Евфимий Фёдорович как бы проверял, будет ли он исследователем, учёным.

Поэтому и темы давались нелёгкие, требовавшие не только чтения трудов по данному вопросу, но и самостоятельного обращения к материалу, как современного русского языка, так и его древнейшего периода, к диалектному материалу.

Такова была и тема, предложенная мне: «Об употреблении множественного числа в русском языке».

После университета я стал готовиться к профессуре под руководством Е. Ф. Карского.

Евфимий Фёдорович был учителем, не прощавшим ни малейшей фактической ошибки, не любившим верхоглядства.

Он требовал от тех, кто хотел посвятить себя в будущем научной деятельности, хорошего знания не только восточнославянских, но и других славянских языков, и я усердно изучал польский, чешский, болгарский, сербский языки.

По мнению Е. Ф. Карского, совершенно справедливому, узкая специализация приносит вред филологической науке.

Труды Е. Ф. Карского являлись мне недостижимым образцом, и я стремился в исследовании, темы которого мне дал Евфимий Фёдорович (О языке Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку), осуществить названное мною выше его положение о значении большого фактического материала.

Е. Ф. Карский умел готовить исследователей, и не я один был его учеником⁴. Огромная благодарность академику Е. Ф. Карскому, прекрасному, доброму, отзывчивому человеку, за выдающиеся фундаментальные труды, которыми он обогатил науку, и за то, что и я стал филологом.

11.06.82.⁵

Список литературы

1. С. Н. Карская, как она пишет, «по просьбе внука Анатолия Борковского», сделала в годы Великой Отечественной войны записи о жизни Е. Ф. Карского и её, но закончила их лишь временем пребывания в Вильнюсе, где Е. Ф. Карский начал преподавание в гимназии. Смерть помешала завершить работу.
2. Барковская, Н. Я. Мой бацька / Н. Я. Барковская // Полымя. — 1961. — № 1. — С. 156 — 157.
3. Второй том переиздан: Карский, Е. Ф. Язык белорусского народа. Вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского языка / Е. Ф. Карский. — М., 1955; Карский, Е. Ф. Язык белорусского народа. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизме-

- нення в беларуском языке; Вып.3. Очерки синтаксиса беларусского языка / Е.Ф. Карский. — М., 1956.
4. Карский, Е.Ф. Язык беларусского народа. Вып. 2 — 3 / Е.Ф. Карский. — М., 1956. — С.7.
 5. Тогда были две положительные отметки: вельма удовлетворительно (вышый балл) и удовлетворительно.

Каментарыі

¹Баркоўскі Віктар Іванавіч—акадэмік АН СССР, аўтар такіх навуковых прац аб акадэміке Я.Ф. Карскама, як «Акадэмік Е.Ф. Карский (1861 — 1931) // Учён. запіскі Ярославскаго пед. ін-та. Педагогика, 1945. — Вып. 5; Изучение беларусскаго языка в дореволюционное и советское время // Белодед, И.К. Изучение украинского и беларусскаго языков / И.К. Белодед, В.И.Борковский, П.И. Горецкий. — Мн, 1958. — С.109—153; Баркоўскі, В.І. Я.Ф. Карскі як гісторык рускай мовы і палеаграфіі (1861 — 1931) // Весці АН БССР. — 1951. — №4. — С.3 — 12.

²Яўген і Сяргей—два сыны Я.Ф. Карскага. Згодна са звесткамі, адшуканымі А.А. Карскім, праўнукам акадэміка, «старэйшы сын Яўген, падпаручык па Адміралцейству, камандаваў 2-й ротаю Асобнага Марскаго батал’ёна. Званне было яму прысвоена 15 чэрвеня 1915 года. У камандаванне ротаю ўступіў 29 чэрвеня ля крэпасці Коўна. 3 жніўня 1915 г. ён атрымаў заданне знішчыць два маста цераз Нёман — Аляксцкі і пантонны. Заданне было выканана пад агнём праціўніка, за гэта Яўген Яўфімавіч Карскі быў узнагароджаны ордэнам Св. Уладзіміра 4-й ступені з мячамі і бантамі. Пад камандаваннем брата некалькі месяцаў служыў яго брат Сяргей, малодшы сын акадэміка».

³У музеі Я.Ф. Карскага у Гродзенскай гімназіі №1 імя акадэміка Я.Ф. Карскага захоўваецца машынапіс успамінаў дачкі Я.Ф. Карскага Наталлі Яўфімаўны.

⁴Сярод студэнтаў Я.Ф. Карскага быў будучы акадэмік Д.С. Ліхачоў, які згадвае пра свайго выкладчыка ва ўспамінах: «Когда я заняўся в университете палеографией у академика Е.Ф. Карскаго, я принёс ему часть документов, и он объяснил мне наличие архаичных подчерков на датированных документах середины XVIII века: документы были из городов Русского Севера». (Лихачёв, Д.С. Русская культура / Д.С. Лихачев. — М.: Искусство, 2000. — С.323).

⁵Ліст машынапісу ўспамінаў акадэміка В.І. Баркоўскага разам з іншымі дакументамі і лістамі быў перададзены ў якасці падарунка музею Я.Ф. Карскага ў гімназіі №1 (Ш Румлёўскія чытанні, 18 лютага 2009 г.) Сяргеем Канстанцінавічам Трафімавым, былым дырэктарам Лашанскай 8-гадовай школы імя акадэміка Я.Ф. Карскага. Цяпер машынапіс з’яўляецца экспанатам музея.

УДЗЕЛЬНІКІ ІІІ РУМЛЁЎСКІХ ЧЫТАННЯЎ

Бахараў Віктар, кандыдат біялагічных навук, дацэнт (Гродна).

Бензарук Анатоль, педагог, краязнаўца, журналіст (Жабінка, Брэсцкая вобласць).

Бурлыка Ян, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, першы прарэктар ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Вашкевіч Андрэй, гісторык, краязнаўца (Гродна).

Галубовіч Віталь, кандыдат гістарычных навук, дацэнт ГДАУ (Гродна).

Ганчарук Віктар, студэнт 2 курса ГДМУ (Гродна).

Госцеў Алесь, краязнаўца, метадыст ліцэя №1 г. Гродна (Гродна).

Ігнатовіч Фёдар, кандыдат медыцынскіх навук, ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Карнялюк Віталь, кандыдат гістарычных навук, намеснік дэкана факультэта турызму і сэрвісу ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Марозава Святлана, доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Пяткевіч Аляксей, кандыдат філалагічных навук, прафесар, ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Семянчук Альбіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Словік Святлана, старшы выкладчык кафедры беларускай культуры і рэгіянальнага турызму ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Смалянчук Алесь, доктар гістарычных навук, прафесар, ЭГУ у г. Вільне (Гродна).

Соркіна Іна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Страх Ірына, студэнтка 5 курса факультэта гісторыі і сацыялогіі ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Трафімаў Сяргей, педагог, дырэктар Лашанскай базавай школы Гродзенскага раёна (1979–1986 гг.) (Гродна).

Трацяк Ян, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры беларускай культуры і рэгіянальнага турызму ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Фёдараў Ігар, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі і этнаграфіі ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Цыганец Валынціна, краязнаўца, аспірант кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Чарапца Валеры, кандыдат гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры славянскіх дзяржаў ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

Швед Вячаслаў, доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай культуры і рэгіянальнага турызму ГрДУ імя Я. Купалы (Гродна).

ЗМЕСТ

УСТУПНАЕ СЛОВА. Румлёўскія чытанні – універсітэцкая канферэнцыя	3
МАЙСТАР-КЛАС	4
<i>Бензарук Анатоль</i> . 12 крокаў да краязнаўства: методыка далучэння школьнікаў да гістарычнай спадчыны	4
КРАЯЗНАЎСТВА І РЭГІЯНАЛІСТЫКА	31
<i>Пупіня Аяя, Пупіньш Міхаілс</i> . Работа латгальскага зоологічнага сада в экалагічным асветленні дзяцей	31
<i>Чарыца Велерый</i> . К гісторыі імяна Колбасін і фольварка Коробіцы	34
<i>Марозава Святлана</i> . Праект «Гісторыкі Гродзеншчыны»	40
<i>Галубовіч Віталь</i> . Пасольская рэпрэзентацыя ад Гродзенскага павету на соймах Рэчы Паспалітай у 1588—1668 гг.	44
<i>Ігнатюк Фёдор</i> . Арганізацыя навучна-адукацыйных экскурсій біялагічна-экалагічнай накіраванасці в установах асветлення паўночна-западнага рэгіёна дравяноўскай Беларусі	52
<i>Трофімов Сяргей</i> . Із гісторыі жыцця і дзейнасці Е.Ф. Карскага	62
<i>Герасімова Тат'яна</i> . Вліянне гродзенскіх губернатараў на культурнае развіццё губерніі і горада Гродна	66
<i>Карнялюк Віталь</i> . «...Дарагое дзедава імя.»	73
СЕКЦЫЯ ТУРЫЗМА І СЭРВІСУ	79
<i>Бахарев Віктор</i> . Апыт выдання мясцовага матэрыяла для асветлення в турыстычную дзейнасць	79
<i>Пяткевіч Аляксей</i> . Літаратурныя постаці на турыстычных маршрутах Гродна (XIX – XX стст.)	87
<i>Цыганец Валянціна, Амелька Сяргей</i> . Турыстычны патэнцыял Лідчыны (паходзе тэрыторыі былога Лідскага павету)	94
<i>Семянчук Альбіна</i> . Гісторыка-генетычны напрамак даследаванняў у турызме	98
<i>Соркіна Іна</i> . Мясцішкі Гродзеншчыны як аб'ект турыстычнай цікавасці	104
<i>Турчын Андрэй</i> . Тэст-аб'екты становлення праточных вод в ходе экскурсій (на прымере трох – і дзевяціглой колюшкі рек Полесся)	112
<i>Назарчук Ольга</i> . Крачкі як аб'ект моніторынга пры правядзенні экскурсій па акаловодным маршрутам	119
<i>Бабровскі Вадім</i> . Ахоўваемыя прыродныя тэрыторыі, як база для арганізацыі экатурызма	121
<i>Лукашэвіч Валерый</i> . Элемэнты даследавальскай работы в рэгіянальным турызме (дзетскі турызм)	126
<i>Трацяк Янка</i> . Тапонімы ў кантэксце турыстычна-экскурсійнай дзейнасці	133
<i>Лапціева Людміла</i> . Іспользаванне экатропы ландшафтнага заказніка «Мозырскіх оврагі» в турыстычнай дзейнасці	139
<i>Словік Святлана</i> . Шляхецкія сядзібы Гродзеншчыны як турыстычныя і экскурсійныя аб'екты	143
<i>Страж Ірына</i> . Музеі Гродна: да праблемы турыстычнага выкарыстання	150

<i>Турмасава Любоў</i> : Турыстычны патэнцыял Панёманнаў фондах краязнаўчага аддзела абласной бібліятэкі г. Гродна	157
<i>Пац Наталья</i> . Использование природных факторов для оздоровления и реабилитации детей и подростков	160
АСОБЫ	165
<i>Игнатович Фёдор</i> . Ян Кохановский – видный педагог, эколог и общественный деятель 1-й пол. XX века. К 115-летию со дня рождения	165
КРЫНІЦЫ	170
<i>Барковский Виктор</i> . Из воспоминаний об академике Е. Ф. Карском	170
УДЗЕЛЬНІКІ ШРУМЛЁЎСКІХ ЧЫТАННЯЎ	174

Навуковае выданне

РУМЛЁЎСКІЯ СТАРОНКІ
ТУРЫСТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ
НАЦЫЯНАЛЬНАЙ КУЛЬТУРАЛІСТАРЧЫНАЙ
СПАДЧЫНЫ ПАЊМОЊНЯ

Матэрыялы Ш адкрытай рэгіянальнай
навукова-практычнай канферэнцыі
па праблемах рэгіяналістыкі і краязнаўства
«Румлёўскія чытанні»
(Гродна, 19 лютага 2009 г.)

Рэдактар *Н.Н. Красніцкая*
Камп'ютарная вёрстка: *Р.М. Баранчык*
Дызайн вокладкі: *В.В. Канюга*

I SBN 978-985-515-263-8

Падпісана да друку 24.03.2010. Фармат 60 × 84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Гарнітура Гарамонд.
Ум. друк. арк. 10,23. Ум.-выд. арк. 10,56. Тыраж 000 экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купаль».

ЛІВ № 02330/0549484 от 14.05.2009.

ЛПІ № 02330/0494172 от 03.04.2009.

Зав. Тэлеграфны, 15а, 230023, Гродна.